

Lajtántúli tisztviselők a szolgabírói hivatalokban

*Társadalomtörténeti vizsgálódások
a neoabszolutizmuskori közigazgatásban*

1. Bevezetés

A dolgozat témája az októberi diploma (1860. október 20.) után rendelkezési állapotba került járási tisztviselők (pontosabban szolgabírók, szolgabírószági segédek és tollnokok vagy másként tollvivők) társadalomtörténeti elemzése.

Az Országos Levéltárban talált 1861-es összeírás formanyomtatványain, amely a rendelkezési állapotba került megyei és járási tisztviselők névsorát tartalmazza, a következő szerepel németül és magyarul egyaránt:¹

“Őcs. és Apostoli kir. Felsége f. é. Böjtelő hava 10én kelt legkegyelmesebb határozatával a múlt évi Mindszent hó 20án és karácsonyhó 27én kibocsátott legfelsőbb királyi rendeletek következtében, a magyar királyság és az ehhez visszakapcsolt előbbi temesi bánóság, Szerb vajdaság 's a Muraköz területén felosztott cs. kir. szolgabírói és járási hivataloknál alkalmazva volt rendelkezés alatti hivatalnoki és szolgálai személyzetnek különös kegyelemből egy kedvezményi évet engedélyezvén, ennek mi módoni beszámítása eránt legkegyelmesebben elrendelte, hogy azon hivatalok személyzetének kedvezményi éve, melyek 1860ik év karácson hava 31 napjáig működésüket tetteg már megszüntették, folyó év Boldogasszonyhava 1ső napjától, a később felosztott hivatalok személyzetének kedvezményi éve pedig azon naptól fogva számíttassék, mely hivatalok valóságos megszüntetése napját követé. Ezen, legfelsőbb királyi kegyelemből /:czim:/ engedélyezett kedvezményi év lejárand, miről, a fennállott cs. kir. szolgabírószági hivatalnál viselt állomásától való felmentése mellett, azzal értesítetik, mikéntfr.....kr. fizetésének utalványozása kedvezményi évének tartamára elrendeltetett. Az állami szolgálatban további alkalmaztatásának lehetőség szerinti kieszközlése végett /:czim:/ előjegyzésbe vétetett.”

De mit is jelent a rendelkezési állapot?

A Pallas Nagylexikonban ez alatt a címszó alatt a következő szerepel: “Államhivatalnokoknak, katonáknak R.-ba helyezése jelentü azoknak a tényleges szolgálat alól való felmentését nyugdíjazásuk nélkül. A R. alatt tehát, amennyiben a törvény kivételiesen nem intézkedik, az abba helyezett illetményeit megtartja.”² A Révai

* Köszönet illeti Benedek Gábort a téma feldolgozásának irányításáért és Máté Leventét, aki számos észrevételével és aggodó figyelmével tüntetett ki mindvégig a munka során. Nemkülönbön hálás vagyok barátaim, Erdős Gábor, Kucsera Itala és Cuba Attila segítségéért.

1 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) M. Kir. Helytartótanács, Elnökségi iratok (D191) Megyék és sz. kir. városok szervezési és személyi ügyei (III.R kútfő)

2 A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. 18 k. Budapest, 1893-1900. 14. k. 478.o.

Nagylexikon még hozzáteszi: "R.-ba akkor helyezik a tisztviselőt, mikor szervezeti változások következtében állása vagy ügyköre megszűnik (disponibilissá lesz). A R.-ban töltött időt a nyugdíj megállapításánál számításba veszik akkor, ha a tisztviselő annak tartama alatt tényleg szolgált, enélkül annak csak egy évet meg nem haladó idejét lehet beszámítani. A nyugdíjtörvény (1912:LXV.tc.) 35.§-a szerint a R.-ba jutott tisztviselő egy év letelte előtt, ha más állásra elhelyezhető nem volt, a nyugdíjtörvény szerinti elbánás alá kell vonni, tehát nyugdíjazni vagy végkielégíteni."³ Jól látható a rendelkezésből mindkét fél érdekeltége arra nézve, hogy a rendelkezési állapot ne tartson sokáig. Az államé, hogy minél kevesebb ideig kelljen fizetnie a nem szolgáló tisztviselőt, illetve minél korábban munkába állítsa, hogy ne kelljen idejekorán nyugdíjat folyósítania és a hivatalnoké, hogy minél korábban munkába állhasson, mert a rendelkezési állapotban eltöltött idő nem növeli jelentősen a nyugdíjba számítható szolgálati idő mennyiségét. A Schmerling-provizórium (1861. november 5.) bevezetésének értelmezésénél ennek az érdeknek az érvényesítését is figyelembe kell venni.

És miért az októberi diploma után?

A kulcsszó a Révai Nagylexikonban is leírt "szervezeti változás". A diploma ugyanis a neoabszolutizmus (1849-1867) első részének, nevezetesen a Bach-korszaknak (1849-1860) közjogi lezárását jelentette. A diploma kiadására a francia–olasz–osztrák háborúban elszenvedett vereség és a rendszerrel szemben egyre növekvő társadalmi elégedetlenség kényszerítette Ferenc Józsefet. Új, oktrojált alkotmányt vezetett be tehát, felszámolva a császári alapelvekben (szilveszteri pátenst, 1851. december 31.) meghirdetett abszolút monarchiát. Magyarországon ez mindenekelőtt az 1848 előtti igazgatási struktúra visszaállítását hozta magával. Ismét működésbe léptek a régi alkotmányos hatóságok (udvari kancellária, helytartótanács, megyegyűlések választotta tisztikar által irányított megyei-gazgatás, stb.). Érvénytelenítették a Bach-rendszer megyei területrendezéseit és a császári tisztviselőket eltávolították a közigazgatási hivatalokból.⁴ Így kerültek rendelkezési állományba, lett belőlük – a korabeli szóhasználattal élve – "rendelkezhetés alatti cs. kir. hivatalnok".

Az elemzés forrását a bécsi pénzügyi levéltárban fellelt összeírás képezi.⁵ Az összeírás a rendelkezési állományba került összes magyarországi közigazgatási tisztviselő ún. "minősítési táblázatait" tartalmazza (az erdélyiekét nem, a vajdaságiakét igen). Ezek tulajdonképpen összesített személyzeti lapok, amelyekből a kormányzervek minden számukra fontos értesüléshez hozzájuthattak a hivatalnoki gárdáról. Személyi adatokként a néven kívül a születési hely (tartományal) és az életkor (ill. születési dátum), a családi állapot és az esetleges gyermekek száma, néhányuk esetében a vallás szerepel. A továbbiakban a részletes pályafutás

³ Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. 21 k. Budapest, 1911-1935. 16. k. 158.o.

⁴ Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár. Budapest, 1965. (továbbiakban Sashegyi 1965.) 73-79.o.

⁵ Az összeírásra, hosszas keresés után, 1992-ben Bécsben bukkant rá Benedek Gábor egyetemi adjunktus. Az irategyűttes jelzete: Finanzarchiv, Bancale ZL 21313 ex 1861

(az addigi szolgálati állomások helye és az ott betöltött szolgálati rang) az eltöltött szolgálati idővel, az iskolai képesítések és a nyelvismeret, valamint a politikai magatartás minősítése, esetleges különös alkalmazási tulajdonságok vannak feltüntetve.

A minősítési táblázatok története a XVIII. századig, főleg II. József korára nyúlik vissza. Korszakunkban a definitívum (1853) óta vezették minden állami szolgálatba lépőről négy példányban. Ezekből a közvetlen főnökön kívül a felettes hatóságoknak is meg kellett küldeni egy példányt, valamint a szolgálat folyamán a változtatásokról is értesíteni kellett minden hatóságot, hogy a táblázatba azt bevezessék.⁶

Az összeírást minden központi hatóságnak megküldték (1861 őszén több, mint harminc példány készült).⁷ A pénzügyigazgatóságoknak főként azért, hogy a folyósítandó összegről pontos adatokkal rendelkezzenek, a többi szervnek pedig az esetleges újraalkalmazáshoz jelentett segítséget, hogy az egész rendelkezési állományról képet alkothattak.

Az 1850-es évekről szóló történetírás egyik problémája, hogy éppen periférikus helyzetéből adódóan (a történészek vagy a szabadságharcral, vagy a kiegyezéssel foglalkoztak) kevés feldolgozás született a korszakról.

Az első, pozitivistá alaposságú mű a neoabszolútizmus koráról Berzeviczy Albert tollából jelent meg a két világháború között. A mű a politikatörténeti vonatkozásoknak szenteli a legnagyobb figyelmet.⁸ Ezt követően jelentős könyv csak 1965-ben került kiadásra, szerzője Sashegyi Oszkár, aki a bevezetésben a korszak részletes kormányzattörténeti elemzését nyújtja, és a későbbiekben is számos alapvető ismeretet közöl.⁹ Mindenképpen őt tekintetem az első számú kútfőnek, és úgy láttam, ezzel nem vagyok egyedül, hiszen a hetvenes és a nyolcvanas években az ő munkáit alapul véve kezdődtek el a megyei levéltárakban a neoabszolútizmus kori kutatások. Ezeknek a megyetörténeti munkáknak azonban sajnálatos hiányossága, hogy a feldolgozások egyelőre csak a definitívumig jutottak el,¹⁰

6 1855. március 17-i min.rend. 13. és 28.§-ai. *Magyarországot illető Országos Kormánylap* (továbbiakban MOKL) 1855.évf. 137.,140-141.o.

7 MOL D191 III.R 9066.sz.

8 *Berzeviczy Albert: Az abszolútizmus kora Magyarországon (1848-65)*. 4 k. Budapest, 1921-1937. (továbbiakban *Berzeviczy*)

9 *Sashegyi 1965*, valamint *Oskar Sashegyi: Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849-60*. Graz, 1979. (továbbiakban *Sashegyi 1979*.) és *Sashegyi Oszkár: A neoabszolútizmus rendszere 1849-1867*. In: szerk.: *Pölöskei Ferenc-Ránki György: A magyarországi polgári államrendszerek (Tanulmánykötet)*. Budapest, 1981. (továbbiakban *Sashegyi 1981*.) 81-139.o.

10 *Géczy Lajos: Csanád megye igazgatásának átszervezése a neoabszolútizmus első éveiben 1849-1854*. In: szerk.: *Blazovich László: Tanulmányok Csongrád megye történetéből X*. Szeged, 1986. 63-92.o. (továbbiakban: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*), *Halász Imre: Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849-1854*. (továbbiakban *Halász*) In: *Levéltári Közlemények* 57. (1986/1.) 87-126.o., *Labádi Lajos: Csongrád megye neoabszolútista közigazgatásának kialakítása (1849-1854)*. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 103-129.o., *Szita János: Baranya megye közigazgatása a neoabszolútizmus idején (I.)*. In: *Baranyai helytörténetírás 1980*. Pécs, 1981. 383-422.o. és *Szita János: Baranya megye közigazgatása a neoabszolútizmus idején (II.)*. In: *Baranyai helytörténetírás 1983/84*. Pécs, 1985. 43-72.o.

vagy ha a dolgozat felöleli az egész korszakot, akkor aránytalanul kevés helyet szentel az 1853-1860-ig terjedő periódusnak.¹¹ Ebből adódóan éppen azt a kérdést hagyták megválaszolatlanul, hogy a definitívum kezdetétől milyen mértékű volt a lajtántúli tisztviselők beáramlása. Ezt a történeti irodalom főként az irodalmi művekre és néhány regionális felmérésre alapozva válaszolta meg,¹² habár Sashegyi óva int az irodalmi emlékek túlértékelésétől.¹³

A cseh-morva és osztrák "beamterek" beáramlását a germanizáció, valamint a centralizáció egyfajta mutatójaként értékeli a történeti irodalom. A minősítési táblázatok tartalma lehetővé teszi egy társadalomtörténeti elemzés, illetve egy empirikus vizsgálat elvégzését, aminek nyomán pontosabb képet kaphatunk az ötvenes évek közigazgatásának személyzeti állományáról, legalábbis a szolgabírói hivatal fogalmazási hivatalnokainak szintjén, országos (az öt kerületet érintő) méretekben.¹⁴

A kérdés az volt, hogy igazolódik-e a történeti elemzésekben megfogalmazott tétel a lajtántúli tisztviselők "nagy mértékű beáramlásáról". Valójában milyen arányt jelent a "beözönlés", a "hivatalok megszállása"? Kik is voltak a Lajtántúlról érkezett hivatalnokok, mikor kerültek Magyarországra, mely tartományokból jöttek, milyen pálya állt mögöttük, milyen képesítéssel rendelkeztek, milyen nyelven beszéltek, az országnak mely részein szolgáltak? Ezekre a kérdésekre szeretném a válaszokat megtalálni.

2. A szolgabírói hivatal az 1850-es években

A neoabszolútizmus idején¹⁵ teremtették meg az alsófokú állami politikai igazgatást. A járás lett a közigazgatás legkisebb területi egysége.¹⁶ Minderről a

11 Dobai András: Somogy vármegye politikai igazgatása az önkényuralom korában (1849 január–1865 szeptember). Kaposvár, 1989., Horváth Árpád: Tolna megye igazgatása a neoabszolútizmus idejében. In: szerk.: K. Balog János: Tanulmányok Tolna megye történetéből X. Szekszárd, 1983. 169-221.o. Ezekre, valamint a 10. jegyzetben megadott művekre "Megyetörténeti tanulmányok" összefoglaló néven utalok.

12 Miskolczy Gyula: A Bach-korszak cseh Beamter-e. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Budapest, 1933. (továbbiakban Miskolczy) 388-401.o.

13 Sashegyi 1965. 63.o.

14 A minősítési táblázatok tartalmát számítógépen rögzítettem és DBASE adatbázis-kezelő programot használtam.

15 Sashegyi 1965. 11-124.o. A neoabszolútizmus korszaka a következő részekre bomlik (a szakaszhatárokat a kormányzattörténeti változások jelölték ki):

A, A birodalmi centralizmus kora

1. Windischgrätz Alfréd kormányszata (1849.jan.--ápr.)
2. A Bach-rendszer (1849.jún.--1860.jún.)
 - a, A katonai kormányzat időszaka (1849.jún.--1850.dec.)
 - b, A provizórium időszaka (1851.jan.--1853.ápr.)
 - c, A definitívum időszaka (1853.máj--1860.jún.)
3. Benedek Lajos kormányszata (1860.júl.--okt.)

B, Az Októberi diploma kora

1. Az autonóm rendszer (1860.okt.20.--1861.nov.5.)
2. A Schmerling-provizórium (1861.nov.5.--1865.jún.8.)

Bach-féle közigazgatási reform rendelkezett (1849. június 26., valamint Magyarországot illetően az 1850. szeptember 13-i szervező rendelet), amely legelőször is kijelölte a birodalomban a járások és a megyék határait az egységesítés és a központosítás jegyében. E szempontok mellett Magyarországon különös tekintettel kellett lenni a nemzetiségekre. Egyenjogúságuk biztosítása érdekében lehetőleg nemzetiségi járásokat kellett kialakítani.¹⁷ Eme területi egységek irányítására és a földesúri hatóságok pótlására állították fel a járási (Bezirks-Hauptmannschaft), illetve Magyarországon a szolgabírói hivatalokat (Stuhlrichteramt). A hivatal élére az ügyvitelért egyszemélyben felelős, kinevezett vezető került, akit az örökös tartományokban járásbeli biztosnak (Bezirks-Kommissär), Magyarországon pedig "igazgató szolgabíró"-nak (administrierender Stuhlrichter) neveztek.¹⁸

A megfelelő ügyintézés érdekében minimális létszámú segédszemélyzetet rendeltek a biztosok/szolgabírók alá. A hivatali személyzet Magyarországon a szolgabírósegéd(ek)ből (Stuhlrichteramts-Adjunkt), a tollnok(ok)ból (Stuhlrichteramts-Actuar), az írnok(ok)ból (Stuhlrichteramts-Kanzlist), a hivatalszolgá(k)ból (Stuhlrichteramtsdiener), valamint a hivatalszolgasegéd(ek)ből (Stuhlrichteramtsdiener-Gehilfe) állt. A személyzet nagysága az ügyintézés volumenétől függött.

A korabeli osztályozás szerint a tisztviselőket három csoportra osztották: a felső kategóriába tartozott a szolgabíró, a segéd és a tollnok, ezt a csoportot összefoglaló néven fogalmazási hivatalnokoknak (Conceptsbeamten) nevezték. Az alattuk álló segédszemélyzetet (írnokok) hívták irodistáknak, irodai hivatalnokoknak vagy kezelési személyzetnek (Kanzleibeamten vagy Manipulationsbeamten). A legalsó réteget a szolgaszemélyzet jelentette (Diener). Ennél egyszerűbb, csak két kategóriába való besorolás is elképzelhető, ahogy az a Helytartótanács irataiban szerepel: ebben "hivatalnoki és szolgáló személyzet"-et (vagyis "Beamten" és "Diener") különböztetnek meg.¹⁹

16 MOKL 1854.évf. 179-182.o., Sashegyi 1965. 321-339.o.

A középfokú igazgatást a megyék, a felsőfokút a helytartótanácsi osztályok által irányított kerületek jelentették a definítívum idején. Az ország 5 kerületből és 43 megyéből állt, melyek a következők voltak:

Budai kerületben: Borsod, Csongrád, Esztergom, Fejér, Heves, Pest-Pilis, Pest-Solt, Szolnok megyék és Jászkun-kerület;

Pozsonyi kerületben: Alsó-Nyitra, Árva-Turóc, Bars, Felső-Nyitra, Hont, Komárom, Liptó, Nógrád, Pozsony, Trencsén és Zólyom megyék;

Soproni kerületben: Baranya, Győr, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megyék;

Kassai kerületben: Abauj-Torna, Bereg-Ugocsa, Gömör, Maramaros, Sáros, Szepes, Ung és Zemplén megyék;

Nagyvárad kerületben: Arad, Békés-Csanád, Dél-Bihar, Észak-Bihar, Szabolcs és Szatmár megyék.

17 Sashegyi 1965. 35.o. Az 1850-es népszámlálás célja éppen az volt, hogy képet kapjanak a nemzetiségi arányokról. Ennek az összeírásnak az eredményeit is figyelembe vették a járások kialakításánál, bár kétségtelen, hogy a területi rendezésnél a politikai megfontolások domináltak. (Sashegyi 1965. 41.o.)

18 Sashegyi 1965. 31-35.o., 40-43.o., Sashegyi 1981. 112-113.o.

19 MOL D191 III.R 10 060.sz. és ld. az első fejezet bevezető idézetét.

“A szolgabírói hivatalok szerkezetét és hatáskörét az 1853. január 19-i kormányrendelet szabályozta. A szolgabírói hivatal volt a járásban közigazgatási és igazságszolgáltatási ügyekben a legalsóbb országfejedelmi hatóság. Mint ilyen, a felsőbb politikai, bírósági ill. adóhatóság alá volt rendelve. A hivatal működését a szolgabíró irányította és ellenőrizte.

A politikai közigazgatás tekintetében a szolgabírói hivatal hatásköréhez tartozott a törvények foganatosítása, a biztonság fönntartása, a közcsend és rend, s a közjólét előmozdítása. Ennek érdekében intézte területén a rendőri igazgatás ügyeit, felügyelt a sajtó- és hírlapügyre és az egyletekre, őrködött az idegenek fölött, ő adta ki az utazási okmányokat és vándorkönyveket, első fokú bíróságként intézkedett bizonyos földművelési ügyekben, kereskedelmi és ipariüzleti jogosítványokat adott ki, közreműködött bizonyos katonai ügyekben: az összeírásnál és újoncozásnál, ellátta az előfogati és beszállásolási ügyeket. Gondoskodott a szegényekről, megtette az egészségüggyel kapcsolatban szükséges intézkedéseket, őrködött a cselédügy, a mesterlegények és gyári munkások fölött. Építési engedélyeket adott ki, gondoskodott a tűzrendészetről, a vásári és ipari rendészetről, felügyelt a céhekre és testületekre. Megvizsgálta a panaszos ügyeket, felügyelt a községekre, az egyházi és világi alapítványokra, az iskolákra stb.

A szolgabírói hivatal nemcsak közigazgatási ügyekben intézkedett, hanem mint bíróság első folyamodási büntető törvényhatóság volt, végül hatásköre kiterjedt bizonyos adó, számadási és pénztári eljárások teljesítésére.”²⁰

Sashegyi leírásából kitűnik, milyen szerteágazóak voltak a szolgabíró teendői. “Tulajdonképpen mindazoknak a feladatoknak a végrehajtását, melyekre a megyefőnök felügyelő-ellenőrző jogkört kapott, a szolgabíró feladatává tették. Szorosan véve a megyefőnöki döntési jogkörbe utalt ügyeket is ide sorolhatjuk, mert a szolgabírónak kellett felterjeszteni ezeket is, amit aztán a megyefőnök általában változtatás nélkül jóváhagyott.”²¹

A bel- és igazságügyminiszter 1855. március 17-én kelt rendelete – a fejezetcímek alapján – a következőkről rendelkezik: a szolgálati állomások betöltéséről és megürüléséről, a járási (szolgabírói) hivatali személyzet hivatali kötelességéről, a járási (szolgabírói) hivatalok ügyrendtartásáról és ezen belül a benyújtványi jegyző-(íktató-) könyvről, az ügykezelésről általában, s az ügydarabok kiosztásáról és kidolgozásáról, az elintézésük letisztázásáról, kiadványozásáról és kézbesítéséről, valamint az irattárról.²² “Megszabta a hivatalos időt napi hét órában, továbbá elrendelte, hogy vasárnap és ünnepnapokon délutánonként is legyen ügyelet a szolgabírói hivatalokban esetleges sürgős intézkedés megtételére.”²³

20 Sashegyi 1965. 350-351.o., bővebben ld. 43-52.o.

21 Halász 121.o.

22 MOKL 1855.évf. 134-172.o. “A’ bel- és igazságügyi ministereknek 1855. mártzius 17. kelt rendelete. Hivatalutasítás a’ vegyes és politikai járási és szolgabírói hivatalok számára”

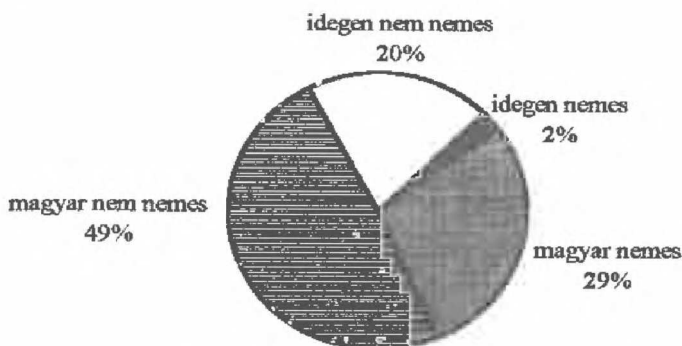
23 Halász 123.o.

Azt hiszem, Halász értékelése világít rá legjobban a lényegre: "Állíthatjuk, hogy a közigazgatási szervezet legtöbbet dolgozó hivatalnoka a szolgabíró volt."²⁴

3. Származás

Az az 1861-es összeírás, amelyet a következőkben vizsgálok, a korabeli közigazgatásból egy 848 főből álló részt hasít ki. Ennek megoszlása – földrajzi és rendi származás alapján – a következő:

1. grafikon: A rendelkezési állományba került tisztviselők származása

A földrajzi származást minden esetben a minősítési táblázat "születési hely" rováta alapján állapítottam meg. Adathiány miatt 9 főt nem tudtam osztályozni. Ezek közül azonban csak egy ciszlajtániai eredete valószínűsíthető (Franz Matzner esetében, akinél születési helyként Laschan szerepel) a pályakép, a tanulmányok típusai és a nyelvismeret alapján. Nyolcan valószínűleg magyarországiak, illetve magyarok (Moritz von Asztalos, Moritz Gokesch, Alexander Görgey, Josef Krancz, Johann Reinhardt, Emerich Spergely, Adolf Szedressy és Johann von Talabér). Minősítési táblázataikból csak a rendelkezési állapotba kerülésük helye derül ki, emellett néhányuknál képzettségükről is szerepel adat.

A tisztségek alapján 226 szolgabírót, 271 segédet és 351 tollnokot különböztethetünk meg. A tisztségen belüli felosztás a fizetési rangosztályba való besorolást jelenti (szolgabírók: VIII. fizetési kategória 1-2-3. osztály, 1260-1155-1050 forint; szolgabírósági segédek: IX. fizetési kategória 1-2. osztály, 840-735 forint; tollno-

²⁴ Halász 121.o.

²⁵ Fr(anz) J(oseph) Schopf: Der kaiserlich-österreichische Civil-Staats-Dienst und damit verbundenen Pflichten, auch Rechte und Vorzüge der k.k. Staatsbeamten. Pest, 1855. 384.o.

kok: XI.fizetési kategória 1-2. osztály, 525-420 forint²⁵). A szolgabírók születési helye mind ismert, a segédek közül 3, a tollnokok közül 6 fő származási helye ismeretlen.

1. táblázat			
A rendelkezési állapotba került lajtántúli hivatalnokok száma 1861-ben (Kivonat)			
1861	idegen nemes	idegen nem nemes	idegen
Szb.1.	2	8	10
Szb.2.	1	19	20
Szb.3.	4	24	28
Szb.	7	51	58
Sgd.1.	4	21	25
Sgd.2.	1	28	29
Sgd.	5	49	54
Tll.1.	2	17	19
Tll.2.	5	52	57
Tll.	7	69	76
Összesen	19	169	188

(Bővebben ld.: Függelék 1. táblázat!)

A Lajtán túlról érkezett 58 szolgabíró, 54 segéd és 76 tollnok, összesen tehát 188 tisztviselő. Ezen tisztviselők kategóriák közötti eloszlása viszonylag egyenletes. A kategóriákon belüli eloszlásnál azonban észrevehetjük, hogy mindig az alacsonyabb osztályban vannak többen. Ez a különbség csak a segédeknél mutat kevésbé markáns eltérést.

A mintában a lajtántúliak aránya átlagosan 22 százalékos. Legkevesebb a részesedésük az elsőosztályú tollnokoknál (Tll.1.=11%), legmagasabb a harmadosztályú szolgabírók kategóriájában (Szb.3.=33%).

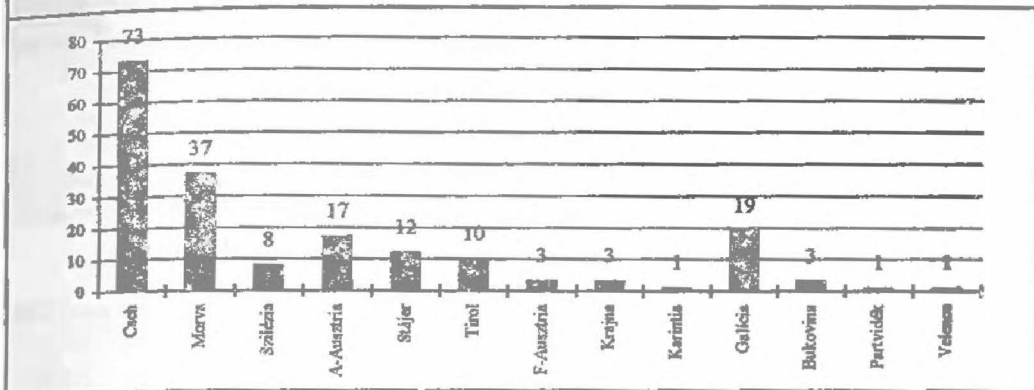
A 188 fő között 19 nemeset találtam. Közismert, hogy a Lajtán túlon a nemesség számaránya a népességben belül 2 ezrelék körül volt.²⁶ A XVIII. század folyamán az örökös tartományokban a polgári származású rétegek előtt is lehetővé vált a hivatali pályákra való bejutás, amit II. József idején már udvari rendeletben erősítettek meg.²⁷ Emiatt ezt a 10 százalékos értéket magasnak tartom.

²⁶ *Ralph Melville*: Az osztrák földbirtok és a cseh nemesség a Vormärz idején. In: Világtörténet 1980 1. 41.o. "A tizenhét éven felüli nemcek száma 1846-ban Csehországban 2275, Morvaországban pedig 1100. Ez azt jelenti, hogy a nemesség aránya az összlakossághoz viszonyítva 0,1%. A főhercegségekben és az Alpokban fekvő tartományokban legalább kétszer ekkora ez a szám, Galiciában kb. tízszerese, Magyarországon és Erdélyben pedig több mint 100 000 nemes volt, arányuk 5%, azaz ötvenszerese a csehországinak."

²⁷ *Jan Havránek*: Az osztrák bürokrácia és a csehek: csehek az osztrák bürokráciában. In: Történelmi Szemle 30. (1987-88/1.) 24.o.

A következő diagram a ciszlajtániai hivatalnokok földrajzi megoszlását illusztrálja:

2. grafikon: A lajtántúli tisztviselők megoszlása tartományok szerint

(Bővebben ld.: Függelék 2. táblázat!)

A grafikon alapján igazolható a történeti irodalom állítása a cseh-morva és osztrák hivatalnokok túlsúlyáról a beáramlók között. A 188 tisztviselő közül 73 született Csehországban, 37 Morvaországban és 8 Sziléziában. Az osztrák tartományokból (Alsó- és Felső-Ausztria, Stájerország, Tirol, Krajna, Karintia) 46-an származnak. Ez azt jelenti, hogy a 188 fő közül 164 jött "cseh-morva" és "osztrák" területről. Huszonketten "lengyelek" (Galíciából 19 fő, Bukovinából 3 fő), és bekerült a mintába egy Partvidéken és egy Velencében született személy is.

A nemesek főként Galíciából és Alsó-Ausztriából (5-5 fő) származnak. Csehországból hárman, Sziléziából ketten érkeztek, egy-egy pedig Bukovinából, Felső-Ausztriából, Krajnából és Tirolból. Figyelemre méltó, hogy Morvaországból és Stájerországból nem került be nemes a mintába.

A teljes népességhez viszonyítva európai mértékben is kimagasló nagyságú lengyel nemességről az általános iskola óta vannak elképzeléseink, ezért az 5 galíciai nemes-hivatalnokon nem is lepődünk meg, de az ausztriai érték méltán kelti fel figyelmünket. A nevek ismeretében már nem csodálkozunk annyira: Raimund Ritter von Ferro, nemes Keresztessy József, csik-tapolczai Lázár Imre, nemes Paulovich Béla, és nytra-zerdahelyi Zerdahelyi Adolf. Amint látható, az első kivételével valamennyien Bécsben született magyar nemesek. Emiatt olyan magas az alsó-ausztriai nemesek száma. A családok szerepelnek a nemesi kézikönyvekben – a Lázár, a Paulovich és a Zerdahelyi családok régi, hivatalviselő familiák voltak.²⁸

²⁸ Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. 12 k. és pótlékk. Pest, 1857-1868. (Reprint: 8 k. Budapest, 1988.) 6. k. 222.o., 7. k. 72.o., 9. k. 164-167.o., 12. k. 354-360.o., Kempelen Béla: Magyar nemes családok. 11 k. Budapest, 1911-1932. 5. k. 451-452.o., 6. k. 355-356.o., 8. k. 216-218.o., 11. k. 176.o.

Tovább elemezve az adatokat, a 188 személy 150 helyen született. A születési hely rovatban 136 település csak egyszer fordul elő, 14 hely pedig kétszer vagy még többször. A 150 település harmada valamilyen szintű politikai igazgatási központ (járási, kerületi vagy tartományi székhely).²⁹ Éppen ezekben a központokban fordulnak elő az ismétlődések (Bécs 12, Prága 9, Cilli 4, Brünn, Königrätz, Olmütz, Troppau 3, Hohenstadt, Landskron, Laun, Lemberg, Neuhaus, Prerau, Wildenschwert 2).

4. *Életkor*

A legidősebb személy meglepő módon nem egy első osztályú szolgabíró, hanem egy segéd, névszerint Franz Vokaun.

Franz Vokaun 1801-ben született a stájerországi Cilli városában és csak 47 évesen állt hivatali szolgálatba. 1848-ban került Magyarországra, a "hazájával" határos soproni helytartósági osztály területéhez tartozó szentgotthárdi járásba, mint kiküldött járási biztos. 1854-ben rendelkezési állományú hivatalnok egy éven keresztül, majd szolgabírósegédnek nevezték ki, innen kerül 1861-ben ismételtelen rendelkezési állományba. Az 1859-es címtárban Sáros megye szvidniki járásában találtam rá. Jogászi végzettséggel és bírói vizsgával rendelkezik, nyelvismerete a németre és a szlávra terjed ki.

Miért olyan meglepő ez? Egy ideális és minden szempontból homogén tisztviselői csoport esetében a fizetési osztályok egyben korosztályokat is kijelölnének. Ebben a mintában az átlagéletkor 1861-ben a szolgabíróknál 42 (34-56 évesig), a segédekénél 37 (28-60 évesig), a tollnokoknál 33 év (26-52 évesig) volt. Ha az átlagokat egybevetjük a zárójelben szereplő szélsőértékekkel, akkor azt láthatjuk, hogy az nem esik egybe a számtani középpel. Néhány idős tisztviselő jelenléte növeli az átlagéletkort, a fiatalok jóval többen vannak.

A nagy szóródásból adódik a kérdés, hogy "ifjú titánokról" és "öreg bútordarabokról" van-e szó az átlagtól eltérők esetében? Tehát jóval lassabb, illetve gyorsabb rangemelkedésről a pályafutás során, vagy az átlagtól idősebbek esetében késői szolgálatba állásról, mint azt például Vokaun pályaképében is láthattuk. Ennek a kérdésnek a megválaszolására szolgál a következő táblázat, amelyben azt vizsgáltam, hány éves volt a tisztviselő az első szolgálatba lépésekor:

²⁹ Ernest Mayerhofer: Handbuch für den politischen Verwaltungsdienst bei den Landes-, Kreis- und Bezirksbehörden im Kaiserthum Oesterreich. Wien, 1856. (továbbiakban Mayerhofer) 33-63.o.

3. táblázat

A lajtántúli hivatalnokok életkora pályafutásuk kezdetén (Kivonat)

	1847	1848-51	1852-54	1855-57	1858	1824-1859
20 év alatt	20	0	1	0	0	21
21-31 év	44	46	23	43	3	159
(22-26 év)	29	33	17	29	1	109
31 év fölött	1	5	1	1	0	8
12-47 év	65	51	25	44	3	188

A tisztviselők több mint a fele 22 és 26 év közötti volt, amikor első hivatalát elvállalta. A mintában szereplők leggyakrabban huszonévesen kezdték pályafutásukat (159 fő), és csak csekély számban képviseltetik magukat a idősebbek (8 fő). Valamivel többen vannak a 20 évnél fiatalabbak (21 fő), utóbbiaknak a fele 18 év alatti.

Ha az abszolút skála (történelmi idő) felől vizsgáljuk a csoportot, akkor azt láthatjuk, hogy két olyan intervallum van a belépések folyamán, amikor kiugróan magas a munkába állók száma: az első az 1848-1851-ig tartó szakasz, a második pedig az 1855-57-ig terjedő periódus. Az utóbbi csúcs egyértelműen az életkorhoz köthető: alapvetően a minta egyharmadát kitevő tollnokok munkába állásáról van szó. Az 1848 utáni hirtelen emelkedés szintén egybeesik az egyik korcsoport, a segédek indulásával, ez a növekedés valószínűleg a megváltozott igazgatási szerkezet fokozott munkaerő-szükségletéről árulkodik.

Ez az a pont, ahol már nem pusztán az életkorról van szó, ahol csak ennek ismerete nem vezethet el a teljes megfejtésig. A csoportalkotást az tette lehetővé, hogy ezek a korcsoportok egybeesnek két másik vizsgálat csoportjaival is, amelyek az iskolai végzettséget és a pályafutást rendezték ugyanilyen táblázatba. Pontosabban ez a táblázat adta az ötletet, hogy a számokat az iskolai végzettség, vagy az első szolgálati állomás adataival helyettesítem be. Így derült fény jónéhány összefüggésre, többek között arra is, hogy a fiatal munkavállalók (20 év alatt) egyben az alulképzettek csoportját is jelentik, vagyis azokat, akik nem rendelkeznek felsőfokú végzettséggel (azért itt húztam meg a határt, mert a filozófiát³⁰ végzettek nem alkotnak külön csoportot, mind a belépéseket, mind az életkorokat illetően teljesen elszórva helyezkednek el a mintában). Az alulképzettek bekerülése a mintába 1845-ben lezárult (kivételet itt is akad Karl Hlawa személyében, aki 1853-ban állt szolgálatba és 7 gimnáziumi osztályt végzett).

³⁰ A filozófiai stúdiumok (vagy másként bölcséleti osztályok) 1848 előtti a középszintű oktatás szerves részét képezték és egyben az egyetemi előtanulmányoknak is megfelelték. A két évfolyam elvégzése után nyílt lehetőség a szakképzettséget biztosító jogi, orvosi vagy teológiai fakultás látogatására. (Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. Budapest, 1988.)

A pályafutással való összevetésnél pedig az derült ki, hogy az egyetemi végzettséggel nem rendelkezők csoportjának a fele az uradalmi igazgatásban kezdett illetve végig ott szolgált. Ebbe a csoportba tartozik az összes katona (is), pályájuk későbbi alakulását szolgálati idejük illetve elvégzett tanulmányaik befolyásolták. A katonák polgári alkalmazásáról külön törvényben rendelkeztek,³¹ amelyben az átlépést mindenkor a megjutalmazás eszközének tekintik. A rendelet 1.§-a szerint kizárólag katonák számára fenntartott helynek minősülnek a “szolgai és kezelési állomások minden országfejedelmi hivataloknál és a végrehajtó alsóbb szolgálat-hoz tartozó állomások (álladalmi vaspályák, posta- és távíró intézetek, stb.) melyekhez olvasás, írás és számolás tudásán kívül csak a különös szolgálati működésekbeni gyakorlati jártasság szükséges”. A 3.§ körülírja a kedvezményezettek körét: őrmester, káplár, altiszt, sérvvitéz. Valamennyien meghatározott szegődési idővel kellett, hogy rendelkezzenek. Ezek a katonák, mint az az 1.§-ből kiderült, csak az alacsonyabb posztokat tölthették be, a fogalmazási hivatalnokok közé nem emelkedhettek. A mintában szereplő, a katonaságból átlépett hivatalnokok mind al-, illetve főhadnagyi ranggal rendelkeznek, de rangemelkedésüket tanulmányi végzettségükhöz kötötték.³² Kivétel a 25 szolgálati év alatt a kapitányi (Hauptmann) rangig eljutó, galíciai Rudolf Hauser, aki gimnáziumi végzettséggel szolgabíróként került rendelkezési állományba. Ő az egyetlen a csoportban, aki ilyen magas katonai ranggal és ilyen hosszú szolgálati idővel rendelkezik.

Másfelől azt is látnunk kell, hogy az alulképzett húsz év fölöttiek esetében szintén a negyvenes évek elején zárulnak be a közigazgatási szolgálat kapui. Vagyis helyesen megfogalmazva a tétel így szól: aki nem végez egyetemi tanulmányokat, az többnyire a földesúri igazgatásban kezdi pályafutását (vagy beáll katonának). Megfordítva viszont már nem igaz: a földesúri igazgatásra *nem* jellemző a szakszerűtlenség, a patrimoniális hatóságoknál jogilag képzett tisztviselők töltötték be az igazgatás és bírászkodás fontosabb állásait, a mintába került egykori földesúri tisztviselők végzettségi adatai alapján.

Arra, hogy a felső fokú végzettség megszerzése milyen fontos volt már a negyvenes években, álljon itt példának néhány tisztviselő életrajza. A közös bennük az, hogy valamennyien 1834-ben kezdték pályafutásukat és mindannyian megismerkedtek a földesúri igazgatással.

Karl Schneider a csehországi Castolovicében született 1816. május 26-án. 1834-ben vállalt a prágai ügyészi hivatalban irodai gyakornoki állást. Tíz év múlva Morvaországban telekkönyvez, majd egy uradalom jogásza (“juszticiáriusa”). 1850-ben Blumenau járásban bírósági

31 MOKL 1853.évf. 1114.o. “1853-diki december 19-kén kelt császári rendelet, a’ szolgált altisztek és közlegényeknek polgári alkalmazásokba átlépése iránti” és MOKL 1855.évf. 136.o. A katonák számára fenntartott szolgálati állomások pályázati úton nem voltak meghirdethetőek, az állomások betöltéséről miniszteri kinevezésekkel gondoskodtak (1855. március 17-i min. rend. 11. 3. bekezdés).

32 Ld. felmentések és korlátozások a 4. táblázatban.

segéd és négy év múlva kinevezik Rimabrezó szolgabírájává. Jogi egyetemet végzett és bírói vizsgával rendelkezik, csehül és németül beszél.

Szintén 1816-ban született Alsó-Ausztriában (Neusiedl an der Zaya) Gustav Egger. Ő először az artstetteni, majd a ráckevei koronauradalomban szolgált különböző minőségben. 1852-ben a bécsi rendőrigazgatósághoz kerül mint fogalmazó-segéd. Egy évre rá Kassán rendőrbiztos, majd 1856-ban Sátoraljaújhelyre irányítják szolgabírónak. Ő is jogi egyetemet végzett és ő is megszerezte a gyakorlati bírói vizsgát. Németül beszél, magyarul is tud valamit.

Eduard Breier (1820) a csehországi Neustadt an der Mettau szülötte. Tizennégy évesen állt be földesúri szolgálatba. 1849-ben a Trencsén vármegyei kataszteri adóbecslő-biztos, 1852-ben a pozsonyi helytartósági osztályon és a szervezési bizottságban díjnok, majd két év múlva Érsekújváron szolgabírói segéd. Nincsen iskolai végzettsége, viszont bírói és ügyviteli vizsgával rendelkezik. Németül és csehül beszél.

A morvaországi Neuwiesdlitzben 1817-ben született Jakob Duda 16 évet tevékenykedett patrimoniális és magánszolgálatban. 1850-ben kinevezték a Pozsony megyei Szentjános ideiglenes járási biztosának. Innen kerül az ózólyomi szolgabíróságra segédnek 1854-ben. A büntetőtörvénykönyvből levizsgázott, szakirányú tanulmányokkal azonban nem rendelkezik. Németül és csehül beszél.

Az életrajzok alapján úgy tűnik, hogy Schneider és Egger előrejutásának magyarázata az abszolváltság jogi stúdiumok mögött rejlik. Sőt, valószínűleg a munkába állás után szerezték be a szükséges jogosítványokat, amit Breier és Duda nem tett meg (további, érdekes kérdés, vajon a lehetőségük hiányzott-e hozzá vagy egyszerűen nem volt rá szükségük), habár a szolgálat ideje alatt ők is eleget tettek a gyakorlati vizsgák támasztotta követelményeknek. A két páros közötti kereseti különbség azonban az ötvenes évek második felére így is mintegy évi 200-300 forintot tett ki (egy szolgabírói hivataloszolga évente 230-260 forintot keresett).

De azonos képzettséggel is egészen más pályák futhatók be. Itt van például Rotter és Wunsch esete, mindketten bölcsészeti osztályokat végeztek, majd letették a nemesi bírói vizsgát és képesítést szereztek a büntető törvénykönyv második részéből, valamint telekkönyv-vezetésből.

Anton Rotter 1806. április 25-én született Csehországban, Landskronban. Tizennyolc éves, amikor írnokként egy ügyvéd mellett dolgozni kezd. Tíz év múlva számvevőszéki ellenőr, rá egy évre a Janovits család birtokán dolgozik, az igazgatásban hivatali írnok. Tizenöt évet tölt el a földesúri igazgatásban, nemcsak Csehországban, hanem Alsó-Ausztriában is megfordul. 1850-ben a morvaországi Schönberg járási hivatalában fogalmazó napidíjas, 1852-ben a Nyitra vármegyéhez tartozó Nádas (járási) biztos. A definitívum kezdetekor a nagyszombati politikai járás szolgabírójává nevezik ki. Németül és csehül beszél, minősítése alapján nagyon rutinos és szorgalmas hivatalnok.

Az 1817-ben a csehországi Pakomecitzben született Eduard Wunsch húsz évet töltött el patrimoniális és magánszolgálatban. 1856-ban a gölnicbányai szolgabírói hivatalban fogalmazó napidíjas és 1860-ban nevezik ki tollnoknak a szepesolasi járásba. Németül és csehül beszél.

Pusztán az életkor okozná azt a jelentős különbséget kettejük között, ami 1861-re egyiküket elsőosztályú szolgabíróvá, másikukat csak másodosztályú tollnokká tette? Vagy az eltöltött szolgálati idő tenné, hiszen tanulmányi végzettségük ugyanaz? Ugy gondolom, hogy az alapvető eltérés pályájukban az, hogy Rotter már 1850-ben állami szolgálatba lépett. Wunsch jóval később követte, és emiatt alakult egész másként a pályája – valószínű, hogy teljesen más feltételek szabályozták az állami szolgálatba állás feltételeit az 1850-es évek második felében, mint korábban. A vizsgálat egyik további iránya tehát a képzettséget, a másik pedig a pályafutást kell, hogy megvizsgálja.

5. Képzettség

Mielőtt a vizsgálatba kezdenénk, érdemes megismernedni néhány rendelkezéssel és utasítással, melyek az ötvenes évek tisztviselőinek munkáját szabályozták.

Az 1850-es években az egész birodalomra érvényes császári rendeletek szabályozták az állami hivatalhoz jutás feltételeit. Az egyik legfontosabb rendelet, a Thun-féle oktatási reformhoz kapcsolódva, az államvizsgák szabályozásáról született (1850. július 29-30.).³³ “Mindenkinek, aki egyetemi tanulmányainak elvégzése után állami szolgálatba akart lépni olyan beosztásban, amelyben a jog- és államtudományi végzettséget megkívánták, előbb elméleti államvizsgát kellett tennie, majd – meghatározott szolgálati idő eltelte után – a gyakorlati államvizsgán az illető szolgálati ágban szükséges ismeretek elsajátítását kérték tőle számon” – írja Sashegyi.³⁴ A rendelet első fejezete foglalkozott a bevezetendő államvizsgára való jelentkezés feltételeiről és lebonyolításáról, második fejezete a közhivatalra jelentkezők alkalmazását illető “különös határozatokat” tartalmazta. Az elméleti államvizsga három részből állt: egy általános és két speciális (egy közjogi-közigazgatási és egy bírói) vizsgából.³⁵ A vizsgáztatás lebonyolítására birodalomszerte “cs. kir. álladalmi vizsgálati bizottmányokat” állítottak fel. Ezek a bizottságok az 1851. tanévtől kezdve működtek. Az új rendszer bevezetésének nehézségeit érzékelteti, hogy a kezdeti időszakban egyre újabb és újabb engedményekre kényszerültek, valószínűleg a jól képzett hivatalnokok iránt megnövekedett igény miatt. Ahogy azt a Magyarországra vonatkozó szakasz írja: “A’ bírósági és közigazgatási rendezés következtében ezen koronaországokban már jelenleg is, de még inkább a’ legközelebbi jövőben a’ közszolgálatra megkívántató jogtudós jeleltekre való nagy

33 MOKL 1851.évf. 120-133.o. “A’ vallás és közoktatási ministeriumnak 1850. július 30-kán kelt rendelete, mellyel, az 1850.ki július 29-kén kelt legfelsőbb határozvány folytán, a’ jog- és államtudományokat tanulók számára az elméleti álladalmi vizsgálatok szerkezetét tárgyazó szabály tétetik közhírré”

34 Sashegyi 1965. 246-247.o.

35 Az általános vizsga tárgyai: jogbólcelet (1854-ben eltörlik), közigazgatástan, nemzetgazdaságtan, pénzügytan, általános és osztrák statisztika, világtörténelem és az osztrák történelem vázlat. A közjogi-közigazgatási vizsga tárgyai: osztrák közjog, egyházjog, közigazgatási és pénzügyi anyagi jog. A bírói vizsga tárgyai: osztrák büntető jog és büntető eljárás, polgári jog, kereskedelmi és váltójog, perbeli és perenkívüli bírói eljárás. (Sashegyi 1965. 247.o.)

szükségnél fogva, ezeknek az elméleti vizsgálatok letétele tekintetében ...” különféle kedvezményeket biztosítanak.³⁶ Ezekben a kedvezményre jogosultak körét az egyetemet legkésőbb 1850 nyaráig elvégzőknél állapították meg, és esetükben is meglehetősen szigorúsággal (65.§). A második fejezet 66.§-a az igazgatás minisztériumai számára is biztosította a kedvezmények megadásának lehetőségét: “Ha valamely koronaországban vagy valamely szolgálatágban a’ jog- és államtudományi tanulmányokat igénylő közhivatalok számára kívántató jelelteknek nagyobb szüksége mutatkoznék, akkor az illető ministeriumok által az is rendeltethetik, hogy a’ jeleltek, gyakorlatba lépések előtt csupán a’ különös álladalmi vizsgálatokat vagy ennek egyikét állják ki, vagy hogy a’ gyakorlatban csupán tanulmányi avagy iskolalátogatási bizonyítványok alapján, elméleti álladalmi vizsgálatok nélkül is felvételhessenek. Azonban az első esetben az illy vizsgálati bizonyítványok pusztán az illető koronaországra vagy a különös szolgálatágra nézve érvényesek.”³⁷ A következő években a könnyítéseket pótlólagos utasításokban kényszerültek kiterjeszteni az 1851-ben, majd az 1852-53-ban végzőkre is.³⁸

További fontos intézkedés volt az 1854. október 10-én kelt császári rendelet, “melly által a’ politikai ügyviteli ’s a’ bírói hivatali gyakorlat, nemkülönbén a’ politikai és bírói hivatali gyakorlati vizsgálatok iránt új törvényes határozatok” hoztak.³⁹ Ez a rendelet szabályozta a közigazgatási, illetve a bírói pályára készülő szolgálatba állásának, valamint a gyakorlati idő letöltése után teendő gyakorlati vizsgák megszerzésének feltételeit (e két gyakorlati vizsga nem tévesztendő össze az államvizsga két “különös” elméleti vizsgájával). A sikeres elméleti államvizsga utáni próbaidőt minimum 6 hétben és maximum 3 hónapban állapította meg. Ha a jelölt megfelelt és állami alkalmazásba került, akkor 3 év felkészülési idő állt rendelkezésére, hogy ennek lejártá után gyakorlati vizsgán adjon számot képzettségéről. A sikeres gyakorlati vizsga volt a feltétele a további alkalmazásnak. Ezeket túl megfeleltette a régi képesítéseket az újonnan bevezetetteknek, így például az 1850 előtti polgári és büntetőbírói vizsgát az új gyakorlati bírói vizsgának. Főként erre az 1854-es rendeletre utalnak később azok az előírások, amelyek a tisztviselők alkalmazásának feltételeire kívánnak hivatkozni.⁴⁰

36 Az államvizsga-rendelet 50.§-a. (MOKL 1851.évf. 130.o.)

37 MOKL 1851.évf. 133.o.

38 MOKL 1851.évf. 170-171.o. “A’ vallás és közoktatásügyi ministeriumnak 1851-ki január 21-kén kelt rendelete, mely által a’ többi ministeriumokkal egyetértőleg, az elméleti álladalmi vizsgálatok tárgyában 1850-ki július 30-kán kelt ideiglenes törvény 66-ik §-nak, a’ törvényes tanulmányi pályájokat 1850-1851-dik iskolaévben végzett joghallgatókra való alkalmazás iránt hozott határozatok közhírré tételnek”, valamint MOKL 1852.évf. 362.o. “Az igazságügyi ministeriumnak 1852-diki sept. 13. kelt kibocsátványa, mely által a’ vallás és közoktatási ministeriummal egyetértőleg, ezen utóbbinak 1851-diki január 21-kén kelt kibocsátványa által az elméleti álladalmi vizsgálatokra nézve adott kedvezmények, a’ tanulmányidejüket 1852-1853 tanévben végzett joghallgatókra is kiterjesztetnek”

39 MOKL 1854.évf. 630-638.o.

40 Többek között a szolgabírói hivatal állásainak betöltéséről szóló 1855. március 17-i rendelet 8.§-a (MOKL 1855.évf. 135.o.)

Érdemes tehát megvizsgálni, milyen összhang volt a hivatalos követelmények és a hivatalnoki képezések között. A minősítési táblázatok "Tanulmányok" rovatából állítottam össze a következő, képzettséget vizsgáló táblázatot:

4. táblázat

A lajtántúli tisztviselők legmagasabb iskolai végzettsége (Kivonat)

Jogi végzettséggel rendelkezik	163
Felsőfokú végzettséggel rendelkezik (filozófia, katonai akadémia)	7
Középfokú végzettséggel rendelkezik (gimnázium, reál)	6
Alsófokú végzettséggel rendelkezik (elemi)	1
Hiányzik az igazolás, felmentve ill. eltekintenek a tanulmányoktól ⁴¹	7
Szakirányú végzettséggel nem rendelkezik (csak gyakorlati vizsgák)	4
Összes	188

A táblázatból az derül ki, hogy követelmények és teljesítmények meglehetősen szinkronban voltak egymással. A 188 hivatalnok közül 163 rendelkezik jogi egyetemi végzettséggel. Ők alkotják azt a tömeget, amely huszonévesen kezdi pályafutását (ld. előző fejezetet). Közülük 34 felel meg maradéktalanul (nevezzük őket "ideálisnak") az ötvenes évek rendeletei által támasztott elvárásoknak: a jogi végzettségen felül mind a gyakorlati politikai igazgatásból, mind a gyakorlati bírói képességükről "tanubizonytságot tettek" (ld. az 1854-es rendeletet fentebb). Rajtuk kívül tizenhatan rendelkeznek a gyakorlati politikai ügyvitel képesítésével, és további 73 tisztviselő vizsgázott bíró. A harmadosztályú szolgabírók kivételével a többi kategóriában találhatóak hiányos végzettségűek is. Legtöbb a tollnokoknál: egyötödüknek nincsen jogi végzettsége (itt találkozhatunk újra azokkal a fiatalon vagy katonának állókkal, vagy uradalomban munkát vállalókkal, akikről az előző fejezetben többször is szó esett). Ezek alapján tehát úgy tűnik, a tollnokok kategóriájánál kell meghúznunk a jogi végzettség, mint az alkalmazás nélkülözhetetlen feltételének határát. Ez az a szint, amely a végső szűrőt alkotja a fogalmazási kar felsőbb rétegeibe való bejutásnál, vagyis a rangemelkedéshez el kell végezni a jogi egyetemet. Ezt a szabályt erősítik a kivételek: 4 segéd és 5 szolgabíró esetében a jogi tanulmányokat a sokévi szolgálati gyakorlat pótolta.

A harmadosztályú szolgabírák valamennyien jogi egyetemet végeztek, és huszonnyolcuk közül mindössze egy tisztviselőnek nincs semmilyen gyakorlati vizsgája. Huszonhárman a bírói vizsgát szerezték meg, a fennmaradó négy pedig

41 A felmentés ill. a jogi stúdiumoktól való eltekintés némely esetben határozott korlátozással jár, ami azt jelenti, hogy csak a másodosztályú tollnoki állás betöltésére jogosít fel és a hivatalbeli továbblépés feltételül szabja a jogi végzettség megszerzését. Itt 3 személyről: Anton Enderle, Anton Gellich és Johann Pollak esetében. Gellich a katonaságtól lépett át, Enderle és Pollak uradalmakban szolgált.

mindkét vizsgával rendelkezik. Életkorukból adódóan e kategória tagjai a negyvenes évek második felében kezdik a pályájukat (az első nagy hullámban, 1848-51 között a kétharmaduk) és már az ötvenes évek előírásai szabályozzák előrejutásukat. S nemcsak az övékét, hanem az utánuk jövőkéit is. A fent említett 34 "ideális" tisztviselőből 25 a segédek közül kerül ki.

Vegyük észre azonban, hogy a generációs különbségek és képzettségbeli eltérések egyben történelmi korszakok különböző elvárásait is tükrözik, illetve magát a korszakot minősítik! A szolgabírók többnyire csak bírói vizsgával rendelkeznek és annak is a régebbi típusaival. Az első törvénykezéssel kapcsolatos képesítési vizsga, ami a mintába került tisztviselők minősítési táblázataiban szerepelt, a "Prüfung aus dem II. Theile des Strafgesetzbuches" volt. Ez a vizsga – az adatokból legalábbis ez derült ki – a negyvenes évek elejéig volt érvényben és a negyvenes évek folyamán váltotta fel a "Civil- und Strafrichteramts-Prüfung", amit 1854 után a "praktische Richteramtsprüfung" követett.

A segédek természetesen ezt a legújabb vizsgát szerezték meg, és emellett még a politikai ügyvitel vizsgáját ("praktische politische Prüfung") is abszolvták. Az ötvenes évek igazgatási elvárásait ugyanis velük szemben kezdték el érvényesíteni, szem előtt tartva azt az elvet, amely a modern polgári igazgatásra jellemző: a hatalmi ágak szétválasztásának elvét. A provizórium időszaka alatt megvalósították a bíráskodás és a közigazgatás teljes szétválasztását (járási bíróság és járási hivatal alsófokon) egy rövid időre, de az abszolutista alapelvek kinyilvánítása (1851. december 31.) után alsófokon az igazságszolgáltatást ismét egyesítették a politikai igazgatással. Ez egyfelől jobban megfelelt a centralista modellnek (alsófokon egy hivatalnok képviselte a politikai irányítást és látta el a bíráskodás teendőit a szolgabíró személyében), másfelől a különválasztás óta a bírói hatalmától megfosztott, csak a közigazgatási feladatokat ellátó járási biztosnak nem voltak eszközei a rendelkezések betartatására, illetve közvetlen szankcionálására.⁴² A hatalmi ágakat egyesítették tehát, de ez nem jelentette egyben az ügyvitel egy kézbe kerülését. Gyakorlatilag hivatalon belül vált szét a kétfajta tevékenység: aki bírói vizsgával rendelkezett, az látta el a jogszolgáltatást, míg a másikat irányította a közigazgatást.⁴³ A presztízs-viták elkerülése érdekében jobb volt, ha a szolgabíró látta el a bírói funkciót, és ez a már 1848 előtt is hasonló tevékenységet folytató tisztviselők esetében nyilván nem okozott gondot. Ha ez mégsem így történt, akkor "azon járasi (szolgabírói) hivataloknál, mellyeknek főnökei a' bírói hivatalrai képesítéssel nem bírnak, a' bírósági ügyvitel az ezen szolgálatágra képesített 's az annak kezelésére rendelt segéd által önállólag és saját felelőssége alatt látandó el. ... Az igazságszolgáltatásnak a' vegyes járasi (szolgabírói) hivatalnál a' segéd általi önálló ellátása, minden egyes esetben csak mulólagos intézkedésnek tekintendő, melly megszűnik, mihelyt a' meg nem vizsgált főnök helyébe olly főnök jó, ki a' bírói

42 Sashegyi 1965. 54-57.o.

43 *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest, 1976. (továbbiakban *Csizmadia*) 90.o., Sashegyi 1979. 97.o., Sashegyi 1981. 113.o.

hivatalrai képesítéssel bír.”⁴⁴ Az idézetből kiviláglik, hogy a törvényhozók tisztában voltak a munkamegosztás okozhatta gondokkal, mert a következő paragrafus kifejezett tiltást tartalmaz a szolgabíró és segédje közötti esetleges presztízsharcokat illetően: “A’ bírói hivatalra nem képesített főnökök ’s a’ bírókép működő segédnek szigorú felelősség alatt különös kötelességükké tétetik, miszerint a’ hivatalos összeütközéseket gondosan kerüljék, az egymás közötti gyűlöletességet vagy féltékenységet lábra kapni ne engedjék, ’s általában a’ legfelsőbb szolgálat javát háborítatlan egyetértésben ’s kölcsönös közrehatásban mozdítsák elő.”⁴⁵ Ez a magyarázat arra, hogy a szolgabírók miért inkább a bírói, és kevésbé a gyakorlati igazgatási vizsgával rendelkeznek, valamint, hogy a gyakorlati igazgatásból vizsgázottak miért a segédek közül kerülnek ki a legtöbben. A szolgabírók számára mind életkoruk, mind az ötvenes évek elejére megszerzett képesítéseik lehetővé tették kinevezésüket erre a posztra és az utánuk jövő generációra hárult a közigazgatási gyakorlatból előírt vizsga megszerzése. Ennek ellenére egy olyan segéd sincs, akinek csak a politikai ügyviteli vizsgája lenne meg. Vagy bírói vizsgával, vagy mindkettővel rendelkeznek. Ennek magyarázata talán a 8.§-ban rejlik: “Minden járási főnök (szolgabíró) számára a’ politikai ügyvitelrei képesítés, ’s a’ vegyes járási és szolgabírói hivatalok főnökei számára rendszerint (55.§) a’ bírói hivatalrai képesítés is szükséges. Azon időpontig, mellyben ezen kettős képesítés a’ vegyes hivatalok előjáróira nézve kivétel nélkül meg fog kívántatni, a’ teljes képesség birtoka különös figyelembevétel alapjául tekintendő.”⁴⁶ Jó darabig előnyt jelentett tehát mindkét vizsga birtoklása. A tollnokokra, különösen a másodosztályúakra, már teljes mértékben az 1854-es előírások vonatkoztak.

5. A Lajtántúl politikai igazgatása 1848 előtt és után

A 188 tisztviselő pályája alapvetően két részre osztható. Ami bennünket jobban érdekel, az a magyarországi pályafutásuk, a másik – nem kevésbé izgalmas rész – az örökös tartományokbeli szolgálatuk.

Mayerhofer a következőket írja az Osztrák Császárság 1848 előtti szerkezeti felépítéséről.⁴⁷ A birodalom alapvetően két félre különül. Az elsőt a német, cseh, galíciai, olasz és dalmát országrészek, a másodikat – az 1850-es évek közigazgatását véve alapul – Magyarország, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság, Erdély, Horvátország és Szlavónia képezik (a Katonai Határőrvidék egyik csoporthoz sem hasonlítható igazgatás tulajdonképpen egy harmadik részt jelent).

Az első országcsoport politikai irányításának csúcsát az egyesített cs. kir. Udvari Kancellária, mint legfőbb politikai hatóság foglalja el. A XIX. század elején megszervezték a rendészettel, cenzúrával, közoktatással, stb. foglalkozó udvari bizottságokat is.

44 1855. március 17-i min. rend. 55.§-a (MOKL 1855. évf. 147-148.o.)

45 Uo. 148.o.

46 Uo. 135-136.o.

47 Mayerhofer 2-7.o.

A 12 tartomány (Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Stájerország, Tirol Voralberggel, Karintia és Krajna, Partvidék, Csehország, Morvaország és Szilézia, Galícia és Bukovina, Velence, Lombardia, Dalmácia) élén tartományi kormányzat (Landesregierung) vagy kormányzóság (Gubernium) állt. A tartományokat kisebb területi egységek alkották, melyeket Alsó-Ausztriában negyedeknek (Viertel), az olasz részben provinciáknak (1815 óta képviseleti körzetnek), a legtöbb kormányzóságban 1753-tól kerületnek (Kreis) neveztek.

Ezzel jutottunk el arra a szintre, amelynek vizsgálatával a dolgozat foglalkozik: "A politikai ügyek alsófokú kezelésére a tartomány körzetekre vagy uradalmakra, és községekre oszlott. Az igazgatást a körzetekben vagy uradalmakon részben országlejedelmi, részben földesúri szervekre bízták. Csehországban, Morvaországban, Galíciában és Alsó-Ausztriában, valamint Felső-Ausztria, Karintia, Krajna és Stájerország egy részében az alsófokú politikai igazgatás a földesúri szervek (patrimoniális hatóságok) kezében volt."⁴⁸

Az uradalmak (Dominium) két fajtáját különböztették meg: "Herrschaft" alatt egy nagy birtokot (ein großes Gut) értettek, ami kb. 30 faluból állt (1749. május 9-i pátens), egyébként csak birtokról (Gut) beszéltek. A megnevezés pontosságát azonban már a korabeli jogászok is vitatták.

A földesúri szervek elnevezése tartományonként változó volt. A legelterjedtebb megnevezés Alsó-Ausztriában a "Wirtschaftsamt" volt. Ennek igazgatását II. József 1788. augusztus 21-i rendelete szabályozta. Számuk Cseh- és Morvaországban ezer, Alsó-Ausztriában és Galíciában két és fél ezer körül volt. Különböző kiváltságaik alapján további osztályozás vált lehetővé.

A legalsó irányítási szintet – választott vagy örökös bírójával – a község alkotta.

Végül Mayerhofer megemlíti még a szabad városokat és a mezővárosokat (freie Städte und Märkte), melyek előljárósága (Magistrate) a politikai és gazdasági vezetéssel, valamint részben az igazságszolgáltatás irányításával is rendelkezett, ugyanúgy, ahogy a földesúri szervek.

A következő táblázatok Mayerhofer szavainak illusztrálására állítottam össze. Vessünk egy pillantást az elsőre, amely azokról a hivatalnokokról készült, akik már 1848 előtt is hivatalt vállaltak a Lajtántúlon! Természetesen ezen hivatalnokok pályafutásának csak az első része az 1848 előtti tisztségük.

48 "Für die untere Administration in politischen Angelegenheiten war das Land in Bezirke oder Dominien, und in Gemeinden abgetheilt. Die Verwaltung in den Bezirken oder Dominien war theils landesfürstlichen Behörden, theils herrschaftlichen Organen anvertraut. In Böhmen, Mähren, Galizien, Unterösterreich, einen Theile von Oberösterreich, Kärnthen, Krain, und in Steiermark war die untere politische Verwaltung in den Händen herrschaftlicher Organe (Patrimonialbehörden)." (Mayerhofer 5-6.o.)

5. táblázat

Milyen szolgálatban kezdték pályájukat azok a lajtántúli hivatalnokok, akik 1848 előtt vállaltak először hivatalt (Kivonat)

Központi igazgatás (kamara, megye)	11
Kiváltságos városi igazgatás (magisztrátus)	21
Földesúri igazgatás ⁴⁹ (uradalmak, hivatal, város)	25
Katona	5
Egyéb szolgálat (privát, káptalan, ügyvéd, stb.)	9
<i>(Igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó állás)</i>	<i>35)</i>
Összes	70

A 188 tisztviselő közül 70 már 1848 előtt is hivatalt vállalt. Közülük legtöbben (25 fő) a földesúri igazgatás alá tartozó hivatalokban kezdték pályafutásukat. Alig marad el ezektől a magisztrátusi tisztviselők csoportja (21 fő). Az adatok azt valószínűsítik, hogy ez az alsó szint volt a tisztviselők legnagyobb "fogyasztója" (ld. Mayerhofer). Jóval kevesebben vannak a központi igazgatásban szolgálók (11 fő), akik a kamarai és a megyei igazgatást ellátó hatóságok kötelékébe tartoztak. Az előző három kategóriába be nem sorolhatók közé a katonák (5 fő) és a másfél hivatalnokoskodók kerültek (9 fő). Visszatérve az alsószintű igazgatáshoz: az igazságszolgáltatásban szolgálatot teljesítő tisztviselők szinte kivétel nélkül ebből a csoportból kerülnek ki, a fennmaradó hivatalnokok a birtok-, illetve a városigazgatásban dolgoztak. A csoport közel kétharmadát a szolgabírók, a fennmaradó egyharmad nagyobb részét az alulképzett tollnokok teszik ki.⁵⁰ Érdeemes megnézni, hogyan alakul ennek a csoportnak a további pályafutása 1848 után:

6. táblázat

Milyen szolgálatra nevezték ki 1848 után azokat a lajtántúli hivatalnokokat, akik 1848 előtt kezdték pályájukat (Kivonat)

Központi igazgatás (helytartóság, megye, ügyészség, stb.)	10
Járási igazgatás	44
Földesúri igazgatás	2
Egyéb szolgálat	2
<i>(Igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó állás)</i>	<i>38)</i>
Összes⁵¹	58

49 Azokat soroltam a földesúri igazgatásba, akiknek a minősítési táblázataiban "Dominial", "Herrschaft" vagy "Patrimonial" jelző szerepelt, valamint akik "Amt"-ban (vagyis hivatalban) vagy "Stadt"-ban (tehát kiváltság nélküli városban) szolgáltak.

50 Ld. az előző fejezetekben is.

51 Az előző 70 hivatalnok közül 58-nak változott meg az állomása 1849 után, ezért szerepel csak ennyi ebben a táblázatban. A kiharadók is két csoportra oszlanak: az egyik a katonák és az uradalmiak csoportja, akik 1841-ig kerültek utolsó Lajtán túli állomáshelyükre, a másik csoport kinevezése pedig az 1848 körüli évekre esik. Tulajdonképp egy külön kategóriát is alkothatnak azoknak a csoportja, akiket az 1848-50 közötti időszakban nevezték ki. Erre a periódusra az átmenetiség jellemző, még kerülnek hivatalnokok uradalmi igazgatásba, és már neveznek ki tisztviselőket járási hivatalokba.

Jól látható, hogy a földesúri és magisztrátusi tisztviselők eltűntek, és helyüket a járási hivatalnokok foglalták el. A változás mögött az oktrojált alkotmány (1849. március 4.) áll. Az alaptörvény kinyilvánítása után megkezdték a koronatarományok politikai igazgatásának újjászervezését (1849. június 26-i császári határozat, az ún. Bach-féle közigazgatási reform). Többek között ekkor hozták létre az államigazgatás alsófokú szerveit, a járásokat (1849. november 13-i utasítás és 1850. szeptember 13-i szervező rendelet).⁵² További rendeletek nyomán épült fel a szakigazgatás is (pl. egy 1850. január 9-i rendelet felállította a tartományok pénzügyigazgatóságait, egy 1851-es az adóhatóságot, 1849-50-es években az iskolai, építészeti, orvosi szervezeteket).⁵³ Mayerhofer az olmützi alkotmány jelentőségét részben éppen abban látta, hogy felszámolva a földesúri viszonyokat megszűnt az országfejedelmi és a földesúri hatóságok közötti különbség.⁵⁴

A rendeleteknek megfelelően az új hivatalok 1850-ben kezdtek el működni. A legtöbb kinevezés (58-ból 32) erre az évre esik. Az új polgári igazgatás (legalábbis a provizórium időszakában) alsófokon is elválasztotta egymástól a közigazgatást és a bíraskodást, ennek megfelelően a járási szinten szolgálók egy része a járási hivatalba, másik része a járási bíróságra került. (Mintánkban az igazgatásban mindössze heten vannak, a törvényszékiek csoportját pedig 25 hivatalnok képviseli.) Ez megerősíti Sashegyinek azt a megállapítását, hogy a járási igazgatás a földesúri hatóságok személyi állományára épülve, azt magába olvasztva kezdte meg működését. Az igazságszolgáltatás továbbra is fontos szerepet tölt be az ágazati megoszlásban: az 58 tisztviselő közül 38 ebben dolgozott. A központi igazgatás hivatalai jóval többfélék, mint 1848 előtt: a megmaradt megyei hivatal mellett a kamarai igazgatás szakirányú hivatalokra bomlik. Megjelenik a helytartóság, a rendőrigazgatóság, az államügyészség, a tartományi törvényszék. Ezekben egy-egy tisztviselő szolgál.

A legfontosabb ismereteink tehát az 1848 előtt kezdő csoportról a következők: főként szolgabírókról van szó, akik földesúri, illetve magisztrátusi, majd 1849 után ezeknek a helyébe lépő járási igazgatásban szolgáltak, zömmel a törvényszékekhez kapcsolódó állásokban.

Azt hiszem az eddigiekből kiderült, miért az 1848-as évnél kellett meghúzni a csoportalkotás határát: "teljesen megváltozott" igazgatás létezett 1848 előtt és után. Mindez persze kevésbé a személyi állományra értendő, mint inkább a hivatali struktúrára. De azok sem képeznek egységes csoportot, akik életkoruknál fogva 1848 után léptek állami szolgálatba. Ennél a csoportnál területi megoszlás különítette el a tisztviselőket, ami viszont nem volt mentes az életkori sajátosságoktól sem, mint azt látni fogjuk.

⁵² Ld. a második fejezetben.

⁵³ Mayerhofer 11-14.o.

⁵⁴ Sashegyi is ezt tekinti a Bach-féle reform lényeges újításának, de míg Mayerhofer tulajdonképpen a polgári jogok kiterjesztése felől nézve értékeli az földesúri igazgatás, mint a rendi megkülönböztetés felszámolását, addig Sashegyi a földesúri hatóságok járási hivatalba való beolvasztásáról beszél, tehát a kontinuitást hangsúlyozza. (Mayerhofer 12.o., Sashegyi 1965. 31.o.)

Az egyik csoportot azok alkották, akik a Lajtántúli hivatalaiban kezdték pályafutásukat.

7. táblázat

Milyen szolgálatban kezdték pályájukat azok a lajtántúli hivatalnokok, akik 1848 után vállaltak először hivatalt a Lajtán túl (Kivonat)

Központi igazgatás ⁵⁵ (kamara, pénzügy, rendőr, helytartótanács, adó)	42
Helyi igazgatás (magisztrátus, járás)	18
Egyéb	3
<i>(Igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó állás)</i>	<i>32)</i>
Összesen	63

Akik 1848 után kezdték pályafutásukat, életkorukból adódóan, a segédek és a harmadosztályú szolgabírók közé tartoznak. A központi igazgatásban 42-en szolgáltak. Ahogy az előző fejezetben láttuk, ez a szakosodás jegyében sokféle hivatalt takar. Így a pénzügyigazgatóságot (4 fő), a megyei és tartományi (fő)törvényszékeket (12 fő), a legfőbb számszéki ellenőrző hatóságot (1 fő), a rendőrigazgatóságot (4 fő), a helytartóságokat (2 fő) és az adóhivatalt (1 fő), sőt 1849-50-es kinevezéseket a kamarai hatóságokhoz (3 fő). Az igazságszolgáltatás ebben a csoportban is hasonlóan fontos szerepet játszik, mint az 1848 előtt kezdetteknel, de nem találkozunk azzal az aránytalansággal, amit az előző fejezetekben az alsófokú bírászkodásban résztvevők száma jelentett. Itt a járásoknál magasabb szintű törvényszéken dolgozók száma valamivel több a járási szinten dolgozókéénál. Az alsófokú igazgatásban szintén vannak 1848 előtti és utáni hivatalok (magisztrátus és járás), mi több, egyik tisztviselő esetében pontosan tetten érhető az átmenet, a személyi folyamatosság az: Karl Schaurek joggyakornok volt a leitmeritzi magisztrátusnál, majd a járási társas bíróságnál ("1849. Rechtspraktikant beim Magistrate & Bezirks Kolleg. Ger. in Leitmeritz"). Több a járási hivatali, mint a járási törvényszéki alkalmazott. Úgy tűnik, az alsófokú bíróságok megszervezése csak a közigazgatási szervek felállítása után történt. Itt ugyanis az alsófokú bírászkodást az 1848 előtt szokásos megnevezésű törvényszékek képviselik.⁵⁶ Ha megnézzük ezeknek a tisztviselőknél a következő állásait, eltéréseket szinte csak itt találunk; eltűntek a régi elnevezések, és helyettük megjelentek a járási bíróságok. De nemcsak a régi bírósági elnevezések tűntek el, hanem majdnem teljes egészében a járási hivatali alkalmazottak is, akik a járási bíróságokon tűnnek fel. Az új hatóságok szervezésének megfelelően a legtöbb kinevezés az 1849-51 közötti időszakra esik.

⁵⁵ Ld. 51. jegyzet.

⁵⁶ Magisztrátusi, büntető, polgári és bűnügyi bíróságok.

Az időpont is más azok esetében, akik magyarországi állomáson léptek először állami szolgálatba.

8. táblázat

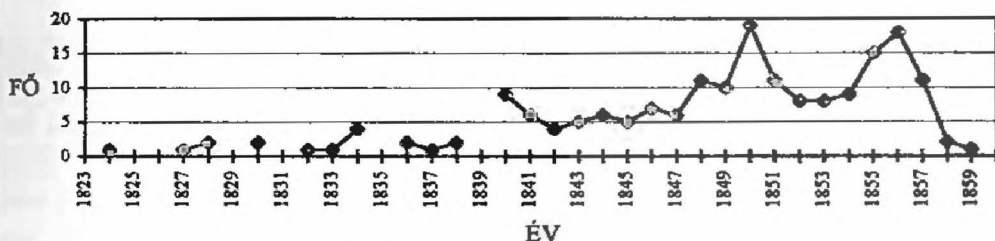
Milyen szolgálatban kezdték pályájukat azok a lajtántúli hivatalnokok, akik 1848 után vállaltak először hivatalt Magyarországon (Kivonat)

Központi igazgatás (helytartótanács, kerület, megye)	45
Helyi igazgatás (járás)	4
<i>(Igazságszolgáltatáshoz kapcsolódó állás)</i>	6)
Összes	49

Az 1850 után a jogi egyetemet végzett és állami alkalmazásba lépni kívánó jelöltek már a birodalom bármely részében lévő tisztséget megpályázhattak. Az 1850. szeptember 13-i belügyminisztériumi rendelet ugyanis Magyarországon pályázati rendszert léptetett életbe az összes "politikai hivatali állásra", ami lehetővé tette külhonos hivatalnokok Magyarországra kerülését.⁵⁷ Főként 1854 után nő meg azoknak a száma, akik Magyarországon kezdtek. Emlékezzünk vissza az 1854-es rendeletre, amely az államigazgatási (bel- és igazságügyi) hivatalokba való bejutást szabályozta.⁵⁸ Ez már a definitívum időszaka, amikor a magyarországi állomásokra való bejutás lehetősége egyre több örökös tartományokból származó tisztviselő előtt nyílik meg. A központi igazgatás 44 tisztviselője közül 37 a helytartósági osztályokra került az 1855-57-es években. A mintában szereplő másodosztályú tollnokokról van itt szó, akiket az öt magyar helytartósági osztály (Buda, Pozsony, Sopron, Kassa, Nagyvárad) valamelyikén eltöltött gyakorlati idő után egy – többnyire ugyanabban a kerületben lévő – szolgabírói hivatalba neveztek ki.

Ha egymás mellé helyezük az eddigi táblázatokat és most nem az állomások típusaira, hanem inkább az időpontokra figyelünk, akkor a következő grafikont kapjuk:

3. grafikon: Lajtántúli hivatalnokok pályakezdésének időpontja

57 MOKL 1850.évf. 474-478.o., Sashegyi 1965. 245.o.

58 Ld. a "Képzettség" című fejezetben.

Amint a korábbi táblázatokból kiderült, az 1848 előtt kezdő tisztviselők zömmel szolgabíróként kerültek 1861-ben rendelkezési állományba. A pályafutást mindenképp a tanulmányok befolyásolták, ezért a kivételeket azok alkotják, akik nem rendelkeznek jogi végzettséggel. Ez a vegyes csoport képezi az 1840-es csúcst, akiknek a fele szolgabíró lett (mert jogilag képzettek), a másik fele viszont csak a tollnokságig vitte (mert nem végeztek jogi egyetemet). A földesúri igazgatás 1848 előtt az alsófokú igazgatás szerves részét képezte (ellentétben a Magyar Korona országaival), és mint az a számadatokból kiderült, az egyik legtöbb tisztviselőt foglalkoztató igazgatási forma volt. A rangemelkedés már az 1840-es években az abszolválts szakirányú stúdiumokhoz kötődött.⁵⁹ Ennek következtében azok esetében, akik már a Lajtántúlon is szolgálatot teljesítettek, az egyik legfontosabb alkalmazási terület mindvégig az igazságszolgáltatás, a bíráskodás szerveihez kapcsolódott. A következő csúcspan a segédek munkába állását várnánk, de a csoportnak majdnem a felét a harmadosztályú szolgabírók teszik ki. Úgy tűnik, hogy az oktrojált alkotmány által megindított szerkezeti átalakítás, a megnövekedett munkaerőigény tükröződik a nagyobb mértékű munkába állásban.⁶⁰ Ebben a négy esztendőben (1848-1851) kezd a tisztviselők valamivel több mint egynegyede. Az utolsó csúcs egyértelműen az életkor "rovására írható". A csoport kétharmadát a másodosztályú tollnokok képezik, saját kategóriájukban több mint a fele kezd ekkor. Arról a társaságról van itt szó, amelyik élete első állami szolgálatát egy magyarországi helytartótanácsi osztályon fogalmazó-gyakornokként töltötte.

6. Beáramlás Magyarországra

1861-ben egy vékony kis könyv jelent meg Lipcsében az Oehme kiadónál.⁶¹ Név nélküli szerzője egy rendelkezés alatt álló szolgabíró. Mint a cím is jelzi, ő is egyike volt azon tisztviselőknek, akiket a bécsi kormányzat rendelt egy magyarországi szolgálati állomásra.

Egy igazi Bach-huszár!

Történetéből megtudjuk, hogy egy "német-szláv" tartomány (a cislajtán területeket, az örökös tartományokat nevezték így) törvényszékén szolgált fogalmazóként 1852 végéig.⁶² 1853 júliusában, az igazságügyminiszter rendeletére egy

⁵⁹ Ld. a "Életkor" című fejezetben.

⁶⁰ Magyarországon például kétszer annyi hivatalnok állt szolgálatban 1848 után, mint előtte. "A rendi világ közigazgatását mintegy 7600 tisztviselő látta el, kiknek legnagyobb része nyugdíjra való igény nélkül szerény ütszeteledjait kapott, addig a Bach-rendszer közel 18 000 rendszeresen fizetett s nyugdíjra igényt tartó hivatalnokot alkalmazott, kiknek az ellenőrzése is roppant apparátust igényelt." (*Csizmadia* 93.o.) Az ezután közölt hatékonyság-vizsgálat nem túl meggyőző, habár az elhatalmasodott bürokrácia jellemzésére kétségkívül kitűnő. De ha vesszük a fáradságot és a közölt adatokkal elvégezzük a számításokat, akkor az derül ki, hogy a Bach-rendszer háromszor annyi tisztviselővel minimum ötször annyi aktát intézett el, mint az 1848 előtti rendi igazgatás.

⁶¹ Acht Jahre Amtsleben in Ungarn. Von einem k.k. Stuhlrichter in Disponibilität. Leipzig, 1861. (továbbiakban Acht Jahre ...)

⁶² "Es war zu Ende des Jahres 1852, als ich bei einem Gerichtshofe in dem deutsch-slavischen Kronlande ... als Assessor bedienstet und ...". (Acht Jahre ... 1.o.)

felvidéki(?) bíróságra került. Felsorolja azokat az állásokat is, amelyekre őt és sorstársait kinevezték: "részben járásbíróági segéd, társasbíróági fogalmazó és országos törvényszéki ülnök, részben főtörvényszéki kisegítő-előadó."⁶³

Álljunk itt meg, mert máris rengeteg értesülést szereztünk a lajtántúli hivatalnok(ok)ról, amit ellenőrizhetünk az adatbázisban. Először vizsgáljuk meg azt, melyik évben nevezték ki az örökös tartományokbeli tisztviselőket a magyarországi állomásra, mennyire általános az 1853-as kinevezés.

9. táblázat				
Melyik évben érkeztek Magyarországra a lajtántúli hivatalnokok (Kivonat)				
	Szb.	Sgd.	Ttl.	Összes
1828-1849	5	4		9
1850	3	3	2	8
1851-1852	1		3	4
1853	32	11	3	46
1854	17	24	10	51
1855		8	12	20
1856		4	21	25
1857-1859			25	25
1828-1859	58	54	76	188

Jól látszik, hogy – az életkortól szinte függetlenül – mikor történtek a tömeges kinevezések. Az 1853-54-es években, tehát mindössze két esztendő leforgása alatt 97 hivatalnokot rendeltek Magyarországra, az egész társaságnak valamivel több mint a felét, és ekkortól válik folyamatossá a "beözönlés".

De ugyanúgy, ahogy az előbbi fejezetekben, itt is indokolt az 1848-as határ meghúzása, hiszen a rendi korszak megyei igazgatásában nem vehetett részt idegen származású hivatalnok.⁶⁴ Ezért érdekes, kik is azok, akik már 1848 előtt Magyarországra érkeztek. Mint a "Származás" című fejezetben már kiderült, a születési hely alapján történő mechanikus meghatározás a Bécshez kötődő magyar nemeseket nem különböztette meg a valóban idegen származásúaktól. A "bécsi magyaroknak" feltételezhető családi kapcsolataik és/vagy birtokaik teremtettek lehetőséget a magyarországi szolgálatra (Keresztessy 1830-tól birtokigazgató több uradalomban is, Lázár 1844-ben Szatmár megyében, majd az erdélyi királyi táblánál írnok, Zerdahelyi az udvari kancellárián fogalmazó-gyakornok). Arra, hogy idegen származással milyen módon lehetett Magyarországra kerülni, az

63 "... theils als Bezirksgerichts-Adjunkten, Collegialgerichts-Assessoren und Landesgerichts-Beisitzer, theils als obergerichtliche Aushilfs-Referenten ..." (Acht Jahre ... l.o.)

64 Szerk. Dr. Márkus Dezső: Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici 1000-1895. Millenniumi emlékkiadás. 1740-1835. évi törvényezikkek. Budapest, 1901. 163.o. 1790:XVI.tc.: "Hogy nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék", illetve a rendelkezési állományba helyezés kapcsán hivatkozik rá Sashegyi. (Sashegyi 1965. 78.o., Sashegyi 1981. 128.o.)

1828-ban ideérkezett morvaországi Franz Schwoy a példa: egy földesúri nagybirtok igazgatásában tevékenykedett, pontosabban a Hunyadiak "somogyországi" birtokán volt gazdatiszt és számtartó. Másik csoportot alkotnak azok, akik 1848-49-ben vállaltak hivatalt. Ők valószínűleg a megszálló osztrák katonai hatóságok kinevezettjei (Breier, Knappich, Vokaun, Wiesner). Megint mások azok, akik a már említett pályázati rendszer nyomán nyertek alkalmazást 1850-ben Magyarországon.⁶⁵ Mint a táblázatból kiderül, a rendelet hatása meglehetősen korlátozott volt, mert maga "Geringer nem szívesen látott Magyarországon idegen, más tartományokból behozott hivatalnokokat".⁶⁶ A provizórium idején (1851. január–1853. április) még erőteljes kontinuitás volt az 1848 előtti megyeigazgatás és a provizórium rendszerének tisztviselői között, idegen hivatalnokokat a járási szinteken alig találunk. A zárt, helyi ismerettségekre épülő, és éppen ezért a szembenállást mindig potenciálisan magában hordozó megyerendszer szétzilálása ekkor még nem történt meg, ennek megvalósítására csak 1854 után tettek kísérletet, többek között a személyi állomány lecserélésével.⁶⁷ Mint a történeti irodalomból ismeretes, 1853. május 1-től a definitívum időszaka köszöntött Magyarországra, amely az államapparátus különböző ágazataiban a ciszlajtániai hivatalnokok fokozott igénybevételével remélte az igazgatás hatékonyságának növelését, és ezáltal a magyarországi viszonyok gyors konszolidációját.⁶⁸ A magyar közvélemény megnyugtatása miatt csak kiválóan képzett hivatalnokokat⁶⁹ neveztek ki, akikkel – a terv szerint – Magyarországon mintaszerű közigazgatást létesíthetnek.⁷⁰

Az eddigi feldolgozások is a definitívum kezdetét jelölték meg a személyi állomány cséréjének időpontjaként.⁷¹ Mint az ismeretlen szolgabíró történetében is olvasható, nem a pályázati rendszer, hanem kinevezések útján töltötték be az állásokat.⁷² Ebben is különböznek az 1853-54-es évek a korábbi (és valószínűleg a későbbi) évektől. A fiatal generáció, a másodosztályú tollnokok "beáramlása" csak valamivel később, 1856-57-ben éri el a csúcspontot.⁷³

65 Berzeviczy I. k. 267.o. Ld. az előző fejezetet is.

66 Berzeviczy I. k. 266.o., Sashegyi 1965. 37.o.

67 Ld. 1855. március 17-i min.rend. 7., 12. és 23.§-ai, amelyek a rokoni kapcsolatok tilalmát tartalmazzák alkalmazás esetére (MOKL 1855.évf. 135-136.o., 139.o.)

68 Sashegyi 1965. 58-63.o.

69 Ezt cáfolja Miskolczy (393.o.), kutatásaira hivatkozva, másfelől viszont érdekes az ismeretlen szolgabíró örökös tartományokban maradt barátjának levele, melyben azt állítja, hogy az otthon maradtak megbecsülése a lakosság szemében nagyot zuhant, mert csökkent képességűeknek tarják őket amiatt, hogy nem őket neveztek ki Magyarországra. (Acht Jahre ... 12.o.)

70 Sashegyi 1965. 58.o.

71 Berzeviczy I. k. 330.o., Miskolczy 392.o., Sashegyi 1965. 60-61.o., Megyetörténeti tanulmányok

72 Berzeviczy I. k. 330.o., Sashegyi 1979. 95.o., Acht Jahre ... 1.o., valamint 13.o.: a szerző egy évvel Magyarországra érkezése után nem szolgabíró szeretne lenni, hanem hazatérne, ha ennek nem lennének súlyos következményei: "Alle, die ihre neuen Posten anzutreten sich weigern, einfach mit der Versicherung aus dem Staatsdienste zu entlassen, daß sie nie mehr eine Hoffnung auf Wiederanstellung, nicht einmal als Tagschreiber, haben." (Acht Jahre ... 15.o.)

73 Ld. a "Életkor" című fejezetben.

A fejezet elején idézett memoárból származó másik másik értesülés az volt, hogy bírósági hivatalokra történnek kinevezések. A következő táblázatok azt ábrázolják, hogy a kinevezettek milyen állomásokat foglaltak el ideérkezésükkor. Három nagy csoport keletkezett (törvényszékiek, szolgabírói, helytartótanácsiak⁷⁴), amely az egész mintának a 80%-át képezi.

A 10. táblázat alapján is igazoltnak látszik az ismeretlen szolgabíró állítása az 1853-as évről. Ebben az évben az összes belépő száma 46 volt (ld. 9. táblázat), ezek közül 35-en törvényszéki alkalmazásba kerültek, méghozzá 26-an az általa említett posztokra.⁷⁵

10. táblázat

Mely években neveztek ki a lajtántúli tisztviselőket magyarországi törvényszékekre (Kivonat)

	1850	1853	1854	1855	1858	1850-58
járásbírói segéd	1	17	2			20
társasbírói ülnök		8				8
főtörvényszéki kisegítő előadó		1				1
...	1	9	4	4	1	19
Összes	2	35	6	4	1	48

Talán nem is véletlen, hogy az egyik csoport éppen a bíróságokon szolgálóké. Emlékezzünk vissza a tisztviselők Lajtán túli múltjára. Ottani pályájuk is főként az igazságszolgáltatás szerveihez kötődött.⁷⁶ Természetesen az időpont sem tet-szőleges. Észrevehetjük, hogy az 1853-as, kiemelkedő év után már csak ketten érkeznek a járási bírósághoz. Ennek az az oka, hogy a definitívum alsófokon megszüntette a végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás különválasztását. A járásbíróságok helyébe az ún. "vegyes szolgabírói hivatalok" (gemischte Stuhlrich-terämter) léptek (1854. április 29-től), amelyek a közigazgatás irányítása mellett az elsőfokú bírói hivatal szerepkörét is ellátták.⁷⁷ Ez egyben azt is jelentette, hogy a szolgabíró vagy a segédje bírói képesítéssel kellett, hogy rendelkezzen.⁷⁸

74 A helytartótanácsiak csoportjáról más összefüggésben már szó esett (ld. az előző fejezetet).

75 Ld. az előző fejezetben.

76 Ld. az előző fejezetben.

77 Sashegyi 1965. 60.o.

78 Csizmadia 90.o., Sashegyi 1981. 113.o. és ld. a "Képzettség" című fejezetben.

11. táblázat

Mely években nevezték ki a lajtántúli tisztviselőket
magyarországi szolgabírói hivatalokba (Kivonat)

	1848	1850	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1848-59
Sz.bíró				13						13
Sgd.				10	4	1				15
Tll.			1	15	2			3	2	23
...	1	1				4	3			9
Összes	1	1	1	38	6	5	3	3	2	60

Éppen ezért alkotja a másik nagy csoportot az a társaság, amelyik a szolgabíró-ságokon kezdte működését. A törvényszéki állások számának megcsappanása (a járásbíróóságok felszámolásával), illetve ezen állások szolgabírói hivatalba való bekebelezése után a "beözönlőket" a szolgabíróóságokra nevezik ki. Ezért olyan magas 1854-ben, az átalkítás évében a járási hivatalok szolgálatába lépők száma.

Szintén az 1854. évhez kapcsolódik a harmadik csoport kialakulása is.

12. táblázat

Mely években nevezték ki a lajtántúli tisztviselőket
magyarországi helytartótanácsi osztályokra

	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1853-59
"járulnok" fogalmazó gyakornok	2	4	10	16	11	2	1	46
Összes	2	4	11	16	11	2	1	47

Az 1854. október 10-i császári rendelet miatt válik szükségszerűvé, hogy a helytartósági osztályon kezdenek.⁷⁹ A rendelet értelmében a közigazgatási pályára való bejutás első lépcsőfoka volt a valamelyik helytartóságon fogalmazógyakornokként letöltött próba- és gyakorlati idő. A gyakorlati idő leteltével és a sikeres gyakorlati vizsga letétele után lehetett megpályázni valamelyik államigazgatási állást a birodalomban.⁸⁰ Ez a rendelet szabályozza még a jogi pályára való bejutást is, az első feltételként a joggyakornoki vagy ügyhallgatói elhelyezkedést egy tartományi törvényszéken ír elő. Ehhez annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy a szakirodalom főleg a törvényszékek "elcsehesítéséről" beszél,⁸¹ aminek egyik magyarázata talán szintén ebben a rendelkezésben rejlik.

79 MOKL 1854.évf. 630-638.o.

80 Sashegyi 1965. 246-248.o. és ld. az előző fejezetben.

81 Miskolczy 398-399.o.

Egy kinevezési utasítás, a fentebb vizsgált adatokon kívül, még egy információt kell, hogy tartalmazzon: a helyet, ahova szól. Az ismeretlen szolgabíró a helységneveket mindenkor csak pontokkal jelölte, de körülményei és környezete leírásából úgy tűnt, valahol a Felvidéken szolgálhatott.⁸² A következő lépés azt megvizsgálni, hogy Magyarország mely részeire szóltak a kinevezések, illetve, hogy a kinevezettek Magyarország mely részein teljesítettek a későbbiekben szolgálatot.⁸³

13. táblázat

A lajtántúli hivatalnokok magyarországi állomáshelye 1861-ben helytartósági osztályi kerület szerint, zárójelben az összes betöltött hely száma⁸⁴ (Kivonat)

Kerület	Szb.	Sgd.	Ttl.	Összes
Budai kerület	2 (39)	2 (46)	4 (56)	8 (141)
Pozsonyi kerület	17 (56)	15 (60)	30 (69)	62 (185)
Soproni kerület	15 (49)	16 (65)	14 (71)	45 (185)
Kassai kerület	22 (49)	17 (51)	23 (81)	62 (181)
Nagyvárad kerület	2 (32)	4 (46)	5 (67)	11 (145)
Magyarország	58 (225)	54 (268)	76 (344)	188 (837)

(Ld. bővebben: Függelék!)

A táblázat alapján úgy tűnik, az öt kerületből álló országnak csak a "nem magyar" részét "szállták meg" az idegen hivatalnokok. A népszámlálás eredményei szerint a nemzetiségek csak a két felvidéki kerületben élveztek abszolút többséget, de mind a soproni, mind a nagyvárad kerület helytartótanácsi osztályhoz tartozó terület számottevő német, illetve román nemzetiséget is magába foglalt.

A táblázat adatait vizsgálva a budai és a nagyvárad kerületben jelentéktelen ciszajtán résztvételt regisztrálhatunk. A két "magyar" kerület mintában szereplő 71 járásában (egy járásban átlagosan 4 fogalmazói állás van) összesen 19 lajtántúli tisztviselő szerepel. A budaiban elszórtan helyezkednek el a lajtántúliak. A nagyvárad kerület 11 tisztviselője közül 9 – a nemzetiségi megoszlásnak megfelelően – Dél-Bihar és Arad vármegyékben szolgált, ahol a román lakosság száma jóval meghaladta a magyarok létszámát. Ugyanakkor az északi kerületekben (pozsonyi, kassai) és valamivel kisebb mértékben a Dunántúlon igen jelentős volt a szolgabírói hivatalok fogalmazási karába kinevezettek aránya (a Felvidéken az egyharmadot is elérte).

A Dunántúlon a kerület nyugati, határmenti megyéibe, valamint a baranyai és tolnai németek által lakott vidékekre szóltak a kinevezések. A nyugati megyék (Moson, Sopron, Vas) területén nem egyenlően helyezkedtek el a "megszállók".

⁸² Acht Jahre ... I.o., 2.o., 13.o.

⁸³ A vizsgálat során kiderült, hogy a lajtántúliak magyarországi pályafutása során jelentős eltérések nem mutatkoztak területi elhelyezkedésüket illetően.

⁸⁴ Két személynél a szolgálati állomás helye 1861-ben nem volt azonosítható.

Míg Mosonban, ahol a 45 ezres létszámú németiség mellett tíz-tízezres magyar és szláv népesség élt, minden járásban megtalálhatóak a lajtántúli tisztviselők, addig Sopron és Vas megyékben csak közvetlenül a határszélen elterülő, német nemzetiségűek által lakott járásokban (Felsőpulya, Kismarton, Nagymarton, Sopron, valamint Felsőőr, Németújvár, Szentgotthárd), tulajdonképpen a mai Burgenland vidékén teljesítettek szolgálatot, a szolgabírói hivatal fogalmazói személyzetének nagyobb részét adva. A dunántúli másik csoportot azok alkották, akiket Baranya és Tolna megye Mohács, Pécsvárad, Hőgyész és Bonyhád járásaiba rendelték. Ha megnézzük a címtár nemzetiségi adatait, kiderül, hogy a két megyének ezek azok a járásai, amelyekben az ott élő svábok a lakosság túlnyomó részét képezik. A kerületbe vezényelték többsége az osztrák hercegségekből származott.

A Felvidéken, ahogy fentebb utaltam már rá, alapvetően más nemzetiségi arányok voltak, mint a többi kerületben. Ez tette lehetővé nagyobb számú lajtántúli tisztviselő szolgabírói hivatalokban való alkalmazását. A legtöbben Felső-Nyitra és Trencsénbe, valamint Szepesbe és Zemplénbe szóló kinevezést kaptak kézhez. Az összes külhonos hivatalnok kétharmada szolgált az északi megyékben. Éppen ezért nem megy ritkaság számba, ha a szolgabírói hivatal fogalmazási tisztviselőinek felét adják (19 járásban), vagy ha ők alkotják a többséget (14 járásban). Kivételes esetként előfordul, hogy a fogalmazási kar kizárólag ciszlajtán hivatalnokból áll: Selmechányán idegen a szolgabíró és a tollnok. (A szolgabírói hivatalok egy része, amelyek megyeszékhelyen, vagy "önálló" igazgatással bíró városban voltak, általában mindössze két személyt foglalkoztatott, a szolgabírót és a tollnokot.) Mindkét kerületben – a címtár tanúsága szerint – csak két-két megye van, amelyikben a magyar elem dominál: a pozsonyiban Komárom és Nógrád (az előbbiben tíz százalék alatt van a "szlávok" és a németek együttes aránya, az utóbbiban a lakosság harmada vallotta magát nem magyarnak), a kassaiban Abaúj-Torna és Gömör. Ezekben a megyékben 34, illetve 49 százalékos a nemzetiségek aránya. A négy megye közül egyedül Gömörben fordultak elő nagyobb számban (7 fő) lajtántúliak, és a megyén belül az északi, szlovákok lakta járásokban teljesítettek szolgálatot (Nagyróce, Rimabrezó). Ugyanazt tapasztaljuk tehát, mint a Dunántúlon. A vegyes lakosságú megyéken belül a nemzetiségi területekre szóltak a kinevezések. Az északi–észak-nyugati megyékbe rendelt lajtántúliak nagyrészt "csehek" voltak. Az észak-keleti részen szép számmal találunk galíciaiakat is.

Az 1850-es szervezési rendeletben tükröződő kormányzati elgondolás a budai és a nagyváradi kerületeket magyar dominanciájúnak, a sopronit németnek, a pozsonyi és a kassai kerületeket pedig szlovák jellegűnek szánta.⁸⁵ A szándék és a beáramlás az öt kerület szolgabírói hivatalaiba megdőbbentő egybeesést mutatott. Máshogy fogalmazva: a lajtántúli tisztviselők állomáshelye és a magyarországi nemzetiségek (németek, szlovákok, rutének, románok) területi elhelyezkedése fedte egymást.

⁸⁵ *Sashegyi* 1965. 41.o., valamint ld. a második fejezetet.

A területi elhelyezkedéssel összefüggésben merül fel a kérdés, hogy az idegen hivatalnokok hogyan kommunikáltak a lakossággal. Az ismeretlen szolgabíró kinevezése évében magyarul tanul.⁸⁶ Vajon általában mennyire volt jellemző a magyar nyelv ismerete?

14. táblázat

A lajtántúli tisztviselők nyelvismerete (Kivonat)

Német	16
Német, cseh, (egyéb)	70
Német, szláv, (egyéb)	30
Német, lengyel, (egyéb)	18
Német, magyar, (egyéb)	14
Német, egyéb, (egyéb)	38
<i>Nincs adat</i>	2
Összes	188

Ami első ránézésre szembevetendő a táblázatban, az a két-, illetve többnyelvűség elterjedtsége. A mintában a tíz százalékot sem éri el azoknak az aránya, akik csak egy nyelvet beszélnek. Az egynyelvűek (a csak németül tudók) az "osztrák" hercegségekből és a cseh koronatarományok valószínűleg német nemzetiségű részeitől jöttek. A többnyelvűek a németet (kivétel nélkül mindenki beszél németül) és elsősorban a tartományi nyelvet beszélik. A származási megoszlásnak megfelelően⁸⁷ – második nyelvként – csehül tudnak a legtöbben, de sok tisztviselő a "szlávot" írta a nyelvismeret rovatba, ami csehet, szlovákot, lengyelt, rutént vagy valamelyik délszláv (horvát, szerb, szlovén) nyelvet egyaránt jelenthette. A szakirodalomban az álláspontok megoszlának a lajtántúliak nyelvismeretét illetően. Ezzel összefüggésben a "szláv" nyelvtudás értelmezése az egyik legproblematisabb terület. Berzeviczy Geringer véleményét ismertetve azt állítja, hogy "a cseh vagy morva nyelv ismerete a tót megyékben nem elegendő, ezeket az idiómákat a mi tótjaink meg nem értik".⁸⁸ Miskolczy tovább megy: "A cseh hivatalnok ugyanis, tudván, hogy a kormány sürgeti a nép nyelvének megtanulását, rendesen úgy jegyezte be a minősítési ívébe a nyelvtudását, hogy az kiterjed a «német és a szláv» nyelvekre. Számított arra, ... hogy Bécsben szláv-tót-cseh identikus fogalmat jelentenek."⁸⁹ Sashegyi velük ellentétben arra a megállapításra jut, hogy "ezek a

86 Csak az első szolgálati állomásán tanult magyarul, és mellékesen megjegyzi, hogy a szlovák nyelvet rövid idő alatt elsajátította: "... um 1 Uhr erschien mein ungarischen Sprachlehrer, um mich – die slovakische Sprache hatte ich mir bereits in kürzester Zeit eigen gemacht – in die schwer zugänglichen Geheimnisse der ungarischen Sprache einzuweißen." (Acht Jahre ... 8.o.) A későbbiekben, szolgabírói kinevezése után sem panaszkodik nyelvi nehézségekre.

87 Ld. a "Származás" című fejezetben.

88 Berzeviczy I k. 266.o.

89 Miskolczy 397. o.

Csehországból, Morvaországból és Galíciából behozott hivatalnokok az új járásuk lakosságával különösebb nyelvi nehézségek nélkül megértették magukat, ...”⁹⁰ Sőt, szaktudásuk és tapasztalatuk mellett ez jelentette alkalmazásuk egyik előnyét. A kinevezéseknél tehát messzemenően figyelembe vették a tisztviselők származásából eredő nyelvi adottságokat, vagyis a Dunántúlra főként “osztrákokat” és német nemzetiségű cseheket, morvákat, sziléziaiakat rendeltek, a Felvidéken pedig Csehországból (számítva a “cseh-tót” azonosságra), míg Máramarosba és az észak-keleti részekre a szomszédos Galíciából és Bukovinából irányították át az ottani hivatalnokokat (rutén és román tudásuk, illetve ezen nyelvek gyors elsajátítását lehetővé tevő származásuk miatt).

Bár a birodalom nyelvének számított az olasz, és anyanyelvként az olasz provinciákban (Lombardia, Velence), illetve a környezet (nemzetiség) nyelveként a szomszédos tartományokban (Tirol, Stájerország, Karintia, Krajna, Partvidék) beszélték, mégis jóval többen írták be a minősítési táblázatukba, mint amennyien ezekről a területekről származnak. A 29 olaszul tudó közül 11 született ezekben a tartományokban, a fennmaradó tizenhétnek meg kellett tanulnia a nyelvet (a sziléziai Friedrich Ritter von Luxem talán katonaéveit töltötte Olaszföldön, innen nyelvtudása). Ugyanígy a tanult nyelvek közé tartozott a francia, amit jóval több tisztviselő ismert (az előző 18 helyett 26 fő). A két csoport összekapcsolódik, mert tizenegyen mindkét nyelvet bírták. Sőt, az a két hivatalnok, aki angolul is tudott (egy morva és egy galíciai), szintén ebből a csoportból került ki. A francia nyelv a csehek (6 fő), galíciaiak (5 fő), morvák (5 fő), alsó-ausztriaiak (6 fő, közülük 3 bécsi magyar nemes) között, az olasz nyelv főleg a morvák (9 fő) körében örvendett népszerűségnek. Mindegyik társaságban magas a nemesi részvétel: a franciául beszélők között 10 fő, az olaszul tudó csoportban 6 fő és az angolt ismerők egyike is nemes. Mindhárom jogi doktor beszél olaszul (egyikük partvidéki, a másik kettő morva), és ketten közülük franciául is tudnak. Úgy tűnik tehát, hogy alapvetően a származás (rendi és földrajzi), illetve a képzettség, a műveltség azok a tényezők, amelyek a nyelvtanulási hajlamot befolyásolták.

A tisztviselők közül negyvenen beszéltek magyarul (beleszámítva a “bécsi magyarokat” és az 1848 előtt Magyarországra kerülteket is), ebből tizenkilencen csak valamilyen szinten (“etwas; ein wenig; minder; ziemlich”) bírták a nyelvet. Az állomáshelyeket illetően a két “magyar” kerületben (budaiban és nagyváradiban) szolgáló lajtántúli hivatalnokok kétharmada beszélt magyarul (19-ből 12 fő). A soproni kerületben található a “bécsi magyarok” és az 1848 előtt ide érkezettek (összesen 4 fő). Legkevesebben a pozsonyi, legtöbben a kassai kerületben voltak. Ugyanaz a mechanizmus működik, mint a “beáramláskor” a kinevezéseknél, csak fordított előjellel. Most is a járások nemzetiségi megoszlására érdemes figyelni:

90 „Diese aus Böhmen, Mähren und Galizien herbeigeholten Beamten konnten sich mit der Bevölkerung ihres neuen Bezirkes ohne besondere Sprachschwierigkeiten verständigen, waren im österreichischen Recht wohl ausgebildet und mit den Regeln der bürokratischen Geschäftsführung vertraut, lauter Vorteile, die bei ihren Vorgängern oft gefehlt haben.” (Sashegyi 1979. 97. o.) Ld. még a 86. jegyzetben az ismeretlen szolgabíró tapasztalatait.

főként ott beszélnek a magyar nyelvet, ahol a magyar nemzetiség többséget alkot vagy jelentős arányt képvisel a népesség körében (Pozsony, Hont, Nógrád, Zemplén, Gömör).

A "Nyelvismeret" rovatból az derült ki, hogy a hivatalos nyelvet, a németet, azonkívül a birodalom egyik nyelvét mindannyian beszélnek. Jópáran tanultak nyelveket, első helyen a franciát, aztán az olaszt, valószínűleg hagyományos preszízsnövelő szerepük miatt. Magyarul a minta ötöde beszél. Ez arányaiban nem sok, de miféle képzetésnek kellett volna érnie azt a hivatalnokot, aki egy nemzetiségek (szlovákok, németek, románok, rutének) lakta járásban szolgált, hogy megtanuljon magyarul beszélni?

7. Összegzés

Az elemzés végére érve, vegyük számba újonnan szerzett ismereteinket a Bach-korszak oly' sokat kárhoztatott ciszlajtániai hivatalnokairól. Legelőször is megtudtuk, hogy a "hivatalok megszállása" a közigazgatás járási szintjein az állomások negyedét-ötödét érintette.⁹¹ Ez az arány jóval kisebb a történeti irodalom eddigi becsült értékeinél, de a tisztviselők aránytalan megoszlása az öt kerületben érhetővé teszi azt az irodalmi emlékekben és a köztudatban fennmaradt benyomást, hogy az osztrák önkény és zsarnokság, "a magyar elem háttérbe szorítása" történelmünk folyamán soha nem tapasztalt szintet ért el ebben az időszakban (amennyiben elfogadjuk, hogy a germanizáció, a centralizáció, az abszolút monarchia mérőeszköze lehet az idegen hivatalnokok létszáma). A helyzet abszurditását kiválóan érzékelteti, hogy ehhez az érzéshez, valamint az új rendszer gyűlöletéhez nem feltétlenül szükségeltettek lajtántúli hivatalnokok. A "Bach-huszárokat" az örökös tartományok "cseh" és "osztrák" nemzetiségű részeiből miniszteri utasításokkal rendelték Magyarországra. 1853-ban főként bíróságokra, 1854-ben leginkább szolgabírói hivatalokba nevezték ki őket, 1855-től pedig a megelőző évek szervezési rendeletei által felépített és szabályozott rendszerben a közigazgatási pálya első állomását jelentő helytartótanácsai osztályokra szóltak a kinevezések. Szakképzettségük megfelelt a szigorú követelményeknek. Ennek előzményei a negyvenes, esetleg még korábbi évekre nyúltak vissza: valószínűleg ekkor vált a rangemelkedés egyik legfontosabb feltételévé a felsőfokú, szakirányú oklevéllel való rendelkezés, bár jónéhány példa akadt a sokéves gyakorlati tapasztalatot szintén felemelkedéssel honoráló eljárásra is. Jogászi végzettségük és többéves szolgálati tapasztalatuk ismeretében elfogadható az a nézet, hogy a bécsi kormányzat eredeti szándékai szerint a lajtántúliak a provizórium időszakára, az 1852-ben bevezetett Osztrák Büntető Törvénykönyv gyakorlati használatára oktatták volna magyar kollégáikat. Másfelől viszont azon császári alapelv tartalmának ismeretében, mely nemcsak Magyarországon, hanem az egész birodalomban, tehát a

91 Benedek Gábor kutatásaira hivatkozva közölte, hogy a járási szint szolgáló személyzetére szintén ez az arány jellemző.

ciszlajtán tartományokban is a közigazgatás és az igazságszolgáltatás egyesítését írta elő alsófokon, felmerül a kétely, hogy nem ezzel az átírányítással akarták-e megoldani a definitívum bevezetése után óhatalanul kialakuló munkaerő-többlet elhelyezését. További ösztönzője lehetett ennek a megoldásnak, hogy a magyarországi igazgatás hatékonyságát önmagukban az újonnan bevezetett intézkedések nem növelték, a megbízhatónak ítélt megyefőnökök irányítása alatt továbbra is ugyanaz a megyei nemesség látta el a közigazgatás és bíraskodás teendőit, amely 1848 előtt is ezeket az állásokat birtokolta.⁹² Adva volt tehát minden, hogy a "hivatalok megszállásra kerüljenek". És mégis, miniszteri utasítás, másfélszeres fizetés, a megelőző állás fenntartása és véglegesített státusz kellett ahhoz, hogy meginduljon a lajtántúli hivatalnokok "áradata".⁹³ Az előnyök láttán nem csoda, hogy az 1849-től 1854-ig mindvégig csak ideiglenes alkalmazásban, ezért bizonytalan helyzetben lévő magyar hivatalnokok nem a tapasztaltabb kollégát látták Wizdalekben és társaiban. Lássuk tehát az ismeretlenség leplébe bújt szolgabíró teljes pályaképét.⁹⁴ Az ő emlékei és benyomásai szolgáltatták az elemzés egy részének szempontjait:

Josef Wizdalek 1818. december 27-én született Prágában. Huszonkét évesen gyakornok a prágai büntető bíróságnál, majd többféle minőségben a Liechtenstein hercegi család uradalmában szolgál Cseh- és Morvaországban 1849-ig: gyakornoksegéd, jogi előadó, jogász és telekkönyv-vezető. 1850-ben a morvaországi Bozskowitzban járásbíróvá ütök, innen kerül Magyarországra 1853-ban, a szakolcai járás (Felső-Nyitra vm.) társasbíróvá ütöknek. 1854 tavaszán szolgabírónak az Árva-Turóc vármegyében fekvő Námesztóra nevezik ki, ahol 1861. január 11-én adja át a hivatalt az autonóm rendszer tisztviselőjének. Jogi egyetemet végzett és a polgári és büntetőbírói hivatalra képesített. Németül és csehül beszél, minősítési lapja szerint minden ügyágazatban kitűnően képzett. 1861-ben rendelkezési állományba helyezik és megírja, majd névtelenül Lipcsében kiadatja a "Nyolc év hivatalnokoskodás Magyarországon" című könyvecskét, amelyben beszámol itteni viszontagságos életéről. Kedvezményi éveit rendre meghosszabítják és csak 1863-ban sikerül újra elhelyezkednie a seicani járásban. Az 1876-tól rendszeresen megjelenő Hof- und Staats-Handbuchban még mindig szerepel. Továbbra is a csehországi Selcan járási főnöke, majd 1878-ban átkerül Leitomischlbe ugyanebben a beosztásban. Az 1887-es címár névmutatójában már nem található a nevét.

A megfejtés a számítógépes feldolgozásnak volt köszönhető, illetve az tette lehetővé, hogy Wizdalek nem fukarkodott a saját személyét illető adatok közzétételével.⁹⁵ Pályaképe azoknak a szolgabíróknak tipikus életútja, akik egyetemi tanulmá-

92. Megyetörténeti tanulmányok

93. Acht Jahre ... 1-2.o.

94. *Benedek Gábor*: Böhmische Beamten in Ungarn in den 1850er Jahren. (kézirat)

95. Acht Jahre ... Szolgabíróként helyezték rendelkezési állományba (cím), német-szláv tartomány (1.o.) törvényszékén ütök (1.o.), 1853-ban kerül Magyarországra (1.o.) ugyanebben a minőségben (1-2.o.), 1854-ben neveztek ki egy vegyes szolgabíróvá élére (13-14.o.), házas (16.o.), ekkor 36 éves (28.o.).

nyok után kezdték pályafutásukat 1848 előtt. Ezekből megismertük, hogy az uradalmi igazgatás (ellentétben a Magyar Korona országaival) milyen fontos szerepet töltött be a Lajtántúl politikai irányításában: a kiváltságos városok mellett az egyetlen színtere volt az alsófokú igazgatásnak. A forradalom után kihirdetett és soha be nem vezetett olmützi alkotmány államigazgatási szerkezetre gyakorolt hatását tapasztaltuk az 1849-50-ben felállított járási hivatalok rendszerében, amely személyi állományát a korábbi alsófokú igazgatás tisztviselői karából merítette. Az új hivatalokba való korai átlépés, fontos eleme volt a gyors rangemelkedésnek, legalábbis azoknak az esetekben, akik a definitívum kezdetekor Magyarországra kaptak kinevezést. A gyors váltás és a kinevezés volt az a két tényező, mely döntő szerepet játszott az életút alakításában, de a sikeres révbe érést Solferino után az esetleges újrakezdés gyötrelmei váltották fel: rosszabb esetben a több évi rendelkezési állományba helyezés, amihez az örökös tartományokban maradt kollégák csöppet sem együttérző magatartása járult.⁹⁶ Míg a segédek sorsa a szolgabírók helyzetével sok hasonló vonást mutatott, addig a tollnokok már a rendeletek által pontosan meghatározott úton haladtak: ranglétrájuk a helytartótanácsi osztály fogalmazó-gyakornoki állásával kezdődött és a szolgabírói hivatal tollnoki, majd a segédi posztján keresztül vezethetett a csúcstól jelentő szolgabírói tisztségig. Az a hat esztendő, amely a szolgabírói hivatalok működését illető rendelet bevezetésétől a rendelkezési állapotba helyezésig eltelt, a tollnoki, néhány szerencsés és jól képzett esetében a segédi rangig való eljutást tette lehetővé. Az egész minta magyarországi elhelyezkedése a nemzetiségi vidékekhez volt köthető: a Felvidék és kisebb mértékben a Dunántúl határmenti megyéiben, valamint a foltokban elhelyezkedő németajkú népesség körében szolgálatot teljesítő lajtántúli hivatalnokoknak valószínűleg nem okozott gondot a lakossággal való kommunikáció, de kétségtelenül fájó szembesülés lehetett számukra a más szokásokkal és hagyományokkal rendelkező magyarországi társadalom elutasító, sok esetben gyűlöletet árasztó magatartása.⁹⁷

A magyarországi tisztviselők adatainak kiértékelése és a két csoport összehasonlító elemzésének felvázolása még hátra van. Ezzel remélhetőleg további árnyalatokkal gazdagíthatjuk a neoabszolutizmus közigazgatási hivatalnokairól kialakított képet.

96. Acht Jahre ... VII-VIII.o.

97. Sashegyi 1979. 97-98.o.

FÜGGELÉK

1. grafikon és táblázat

Lajtántúli és magyarországi rendelkezési állományba került hivatalnokok száma (fő)

1861	idegen nem	magyar nem	összes közül nem	idegen nem nem	magyar nem nem	összes közül nem nem	idegen összes	magyar összes	összes
Szb. 1.	2	38	40	8	22	30	10	60	70
Szb. 2.	1	25	26	19	27	46	20	52	72
Szb. 3.	4	29	33	24	27	51	28	56	84
Szb.	7	92	99	51	76	127	58	168	226
Sgd. 1.	4	20	24	21	93	114	25	113	138
Sgd. 2.	1	33	34	28	68	96	29	101	130
Sgd.	5	53	58	49	161	210	54	214	268
Tll. 1.	2	54	56	17	94	111	19	148	167
Tll. 2.	5	41	46	52	80	132	57	121	178
Tll.	7	95	102	69	174	243	76	269	345
Σ	19	240	259	169	411	580	188	651	839

Lajtántúli és magyarországi rendelkezési állományba került hivatalnokok száma (százalék)

1861 %	nemeselek közül idegen	nemeselek közül magyar	összes közül nem	nem nemeselek közül idegen	nem nemeselek közül magyar	összes közül nem nem	összes
Szb. 1.	5	95	57	27	73	43	100
Szb. 2.	4	96	36	41	59	64	100
Szb. 3.	12	88	39	47	53	61	100
Szb.	7	93	44	40	60	56	100
Sgd. 1.	17	83	18	18	82	82	100
Sgd. 2.	3	97	25	29	71	75	100
Sgd.	9	91	21	23	77	79	100
Tll. 1.	4	96	34	15	85	66	100
Tll. 2.	11	89	26	39	61	74	100
Tll.	7	93	30	28	72	70	100
Σ	7	93	31	29	71	69	100

Lajtántúli és magyarországi rendelkezési állományba került hivatalnokok száma (százalék)

1861 %	idegenek közül nem	idegenek közül nem	összes közül idegen	magyarok közül nem	magyarok közül nem	összes közül magyar	összes
Szb. 1.	20	80	14	63	37	86	100
Szb. 2.	5	95	28	48	52	72	100
Szb. 3.	14	86	33	52	48	67	100
Szb.	12	88	26	55	45	74	100
Sgd. 1.	17	83	17	18	82	83	100
Sgd. 2.	4	96	22	32	68	78	100
Sgd.	9	91	20	24	76	80	100
Tll. 1.	11	89	11	37	63	89	100
Tll. 2.	9	91	32	34	66	68	100
Tll.	9	91	22	35	65	78	100
Σ	10	90	22	37	63	78	100

A lajtántúli tisztviselők származása tartományok alapján (fő)

	Cseh		Morva		Galícia		Alsó-Ausztria		Stájer		Tírol		Szlézia	
	nemes	nem nemes	nemes	nem nemes	nemes	nem nemes	nemes	nem nemes	nemes	nem nemes	nemes	nem nemes	nemes	nem nemes
Szb.1.	1	2	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	1
Szb.2.	-	11	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Szb.3.	1	5	-	1	2	-	2	-	2	1	-	-	-	1
Szb.	2	18	-	16	4	2	3	-	3	1	-	-	-	3
Sgd.1.	-	11	-	3	1	1	2	-	3	-	-	-	-	-
Sgd.2.	-	13	-	5	-	1	5	-	2	-	-	1	-	1
Sgd.	-	24	-	8	1	2	7	-	5	-	-	1	-	1
Tll.1.	-	7	-	4	-	3	-	-	1	-	-	2	-	-
Tll.2.	1	21	-	9	3	5	1	2	-	3	-	6	-	2
Tll.	1	28	-	13	3	8	1	2	-	4	-	8	-	2
Σ	3	70	-	37	5	14	5	12	-	12	-	9	-	6
Σ	73	203	-	119	19	41	17	29	-	29	-	20	-	18

188

Bukovina: 3 (Szb.3. nemes és nem nemes, Tll.2. nem nemes)
 Felső-Ausztria: 3 (Szb.2. és 3. nem nemes, Sgd.1. nemes)
 Krajna: 3 (Sgd.1. nemes, 2 Tll.2. nem nemes)

Karintia: 1 (Szb.3. nem nemes)
 Partvidék: 1 (Sgd.1. nemes)
 Velence: 1 (Tll.2. nem nemes)

"Cseh-Morva"		"Osztrák"				"Lengyel"			Egyéb		
Cseh	Morva	A-Ausztria	Stájer	Tírol	F-Ausztria	Krajna	Karintia	Galícia	Bukovina	Partvidék	Velence
73	37	17	12	10	3	3	1	19	3	1	1
Σ	118	46	46	46	46	22	22	22	22	2	2

13. táblázat

A lajtántúli hivatalnokok utolsó magyarországi állomáshelye megyék szerint

1861	Szb.	Sgd.	Til.	Összes
I. Csongrád	1		1	2
I. Fejér		1	1	2
I. Pest-Pilis			2	2
I. Pest-Solt	1	1		2
<i>Budai kerület</i>	2	2	4	8
II. Alsó-Nyitra	1	2	2	5
II. Árva-Turóc	3		2	5
II. Bars	2	1	4	7
II. Felső-Nyitra	3	2	6	11
II. Hont	1	2	3	6
II. Liptó	2	1	3	6
II. Nógrád		1	1	2
II. Pozsony	1	2	2	5
II. Trencsén	3	2	5	10
II. Zólyom	1	2	2	5
<i>Pozsonyi kerület</i>	17	15	30	62
III. Baranya	1	2	1	4
III. Moson	1	3	2	6
III. Somogy			2	2
III. Sopron	4	4	3	11
III. Tolna	4	3		7
III. Vas	4	4	5	13
III. Zala	1		1	2
<i>Soproni kerület</i>	15	16	14	45
IV. Abauj-Torna	1			1
IV. Bereg-Ugocsa	2	2	3	7
IV. Gömör	3	1	3	7
IV. Mármaros	2	2	4	8
IV. Sáros	4	3	2	9
IV. Szepes	4	4	8	16
IV. Ung			1	1
IV. Zemplén	6	5	2	13
<i>Kassai kerület</i>	22	17	23	62
V. Arad		2	3	5
V. Békés-Csanád	1			1
V. Dél-Bihar	1	1	2	4
V. Szatmár		1		1
<i>Nagyvárad kerület</i>	2	4	5	11
Magyarország	58	54	76	188

A lajtántúli tisztviselők legmagasabb iskolai végzettsége

ISKOLAI VÉGZETTSÉG	Szb.1.	Szb.2.	Szb.3.	Sgd.1.	Sgd.2.	TI.1.	TI.2.	Összes
jurpol		2	1	1	1	3	25	33
jurpol(2)						1		1
jurpol,3rechtsrig							1	1
jurpol,advcons	1	1						2
jurpol,c&rapr				1				1
jurpol,c&srapr		3	16	1				20
jurpol,c&srapr,IIT	1	5	3					9
jurpol,c&srapr,IIT,pgk	1	2						3
jurpol,c&srapr,IIT,pgsführ	2	1						3
jurpol,c&srapr,IIT,pkonzd		1						1
jurpol,c&srapr,IIT_selbstverwbezkom			1					1
jurpol,c&srapr,IIT_stbezkom			1					1
jurpol,c&srapr,iDR				1				1
jurpol,c&srapr,notpr			1					1
jurpol,c&srapr,pgk		1						1
jurpol,pgk					1			1
jurpol,prppr						6	10	16
jurpol,prppr,c&srapr			3					3
jurpol,prppr,c&srapr,iDR			1					1
jurpol,prppr,IIT	2							2
jurpol,prppr,rapr	1			11	13		4	29
jurpol,prppr,rapr,steuinsppr					1			1
jurpol,rapr		1	1	8	11	4	5	30
jurpol,rapr (krim)							1	1
Együtt jogi	8	17	28	23	27	14	46	163
phil		1				1		2
phil,steatgsch,swpolizütr,aFdpAdm					1			1
phil,rapr					1			1
phil,rapr (adel),IIT,gbfpr	1						1	2
zögl WNmilak						1		1
Együtt felsőfokú	1	1			2	2	1	7
gymn	1							1
gymn ANGBLabsolv,gbfpr		1						1
gymnkl(6),IIT							1	1
gymnkl(7)							2	2
realsch(2),ökostud,prpstud						1		1
Együtt középfokú	1	1				1	3	6
normkl,pgk							1	1
studNNGW,swpolizütr aB streitsach,gbfpr							1	1
studDISP,gymnkl(6)							1	1
studDISPact.BESCHR,zögl WNmilak,prppr							1	1
studNS,gramkl,techn(1),						1		1
studNS,prppr						1		1
studNSact.BESCHR,rapr (adel),gbfpr							1	1
studNSact.BESCHR,realsch,rapr							1	1
Együtt felmentve						2	5	7
OHNE berstud,IIT				1			1	2
OHNE berstud,IIT,mandpr		1						1
OHNE hptstud,rapr (adel),IIT,pgspfl				1				1
Együtt tanulmányok nélkül		1		2			1	4
Összes	10	20	28	25	29	19	57	188

A táblázatban szereplő rövidítések, feloldások és fordításuk

advccens	advokaten censur	ügyvédi vizsga
aFdpAdm	befähigt für alle fächern der politischen administration	a politikai igazgatás minden ágazatára képesített
c&rapr	civil- und richteramt-prüfung	polgári- és bírói vizsga
c&strapr	civil- und strafrichteramt-prüfung	polgári- és büntetőbírói vizsga
gbfpr	grundbuchführungs-prüfung	telekkönyvvezetői vizsga
gynn	gymnasium	gimnázium
gynn ANGBLabsolv	angeblich gymnasialklassen absolviert	állítólag gimnáziumot végzett
IIT	prüfung aus dem II. theil des strafgesetzbuches	a büntetőtörvénykönyv 2. részéből vizsgázott
JD	jurist doctorat	jogi doktor
jurpol	juridisch-politische studium	jogi tanulmányok
krim	kriminal	büntető
normkl	normalklasse	elemi osztály
notpr	notar prüfung	jegyzői vizsga
OHNE berstud	ohne berufsstudien	szakirányú tanulmányok nélkül
OHNE hptstud	ohne hauptstudien	tényleges tanulmányok nélkül
ökostud	ökonomische studium	gazdasági tanulmányok
pekpr	politische gesetzkunde prüfung	politikai törvényismereti vizsga
pkonzd	befähigt für den politischen conceptsdienst	politikai fogalmazási szolgálatra képesített
pechpfl	politische geschäftspflege prüfung	politikai ügykezelési vizsga
phil	philosophische studium	bölcsészeti tanulmányok
pol	politisch	igazgatási
prppr	praktische politische prüfung	gyakorlati ügyviteli vizsga
prpstud	praktische politische studien	gyakorlati ügyviteli tanulmányok
rapr	(praktische) richteramt-prüfung	(gyakorlati) bírói vizsga
rapr (adel)	adelige richteramt-prüfung	nemesi bírói vizsga
rapr (krim)	kriminal richteramt-prüfung	büntető-bírói vizsga
realsch	realschule	reáliskola, reáltanoda
selbstverwbezkom	befähigt für die selbstständige verwaltung eines bezirkskommissariats	képesítés járási biztosság önálló igazgatására
stbezkom	befähigt für die stelle eines bezirkskommissärs	képesítés járási biztos állására
ste&catgach	steuer- und catastralgeschäfte prüfung	adó- és kataszteri ügyletek vizsgája
steuinsppr	steuerinspector prüfung	adóvizsgálói vizsga
stud	studium	tanulmány
studDISP	jurpol dispensiert	jogi tanulmányok alól felmentve
studDISPact.BESCHR	jurpol dispensiert mit der beschränkung auf die stelle eines actuars	jogi tanulmányok alól felmentve és tollnoki állásra korlátozva
studNNGW	jurpol nicht nachgewiesen	nem igazolt jogi tanulmányok
studNS	nachsicht von der jurpol	jogi tanulmányoktól eltekintve
studNSact.BESCHR	nachsicht von der jurpol mit der beschränkung auf die stelle eines actuars	jogi tanulmányoktól eltekintve és tollnoki állásra korlátozva
swpolizitr	schwere polizeiübertretung	súlyos rendészeti kihágás, szabálysértés
tech(1)	technische schule	műszaki iskola
zgl. WNneiak	zögling der wiener neustädter militäarakademie	bécs-sühelyi katonai akadémia növendéke

Waktor Andrea

A XIX. századi családmóde működése és változásai a Ballagi család levelezésének tükrében

Az elemzés szempontjai

Munkám témájául a Ballagi Géza hagyatékában fennmaradt családi levelezés elemzését választottam, amelyből elsősorban a testvérek (különösen Aladár Gézához írott) leveleit rendszereztem tematikus szempontok szerint. Döntésemet indokolja az a kiemelkedő művelődéstörténeti szerep, amelyet a család, s mindegyiknél Ballagi Mór, a családfő töltött be a XIX. század második felének magyar tudományos életében. Kevés olyan magyar család létezett e korszakban, amely egyidőben három egyetemi tanárt és akadémikust nevelt fel, így érdemesnek tartottam megvizsgálni, milyen kimutatható okai lehetnek ennek a különleges szellemi teljesítménynek. Az elemzést tovább gazdagította annak vizsgálata, hogy a kikeresztelkedett zsidó család hogyan érkezett el a vagyonos polgári réteg életformájára, presztízse közelébe, miképpen tagozódott be az akkor még rendies szemléletű, nemesi preferenciákat érvényben tartó magyar társadalomba. További szempontként merült fel a korszak családmóde-képében lezajló változás. Az apa által képviselt mentalitást, a nagycsaládra építő, a nemesi famíliák elágazásaiban is összetartó szemléletét a fiúk (különösen Aladár) által elképzelt szűkebb értelmezésű móde kezdte el felváltani, átértelmezni. Utóbbi éppen ezért kevesebb fölösleges elemet hordozott, működésében ütőképesebb, inkább karrierorientált lett. Egy másik érdekes szempont a levélforma személyessé tételének megfigyelése, hiszen a XIX. századot gyakran tartják a papír évszázadának,¹ amikor a levelezés jelentette a kapcsolattartás leggyakoribb, uralkodó módját. Minél jobb viszony állt fönn a távollévők között, annál sűrűbben cserélték ki gondolataikat. A levelek leginkább apróságokról szólnak, amelyekben a pénz témája számított a legfőbb tabunak.² A levélírást a korszak nagy részében nem spontán műfajként gyakorolták, hanem betartották kodifikált formáját, s miután a családban hírértéke miatt gyakran továbbadták, intimitásukat ritkán közölték benne.³ A testvérek levelezésében azonban Aladár sorai lényegesen modernebb levél-felfogást tükröznek: érzelemdúsak, belső indítékairól szólnak, valóban "a lélek tükröként".⁴ Még egy sajátosságuk, hogy állandó tudományos és munkakap-

¹ *Philippe Aries - George Duby: Die Geschichte des Privatlebens* 4. k., München 1992. 121.o.

² Uo. 188. o.

³ Uo. 187. o.

⁴ Aladár levele Gézához 1875. VIII. 9. Párizs

csolat tükröződik a sorokban, s így érdekes műhelymunkának, együttműködési stratégiáknak, családi mechanizmusoknak is tanúi lehetünk.

Elemzésem anyaga elsősorban az Országos Széchenyi Könyvtárban található Aladár által Gézához írott 410 darab levél, és érintőlegesen, kiegészítésképpen, de nem alaposan rendszerezve Mórnak ugyanitt őrzött, Gézához írott 241 levele.⁵ Az ott tárolt anyag része még két csoport (egyenként 27, ill. 31 darab levelet tartalmazó) vegyes szerzőjű (mind családi, mind baráti körből érkező) irat, illetve Aladár 3 levele édesapjához 1875-ből, és Géza 8 apjához és 7 öccséhez íródott levele. Az MTA Kézirattára őrzi Aladár 1875. június 30-ára keltezett genfi levelét bátyjához, 1876. július 9-én írott piliscsabai sorait édesanyjához, és Ballagi Mór 4 levelét fiatalabb fiának. Ezenkívül itt találhatók Aladár bécsi, augsburgi, lausanne-i levéltárakban és könyvtárakban készített jegyzetei. A tágabb ismeretségi, baráti körnek írott Ballagi-leveleket a következő megoszlásban őrzi az Országos Széchenyi Könyvtár és az MTA Kézirattára: Aladár: 13 ill. 6; Géza: 8 ill. 3; Károly: 5 ill. 1; Mór: 10 ill. 2. Hozzájuk érkezett levelek találhatóak az MTA Kézirattárában, szám szerint 23 darab.

Az elemzésben elsősorban a két fiú, Aladár és Géza alakját emeltem ki, ezáltal édesapjuk munkássága, mentalitása háttérbe szorult. Ennek oka a levelek témabeli megoszlása. A feldolgozásban a családi élethez, az annak működési mechanizmusát meghatározó személyi viszonyokhoz, életmód- és mentalitásbeli kérdésekhez tartozó szempontokat emeltem ki és rendeztem tematikus egységekbe.

BALLAGI MÓR⁶

A család kulturális hírnevét és anyagi biztonságát megalapozó nyelvész, teológus, akadémikus 1815. március 18-án született Zemplén megyében, Inóczon. A zsidó vallású Bloch-család ekkor a Sztáray grófi család haszonbérletjeként élt. 1821-ben csűrük minden készletükkel együtt leégett, így az árendát nem tudták fizetni, ezért a családfő börtönbe került. A nagy nyomorban, szegénységben az egyetlen szellemi élmény a Talmud tanulmányozása maradt, amelynek bizonyos szövegrészeit Ballagi már kisgyerek korában kívülről megtanulta. Később, a tönkrement család vándorlása alatt mint bócher a Talmud részeinek recitálásával szerezte a megélhetésükhöz szükséges pénzt. 1821 és 1827 között számos helyen megfordultak: Mátészalka, Kis-Léta, Tisza-Lök, Tisza-Dob, Dorog, Kóly, Kágya, Nagyvárad, Nagyszőlős, Ungvár, Sátoraljaújhely, Sámson, Debrecen és Nagykároly szerepeket állomásaik között. 1829-31 között Nagyváradon, majd Pápán, a Beth Hammid-rasban tanult a tehetséges fiú, aki talmudtanítóságra készült. Innen Mórba, majd Surányba került nevelőként, ahol a latinon és görögön kívül élő nyelvekkel is foglalkozni kezdett. Másfél évi nevelősködés után 1836-ban levélben kérte, hogy tegyék lehetővé a pápai református kollégiumba való bekerülését. 1837-ben

⁵ OSZK Fond 323

⁶ *Ballagi Aladár*: Ballagi Mór. In: *Protestáns Új Képes Naptár az 1879-ik évre*. Szerk.: Drúsz Sándor

Pápáról Pestre költözött, ahol a Műegyetemre iratkozott be, felsőbb matematikát hallgatott. Hiába tanult és tanított szorgalmasan (tanítványokat is vállalt a megélhetésért), zsidó vallása miatt nem kaphatott diplomát, a szigorlaton megbuktatták. Pesti egyetemi éve alatt a *Hasznos Műveltség* és a *Pester Tageblatt* című lapokban publikált. Az egyetemi csatlósítás után 1839-ben Párizsba ment, mérnöki tanulmányokba kezdett, amivel 6 és fél hónapot töltött.⁷

Amikor az 1840-es országgyűlésen napirendre került a zsidók emancipációja, Eötvös József felkérte őt, indítson mozgalmat az ügy érdekében. Még Párizsban írta meg "A zsidókról" című röpiratot, majd hazatérése után 1840-41-ben jelentette meg a Pentateuch és Józsué könyvének fordítását, amelyben az eredeti héber szöveg és a fordítás, ill. a kommentárok együtt szerepeltek. Mindezek eredményeképpen az MTA a zsidó származásúak és vallásúak közül elsőként választotta levelező tagjainak sorába, 1840. szeptember 5-én. Még ebben az évben, 1840-ben jelent meg "Nyelvészeti Nyomozások" címen akadémiai székfoglalója. 1841-ben adták ki németek számára írt "Magyar grammatiká"-ját ("Ungarischer Unterricht in der Kleinkinderschule"), majd "Magyar olvasókönyv"-ét ("Ausführliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache"), 1842-ben pedig újabb művét a magyar grammatikáról.

Elméleti kutatásaival párhuzamosan gyakorlati tevékenységbe is kezdett, a magyar rabbiképezde felállítását szervezte. Széchenyi István is támogatta, 200 forint felajánlásával nyitotta meg a gyűjtőívet. Ballagi hírlapi cikkekben, röpiratokban fejtette ki célját, s írásban fordult támogatásért a pesti zsidó hitközséghez is. Amikor azonban a várt ezrek helyett mindössze 140 forint érkezett tőlük, Ballagi elhatározta: elszakad vallásától és felekezetétől. Tübingenben egy évig teológiát tanult; Ewald,⁸ Baur, Beck,⁹ Landerer óráit hallgatta, közben botanikával is foglalkozott, majd bölcsészdoktorrá avatták. 1843. május 28-án Notzingenben az egyesült protestáns hitre tért át (más forrás szerint előbb az evangélikus, majd a református vallást vette fel).¹⁰ Barátjával, Székács Józseffel¹¹ Újszövetség-fordításba kezdtek, ami azonban nem jelenhetett meg. 1844 és 1848 között a szarvasi evangélikus líceum tanáraként működött, néhány évig igazgatójaként is dolgozott. A szarvasi tót nép megmagyarosítása céljából kezdtek el Vajda Péterrel¹² magyar nyelvű beszédeket tartani az evangélikus templomban. 1848-ban Eötvös József pesti egyetemi tanárnak jelölte, de az októberi események miatt nem indult be a tanév. Előbb Békés megyei táborigazgató, majd Görgey mellett honvédkapitányi rangban táborkari fogalmazó, később hadelnöki titkár lett. Utóbb Aulich

⁷ Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon, Bp. 1977. 41.o.

⁸ Georg Heinrich August Ewald (1803-1875), német orientalista, 1827-37 és 1848-tól göttingeni egyetemi tanár, 1838-48. a tübingeni egyetemen tanít; *Pallas Nagy Lexikona*, 1896. Bp., VI. 578-579.o.

⁹ Johann Tobias Beck (1804-1878), német teológus, 1843-tól a teológia rendes tanára Tübingenben; *Pallas Nagy Lexikona*, II. 787.o.

¹⁰ Zsidó Lexikon Ballagi Mór szócikke, szerk.: *Ujvári Péter*, Bp., 1929.

¹¹ Székács József (1809-1876) egyh. író, 1839-től a Kisfaludy Társaság tagja; *Révai Nagy Lexikona*, Bp., 1912.

¹² Vajda Péter (1808-1846), költő, természettudományos író, 1843-tól tanár a szarvasi gimnáziumban; *Az Atheneum Kézi Lexikona* (szerk.: dr. Acsády Ignác), Bp. 1892., II. 1774.o.

Lajos mellett működött titkárként a Hadügyminisztériumban. A szabadságharc leverése után tanári állásából felfüggesztették, Szarvason jelölték ki kényszerlakhelyét. Kondoroson földet bérelt, s ez a vállalkozás szerencsésen alakult, tisztes hasznot hozott.

1851. augusztus 22-én Palcsó esperes¹³ és Kubinyi Ágoston¹⁴ hosszas közbenjárására a békési evangélikus esperesség újra tanárrá választotta. 1851 és 1855 között a kecskeméti református teológia tanárának hívták meg, majd 1855-ben Pestre költözött családjával, ahol az akkor alakult Protestáns Teológián héber nyelvet, dogmatikát, exegézist¹⁵ tanított 1877-ig, nyugállományba vonulásáig.

A pesti években már négy gyermekből állt a család: 1847-ben László, 1849-ben Josephin, 1851-ben Géza és 1853-ban Aladár született meg. Feleségével, Lehoczky Idával még 1845-ben házasodott össze Szarvason. Közben elméleti munkái is sorban jelentek meg: 1855-ben "A magyar példabeszédek" 2. kiadása (első kiadás 1850-ben Szarvason), 1856-ban "Héber nyelvtan"-a és "A legújabb magyar szavak" című műve, 1868-73-ban "A magyar nyelv szótára" című kétkötetes könyve. Szótárait 1867-ben a MTA Fekesházy-jutalmával díjazták, miután 1858-ban már az MTA rendes tagja lett. Folyamatosan jelen volt a református egyház életében is dunamelléki egyházkerületi világi tanácsbíróként; részt vett a zsinatokon, rendes tag volt a korabeli konventeken.¹⁶ 1868-tól az egyetemes tanügyi bizottság elnöki tiszttét töltötte be, majd a pesti református egyházmegye világi tanácsbírója lett. A Magyarországi Protestáns Egylet és a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányába is bekerült.¹⁷ 1855-ben megkezdte a *Protestáns Képes Naptár* szerkesztését, amelyet 1872-ig végzett, 1873-tól Dömötör János¹⁸ vette át.¹⁹ 1858 és 1888 között a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztője volt, amelyben fiai is publikáltak, ill. a szerkesztésében is közreműködtek. Visszavonulása után tanítványaának, Szóts Farkasnak adta át a munkát.²⁰ 1861 és 1864 között a *Házi Kincstárt*, 1866-ban a *Család Lapját* szerkesztette.²¹ 1869 és 1872 között jelent meg a *Protestáns Tudományos Szemle* című teológiai és bölcsészeti folyóirat, szintén az ő irányításával.²² 1874-ben a Magyarországi Protestáns Egylet megbízásából fordítani kezdte a Bibliát, az elkészült részeket azonban pénzhány miatt nem adták ki. 1886-ban az új kiadás gondolatának felmerülésekor a munkát már nem vállalta, de

13 Palcsó (Bulcsu) Károly (1823-1865) szépirod. és egyh. író, ref. teológiát végzett, de 1859-től eltiltják hivatása gyakorlásától; *Révai Nagy Lexikona*.

14 Kubinyi Ágoston (1799-1873), 1843-tól a Nemzeti Múzeum igazgatója, 1849-től a Magyar Földtani Társaság elnöke, 1858-ban kamarássá nevezték ki.

15 Kenessey Béla nekrológja Ballagi Mórról, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban: *P.E.I.L.*) 1891. IX. 6.

16 *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, 40.o.

17 Uo. 41.o.

18 Dömötör János (1834-1878), költő, kritikus, 1876-tól a Kisfaludy Társaság tagja; *Pallas Nagy Lexikona*, V. 480.o.

19 *Zoványi i. m.* 41.o.

20 Uo.

21 Uo.

22 Uo.

régi jegyzeteit rendelkezésre bocsátotta.²³ 1877-ben, nyugállományba vonulása-kor nyugdíjáról lemondott a dunamelléki református tanári nyugdíjintézet javára, amelynek megalapításában is szerepet játszott. Az 1850-es években írt és két füzetben, 1860-ban Hamburgban megjelent műve, a "Die Protestantenfrage in Ungarn und die Politik Oesterreichs. Von einem Ungarischen Protestanten", zaklatásokat, házkutatásokat, letartóztatásokat vont maga után. 1861 után a szabadabb politikai légkörben Ballagit a Hajdú-kerület és Bácsmegeye díszpolgárává választotta, majd Letenyéről és Ó-Morovicáról érkezett a hívás: vállalja el az országgyűlési képviselőiséget kerületükben. Utóbbi helyen 1861. március 26-án egyhangúlag ki is kiáltották képviselőnek, s így a határozati párt tagjaként részt vett az országgyűlésen. 1865-ben Ó-Morovicán, 1869-ben Dárdán, 1871-ben Siklóson és Csákváron, 1872-ben Gesztesen, 1875-ben a sepsiszentgyörgyi kerületben merült fel a neve, de seholy sem választották meg. 1884-ben elhatározta, hogy ismét megpróbálkozik a képviselőiséggel, s mind anyagi eszközökkel, mind lánya és veje közbenjáró segítségével törekedett a marosvásárhelyi kerület küldöttjeként az országgyűlésbe kerülni. Tisza támogatását azonban csak feltételesen bírta, a párt elnöke végül vissza akarta léptetni Kemény János alelnök javára. A vállalkozás kudarccal végződött.²⁴

A 60-as években protestáns teológiai művei többnyire polemikus tartalmúak voltak, többször vitába keveredett saját felekezeti előjáróival is. 1862-ben "Tájékozá-s a teológia mezején", 1863-ban "A biblia", 1864-ben "Renaniána", 1865-ben "Bibliai tanulmányok", 1867-ben "A protestantizmus harcza az ultramontanizmus ellen", 1868-ban pedig "A népiskolai törvényjavaslatról" címen jelentek meg munkái. 1891-ben megérte még Aladár fia második házasságát, majd a nyár folyamán agyvérzést kapott, és Budapesten szeptember 1-én elhunyt.

BALLAGI GÉZA²⁵

1851. május 3-án született Szarvason, Békés vármegyében. Édesanyja a nemesi családból származó kistrákói Lehoczky Ida, édesapja, Ballagi Mór ebben az időben a szarvasi evangélikus iskola, utóbb a kecskeméti református teológiai intézet tanára volt, majd 1855-ben a pesti protestáns teológia oktatója lett, így az egész család Pestre költözött. Ballagi Géza evangélikus iskolában fejezte be elemi tanulmányait, majd a pesti református főgimnáziumban tanult, ahol kitüntetéssel érettségizett 1869-ben. Ebben az évben jelentek meg először cikkei és tanulmányai a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban (P.E.I.L.)* és a *Protestáns Tudományos Szemlében*, amelyek főként egyházpolitikai és tanügyi témákkal foglalkoztak. 1869-től a bécsi egyetemen kezdte meg jogi tanulmányait, közben önkéntesként szolgált a

²³ Kenessey Béla i. m.

²⁴ Aladár levele Gézához 1884. VI. 20. Bp.

²⁵ Dr. Szánthó Gyula: Ballagi Géza emlékezete. Sárospatak, 1909.

72. számú Ramming gyalogezredben. Arndts,²⁶ Phillips, Lorenz és Zimmermann²⁷ német professzorok óráit hallgatta. 1870-ben azonban elhagyta Bécsset, és a pesti jogi karon folytatódott tovább képzése, ahol 1873-ban diplomát kapott. 1870. december 10-én felvételt nyert az "országgyűlési gyakornokok testületé"-be, amelynek feloszlásáig, 1872-ig tagja maradt. Az egyetemen a legnagyobb hatással Wenzel Gusztáv²⁸ és Kautz Gyula²⁹ egyetemi tanárok órái voltak rá. 1872-ben – még joghallgatóként – lefordította és közzétette Johann Kaspar Bluntschli³⁰ "A politikai pártok" című munkáját. Továbbra is dolgozott a *Protestáns Tudományos Szemlének*, a *Protestáns Naptárnak* és a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapnak*, melyeknek édesapja mellett ségédyszerkesztőjük is lett, az utóbbinak 1873-ig.³¹

Az egyetemen részt vett a diákéletben, a joghallgatókat segélyező egyesület bizottmányi tagjaként, elnöke volt az egyetemi dalegyletnek, részt vett az "Egyetemi és műegyetemi olvasókör" létrehozásában. Ezután Dr. Krajcsik budapesti ügyvéd mellett dolgozott, majd 1875-ben jogi doktorrá avatták, miután utolsó szigorlatait letette. Ugyanebben az évben született döntés a sárospataki jogakadémia újraszervezéséről, s ezen belül 3 új jogi tanszék felállításáról. A sárospataki egyházkerület 1875-ös nyári közgyűlése a politikai tudományok tanszékére nyilvános, rendes tanárnak a már ekkor jónevű fiatal szakembert hívta meg. A tanszékhez tartozó tárgyak: politika, nemzetgazdaság, pénzügytan, bevezetés a jog- és államtudományokba. Ballagi Géza 1875. szeptember 16-án letette tanári esküjét, és beiktatták tanszékére. Székfoglaló beszédét "A sajtóügyi politika és törvényhozás" címen tartotta. Amikor a tanszékek száma az akadémián nyolcra emelkedett, a politikával, magyar közjoggal és nemzetközi joggal foglalkozó tanszék vezetését kapta meg.

Magánéletében éppen munkája megkezdésekor meghatározó tragédia érte: első felesége, Bírói Gizella néhány hónapi házasság után 1876-ban meghalt. Második felesége Lengyel Ilona – Dr. Lengyel Endre főorvos, a főiskola igazgató-tanácsosának a lánya – lett 1883-ban.

A főiskolán többször választották a jog-, és államtudományi kar dékánjává, 1888-90 között főiskolai akadémiai és közigazgató; a főiskolai gazdasági választmány és az igazgatótanács tagja, az igazgatótanács jegyzője lett. Az iskolán kívül is betöltött társadalmi tisztségeket: Sárospatak város képviselőtestületének és Zemplén vármegye törvényhatósági bizottságának tagja, a sárospataki népbank igazgató elnöke volt. 1900. szeptember 9-én, tanári működése 25 éves évfordulóján 2000

26 Arndts, Ludwig Karl (1803-1878), német jogtudós, 1826-tól Bonnban, 1839-től Münchenben, 1855-től Bécsben egy. tanár; *Magyar Jogi Lexikon*, szerk.: dr. Márkus Dezső, Bp. 1898., 303.o.

27 Zimmermann, Robert (1824-1935), német filozófus, 1861-től a bécsi egyetem filozófia tanára, 1890-től a bécsi akadémia tagja.

28 Wenzel Gusztáv (1812-1891), jogtudós, egy. tanár, történetíró, 1850. a pesti egy. jogtanára, 1861-91 között a magyar magánjog tanára, 1846. az MTA I. tagja, 1866-ban az egy. rektora, 1868. kir. tanácsos, 1879. nemességet kap, 1889. örökös főrendiházi tag; *Pallas Nagy Lexikona*, XVI. 1018.c.

29 Kautz Gyula (1829-1909), közgazdasági író, 1860-tól MTA I. tag, 1865-től MTA r. tag, 1863-tól a pesti egy. tanára, 1865-68. egy. képviselő, 1892-től az Osztrák-Magyar Bank főkormányzója.

30 Bluntschli, Johann Kaspar (1808-1881), az államtudományok tanára Münchenben, Heidelbergben.

31 *Zouányi* i. m. 40. o.

koronás főiskolai ösztöndíj-alapítványt tett. 1901-ben országgyűlési képviselőnek választották, így 1902. augusztus 6-án búcsúzó levelet írt, amelyben nyugdíjbavonulását, tanszékétől való megválását közölte.

1888-ban jelent meg első monográfiája "A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig" címen. Ehhez nemcsak az MTA, a budapesti egyetem, a sárospataki főiskola és a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának anyagát, hanem saját 4000 kötetből álló magyar politikai röpirat-gyűjteményét is felhasználta. Ennek a műnek hatására választották 1888. május 4-én az MTA levelező tagjává. 1889. október 14-én tartotta meg akadémiai székfoglalóját "Az 1839-40-es országgyűlés visszhangja az irodalomban" címmel. A monográfia megjelenésére külföldön is reagáltak: a *Wiener Fremdenblatt* 1888. május 31-i számában és a berlini *Jahresberichten der Geschichtswissenschaft* című lap 1892. évi évfolyamában. 1892-ben a *Protestáns Szemle* I. és II. füzetében jelent meg "A protestáns pátens és a sajtó" című tanulmánya, majd ugyanebben az évben november 7-én olvasta fel Zemplén vármegyéről szóló monográfiáját az MTA társadalmi és történettudományi (II.) osztályának ülésén. 1893. június 26-án szintén az MTA ülésén hangzott el emlékbeszéde Szűcs Istvánról, a debreceni főiskola professzoráról, majd 1894. június 24-én a tiszáninneri református egyházkerület emlékünnepevényén báró Vay Miklós emlékére írott beszéde. 1897-ben újabb átfogó munkája jelent meg: az Atheneum adta ki Szilágyi Sándor szerkesztésében a "Magyar nemzet története" című sorozatot, amelynek 9. kötete az általa írott "A nemzeti államalkotás kora 1815-1847" című rész. "A magyar alkotmány" című könyve 1900-ban jelent meg a Sárospataki Irodalmi Kör kiadásában, a Népiskolai Könyvtár XVIII. köteteként. 1903-ban a *Protestáns Szemle* 8. füzetében adták ki (majd különnyomatként is megjelent) "Az 1848:XX. tck. a történelem világánál" című értekezését. Mindezen munkái alapján 1907. május 3-án a MTA közgyűlése Kautz Gyula és Gaál Jenő ajánlatára rendes tagnak választotta meg.

Politikai pályafutása 1901. október 3-án kezdődött, amikor az olaszliszkai választókerület képviselőjévé választotta, a Szabadelvű Párthoz csatlakozó programja alapján. Képviselői működése 1905-ig tartott, 1906-tól betegeskedni kezdett, 1907. június 17-én Budapesten hunyt el. A Kerepesi temetőben nyugszik.

BALLAGI ALADÁR

1853. október 24-én Kecskeméten született, Ballagi Mór és Lehoczky Ida kisebbik fiaként, református vallásúnak keresztelték. Ballagi Mór ekkor még a református teológia tanára volt, a család 1855-ben költözött Pestre. A pesti református gimnázium után a budapesti, majd az 1872/73-as tanévben a heidelbergi egyetem hallgatója volt. 1875/76-ban a budapesti református teológia tanaraként működött, majd a következő tanévben, 1876/77-ben a sárospataki akadémián tanított. 1877-ben egyetemi magántanárrá, 1879-ben helyettes, 1883-ban rendkívüli, 1889-ben pedig rendes tanárrá nevezték ki a budapesti Tudományegyetemen. Még egyetemi évei alatt elkezdte kutatással egybekötött utazásait

egész Európában, amelynek eredményeképpen könyvtárak és levéltárak tanulmányozása után igen becses adathalmazzal és a magyar vonatkozású iratok jegyzékével tért vissza.

1872-ben megírta "A magyar királyi testőrség történeté"-t, 1878-ban "A magyar nyomdászat történeti fejlődése" című munkája jelent meg, 1880-ban "Világtörténelem Durny nyomán", majd 1882-ben "Wallenstein horvát karabélyosai" című könyvét adták ki. 1884-ben a MTA levelező tagjává választotta. 1887-90 között Colbert alakjával foglalkozott, majd 1888-ban I. Frigyes Vilmos porosz király személyét állította műve középpontjába. 1889-ben kiadott munkája Franciaország hatását vizsgálja Európa művelődésére. Összegyűjtötte az Attila, hun királyról szóló munkák bibliográfiáját, majd a MTA-ban három felolvasást tartott "Művelődéstörténetünk képe a nyelvtörténeti szótárban." címmel. Az ortológus nyelvész-tábor heves támadása után magyarázatul és összefoglalásul megírta a "Régi magyar nyelvünk és a nyelvtörténeti szótár" című munkáját, amely édesapja gyűjtését, eredményeit egészítette ki. 1904-ben a MTA rendes tagjává választotta, székfoglalóját a spanyol inkvizícióról tartotta meg.

1905-ben kezdődő politikai pályafutása első állomásaként a budapesti IX-X. kerület országgyűlési képviselőjének választották meg, függetlenségi párti programmal. Elnyerte a párt székesfővárosi intéző-bizottságának elnöki tisztét is. 1906-ban újraválasztották, ebben az évben ő lett az országgyűlésben a felirati javaslat előadója is. Az 1910-es választáson nem sikerült a parlamentbe kerülnie. Képviselői tevékenységének eredménye, hogy elérték három, kerületébe tartozó főútra a 30 éves adómentességet, ill. a ferencvárosi és kőbányai állami gimnázium felállítását.³² 1893-tól betöltötte a dunamelléki református egyházkerület tanácsbírói tisztét is.

1891-92-ben az MTA őt bízta meg az *Irodalomtörténet* című folyóirat szerkesztésével, a lap beindítása után egy évvel azonban viták és félreértések miatt megvonták tőle a feladatot. 1903-1904 között a bölcsészeti kar dékánjaként dolgozott. 1919 márciusában a kommun eltiltotta a tanítástól, de 1919 őszére már visszakerült eredeti állásába, s még ugyanekkor az egyetem rektorává is kinevezték. 1922. november 19-én ünnepelte az egyetem aulájában rendezett ünnepségen 50 éves írói jubileumát, amely alkalomból mellszobor is készült róla. 1924-ben nyugalomba vonult, 1925. december 26-án pedig arany doktori oklevelét vehette át. 1926-tól haláláig a Tolnai Világtörténet új kiadásának főszerkesztőjeként dolgozott.³³

1882-ben vette feleségül Bauer Ottíliát, aki azonban Tibor fiúk születése után megbetegedett, s miután gyenge szervezete nem tudta kiheverni a szülést, 1884-ben, 22 évesen meghalt. Ezt a gyászt igazán sosem tudta feldolgozni, ráadásul

³² Révai Nagy Lexikona, 508.o.

³³ Zoványi i. m. 40.o.

második házassága nem sikerült: 1891-ben vette el Peskó Medárd, váci földbirtokos és ügyvéd lányát, akitől 5 gyereke született, de akivel különélésre, bírósági perre, majd visszafogadásra egyaránt sor került.³⁴

1928. június 21-én halt meg, Ravasz László temette el.³⁵

BALLAGI KÁROLY

1824. április 24-én született Bujon, Szabolcs megyében. Mint bátyja, Ballagi Mór, Károly is Pápán tanult, ahol áttért a református vallásra, majd Pesten jogi tanulmányokat folytatott. A szabadságharc alatt hadnagyként, később főhadnagyként szolgált, Buda ostrománál meg is sebesült. 1852-ben a kecskeméti református gimnázium tanára volt, később a tanítóképezde oktatója lett. 1869-ben Sopronban, majd Moson megyében. 1880-tól haláláig Borsod vármegyében, Miskolcon volt tanfelügyelő. Cikkeket írt a *Néptanítók Lapjába*, a *Pesti Naplóba*, "Magyarország és Erdély története izraelita népiskolák számára" című könyve, 1851-ben pedig 2 kötetben "Történeti életrajzok" című munkáját adták ki. Földrajzi tankönyvet és német nyelvű magyar nyelvtant is írt. Sohasem ért el olyan tudományos hírnevet, mint bátyja, illetve unokaöccsei, neve pedagógusként, tanfelügyelőként maradt ismert. 1888. november 21-én halt meg Miskolcon.³⁶

BALLAGI ISTVÁN

Ballagi Aladár fiaként született 1893-ban Budapesten. 1918-ban a budapesti Tudományegyetemen szerzett orvosi diplomát. A világháború alatt segédorvosként működött a járványkórházban. Szakterülete a bőr- és nemibetegségekkel való foglalkozás lett. Nékám Lajos tanár klinikáján gyakornokoskodott, majd feljebb emelkedve a ranglétrán másod-, később első tanársegéd lett. 1929-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen a bőrgyógyászati mykológia tárgyköréből magántanárnárá nevezték ki, ugyanebben az évben jelent meg "Bőrgyógyászati mykológia" című könyve.³⁷

34 Aladár levele Gézához 1883. V.6., 1883. III.2., 1883. IV.24. ill. Aladár levele Gézához 1895. X.27., 1895. XII.9., 1895. XII.15., 1898. III.28.

35 Zoványi i. m. 40.o.

36 Révai Nagy Lexikona, 508.o.

37 *Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái*, Bp. 1940. II. kötet, 50.o.

A polgári családmódel léte és specifikus eltéréseinek kialakulása a Ballagi famíliában

A XIX. század második felében a polgári családmódel legerőteljesebb, irányító figurája az apa személye, aki meghatározza a gyerek nevét³⁸ (Kant úgy fogalmazza ezt, hogy a jogi születés az egyetlen valódi születés),³⁹ és később is ő dönti el a gyerekek – különösen a fiúk – képzésének irányát, az alkalmazandó nevelési elveket, módszereket, majd a házasodásra érett korba kerüléssel a frigyek hasznos és a család érdekeit szolgáló útra terelése is a családfő feladata volt.⁴⁰ A különleges férfiszobák elkülönítő funkciója, a billiárd-dohányzó-, könyvtár- és dolgozó helyiségek kialakulása a ragyogó, domináns, de távoli apaszerep uralkodóvá válásához vezetett.⁴¹

A feleség helyzete ehhez viszonyítva kiegészítő szerepű volt, a férfi jogi fölénye, a tőle való pénzügyi függőség (hiszen gyakran ellenőrizte a házi kiadásokat, és szinte mindig kizárólagosan ő kezelte a pénzt) a nőt, s így az anyákat is teljesen cselekvőképtelenné tette Európa nagy részében,⁴² s mindenképpen befolyásolta a magyarországi női szerepeket is. A kisgyerekek nevelésében elsődlegesen fontos szerepet játszottak az anyák; a dajka, a nevelőnő lehetőleg csak másodlagosan vette át a nevelés, gondozás terhét.

A Ballagi-családban a szép egyensúly férfi és női szerepek, anya és apa személye között talán sosem jött létre igazán, de a gyerekek tizenéves korában mindenesetre már nem létezett.

Ballagi Mór 1845-ben vette feleségül a szarvasi táblabíró, Lehoczky Lajos lányát, Idát. Ezzel régi nemesi családdal, a lehotkai, másképp kis-rákói és bisztricskei Lehoczkyakkal került rokonságba, amely Túróc vármegye legrégebbi családai egyikének számított. Tagjai régi származási helyükről elkerülve többfelé szóródtak szét az országban. A nemességet Znio váránál tett őrködési szolgálatukért még IV. Béla királytól kapták. Címerükben az éberség jelképeként az egy lábbon álló daru szerepelt, később Lehotka – másképpen Kis-Rákó– helység miatt, annak nevére utalva egy rák is került.⁴³

Lehoczky Ida és Ballagi Mór házassága nem nevezhető sikeresnek. Valószínűleg kezdettől fogva alkati ellentétek, szellemi különbségek árnyékolták be. 1845. szeptember 19-én Szakál Lajos⁴⁴ így írt Erdélyi Jánosnak: "Reményilem okos bölcs belátásodtól, – hogy ha csakugyan házasodni akarsz olly szerencsétlenül nem fogsz választani, mint Bloch Móríczi ki Szarvasról Lehoczky Táblabírónak hajadon

38 *Aries–Duby*: i. m. 121.o.

39 Uo.

40 Uo. 123.o.

41 Uo.

42 Uo. 121.o.

43 *Nagy Iván*: Magyarország családai címerekkel és nemzedéki táblákkal, Helikon, 1987-88. VII. kötet, 77. o.

44 Szakál Lajos (1816-1875), 1848. Békés megye főjegyzője, 1865. Békés megye egy. képviselője, népdalköltő

leányát, Idát jegyzi el, — egy olly hitvány leányt: kiben sem szellem, sem műveltség, sem ügyesség, sem erény, szóval semmi nincs, ki egy piros posgás hústömeg és semmi más, — s okos művelt és becsületes embernek nőül egyáltalában nem való. — Bámúlni kell Bloch vakságát, — és sajnálni szörnyű sorsát — mert ha ő szerencsétlen nem lesz, akkor kétszer kettő alkalmasint nem négy, hanem 7 vagy kilencz fog lenni. — Nem él egy ember, ki helybenhagyná e választást, — az egyéneket ismerve.”⁴⁵

A jövődőlés nem is állt feltétlenül messze az igazságtól, hiszen a hagyatékban található, időrendben első levelekben 1864-ben a család már szétváltan élt, Lehoczky Ida Cegléden, Ballagi Mór pedig Pesten. A fiúk gyakran meglátogatták édesanyjukat, aki ünnepekre mindig, egyébként pedig legalább havonta felutazott a fővárosba. Az óriási szellemi különbség ugyan nem zár ki egy hirtelen fellángoló szerelmet a két ember között, de lehetséges az is, hogy az ekkor még éppen csak kikeresztelkedett, s nem túlságosan gazdag Mór az egzisztenciateremtést tartotta szem előtt, s szarvasi tanárként előrelépést jelentett a régi nemesi családból származó táblabíró-sarj.

Közöttük a viszony később sem javult számottevően, s egy-két hely kivételével a fiúk leveleiben sem kerül említésre, véleményezésre a szokatlan családi helyzet. 1864-ben például Mór levelet írt a fiainak Ceglédre, amelyben kéri: menjenek ki elé az állomásra, hogy lássák egymást és átadhassa a pénzt, mert azonnal utazik tovább Csorvásra, ahol a nagymamánál nyaral legidősebb gyermeke.⁴⁶ Tehát nemcsak nem éjszakázott ott, de még azt a fáradságot sem vette, hogy villámlátogatást tegyen: feltehetőleg szívesen elkerülte a találkozást feleségével.

Így távolról azonban az évek múltával nem alakult ki közöttük indulatos szembenállás, harag, sőt egy-egy csendes elismerő sort is tartalmaz néhány levél. 1876-ban Sárospatakról írta levelét Aladár édesanyjának, ahová tanítani érkezett, s nem tudott előtte Ceglédre utazni, ezért mentegetődzéssel kezdte: “Bocsáss meg kedves anyám, hogy hozzád nem mentem le. Legutóbbi leveledből különben is láttam, hogy belenyugodtál ebbe is. Mikor a tatának felolvastam leveled azon részét, melyben azt mondod, hogy mert kötelességed elébe tetted minden másnak, azt kell mondanom, hogy férfiasan, helyesen cselekedtél”, felkiáltott a tata »mondtam én, hogy derék aszszony!«, s ez olyan jól esett nekem.”⁴⁷

Amikor pedig 1883. január 24-i levelében Lehoczky Ida gratulált fiának második házassága alkalmából, s megemlékezett a rettenetes bánatról, László fiúk elvesztéséről, (aki 1867-ben, 20 éves korában halt meg) így írt: “szegény jó öregünket még is nagyon szereti az Isten, hogy ebeli vágyát is teljesülve láthatja, meg is érdemli ő azt az életbe, ki egész életét gyermekeinek szentelte, és a jótékonyságnak, jutott neki elég, a keserűségből is, amikor 20 éves sikerült jó fíjunktat a ravatalon keletet maga előtt látnija”.

⁴⁵ Erdélyi János levelezése, I. kötet 172. levél, 253.o.

⁴⁶ Mór levele fiához 1864. szeptember-október Bp.

⁴⁷ Aladár levele édesanyjához 1876. Sárospatak

A Ballagiak esetében az édesanya Cegléden lévő lakása és a szellemi színvonal-különbség okozta, hogy a fiúk szeretettel kötődtek ugyan hozzá, életükben döntő szerepet mégis Mór játszott. Az ambivalens érzések végigkísérik Aladár leveleit, amit valószínűleg a szülők közötti rendezetlen házasság is tovább erősített.

Lehoczky Ida pedig – ami tőle tellett – mindent elkövetett, kiérezhető szeretete a következő, 1883-ban Gézához írt sorokból, amikor fiának új menyasszonyához gratulált: “szeretem őt már mielőtt ösmerem”, “légy egész őszinte (ti. hogy odautazzon-e) te tudod nekem úgy jo, a hogy nektek jo”.⁴⁸ Ballagi Mórtól “angariát”,⁴⁹ évnegyedre járó fizetést kapván, és saját pénze lévén nem szorult rá fiaira, sőt inkább ő küldött vidéki gazdaságából a Pesten élő városlakóknak, barackot, virágot,⁵⁰ “elemózsziát”,⁵¹ “mindenféle jó dolgot”,⁵² “libazsirt, tojást, kappant”,⁵³ “pakktáskát szőlővel, befőttel.”⁵⁴ Különösen 1884-85-ben voltak gyakoriak ezek a küldemények, amikor Aladár felesége halála után elérvult háztartását akarta megsegíteni. Mint igazi anya, akinek távol élnek a gyermekei, aggódott, ha fiaitól nem jött hír, ahogyan Aladár 1881. február 8-án írott levelében is áll: “Mama már veled álmodik, s lát szörnyűséges látományokat: talpig vörös angliába bújt hóhér üti le füstös koponyádat, majd a lidérc gyomroz, a sátán fojtogat! Szóval nyugtalankodik azon, hogy oly régóta nem írtál neki egy árva sort sem.” Géza is hasonló elnéző iróniával, de valódi melegséggel buzdítja öccsét édesanyjukkal való levelezésre 1872-ben: “Csak írv is neki, kedves Alim, minél gyakrabban, mert ismered nyugtalan természetét, melyet ha időnként egy pár sorral le nem csillapítasz, igen szívtelenül cselekszel.”⁵⁵ Amikor a fiúk Cegléden tartózkodtak igyekezett erejéhez mérten vendéglátó lenni, sokszor igen ki is költekezett vendégeire,⁵⁶ és igazi vidéki élelmiszer-csomaggal bocsátotta őket útjukra.

Fiai szellemi teljesítményéhez azonban sem segítséget nyújtani nem tudott, sem azt megérteni nem volt képes, így a gyerekek a nőt, anyát érdeklő apróságokról írtak neki csupán – a felnőtt fiúk munkáját, gondolatait nem ismerhette. Jellemző példa Aladár 1887. augusztus 3-án Szentpétervárról írott levele, amelyben Gézának útitervéről, úti benyomásairól, munkáiról, kutatási elképzeléseiről számolt be, a levél végén pedig egy, a mamának szánt részben (amiért nem érdemes új levelet kezdeni) csupa apróságot említett (amelyekről feltételezi, hogy édesanyját érdekelhetik): fekete felöltőjét ellopták a csángók Klézsében; a mamától kapott viaszos-vászon tok fésűnek, kefének milyen jó szolgálatokat tesz; selyemkendője igen jó, bár hozott volna még egyet; Corfuban elhagyta a törülközőjét, és kár volt a mama szavát meg nem fogadnia, s egy kis tutyit el nem hozni, mert a vasúton

48 Lehoczky Ida levele Gézához 1883. I. 24.

49 Aladár levele Gézához 1885. I. 19. Bp.

50 Aladár levele Gézához 1880. X. 2. Bp.

51 Aladár levele Gézához 1884. XII. 30. Bp.

52 Aladár levele Gézához 1879. VIII. 8. Bp.

53 Aladár levele Gézához 1881. III. 2. Bp.

54 Aladár levele Gézához 1885. XI. 21. Bp.

55 Aladár levele Gézához 1872. X. 15. Bp.

56 Aladár levele Gézához 1886. IV. 30. Cegléd

remek dolog lenne a használata. Látnivaló, hogy ezek a hétköznapi apróságok nem kötik le a férfiembert, a tudatlan (bár ez a korszakban már nem "kötelező") női léleknek azonban fontosabbak bármely levéltárnál, könyvnél, cikknél.

Aladár anya nélkül felnövő fia, Tibor sokat tartózkodott a nagymamái védőszárnyak alatt Cegléden, de Aladár érzelmei anyjával szemben ekkor is többnyire változóak, ambivalensek voltak. Egyfelől hálás volt az árva unokáról gondoskodásért, másrészt türelmetlenül, féltékenyen várta fia híradásait, s ha azok nem érkeztek rendszeresen, természetesen a nagymamát okolta.⁵⁷ Különösen élesen kerültek szembe a fiú beiskolázásának vitájában, amikor a mama nem akarta Tibort Lövőre küldeni, hanem inkább Pozsonyba vagy Sopronba, Aladár viszont ragaszkodott a korszak szokása szerinti erős apai jogához fia képzései helyének megválasztásában. Mindkét fél a maga eszközeivel harcolt: a mama "diszcredítálta" az iskolát Tibi előtt, Aladár viszont írt egy goromba levelet neki, hogy azonnal hozza Pestre a fiút.⁵⁸

1895. szeptember 2-i levelében arra kérte Gézát, dicsérje Lövőt, fejtessen ki ellenhatást a mama romboló véleményével szemben, hiszen a nagybáty tekintélye sokat nyomott a latban. Ebben tehát nem volt hajlandó engedni az anyai kívánságnak.

Még inkább érezhető a levelekben Aladár ingerültsége olyankor, amikor maga is nagy bajjal, fájdalommal küzdött, s édesanyjához való türelme fogyatkozóban volt. 1884-ben, Ottil halálakor születtek a következő sorok: "Mama itt van; segítne de nem tud. Bajt sokat csinált, csupa jó akaratból. Nagyon el vagyok ellene keseredve ezért is, másért még inkább."⁵⁹ Amikor 1891-ben az újabb csapás érte őket Mór halálával, Aladár így írt: "Mama abban a percben jött, mikor Pepi elment. Én előzőleg megírtam neki, hogy bár mindenkor szívesen látom, nem tudom belátni mért jó fel most? Október elején ment el, s már 17-én ismét feljött, igen borongó kedélyhangulattal. Nagymama, Rozi nincsenek már útjában, most más táplálékot keres hangulata, mit mi mindnyájan erősen érzünk."⁶⁰ Anyaként tehát éppen a nehéz pillanatokban nem tudott támaszként fiai mellett állni, vigasztalni, bátorítani, s ez is igazolja a gyerekek tőle való lelki távolságát.

1897 áprilisában egyik fia sem volt Cegléden, mikor Lehoczky Ida meghalt. Ballagi Géza hagyatékában két sürgöny található,⁶¹ az egyiket az édesanyjuk ügyeit intéző Pirosné küldte a gyász hírrel, a másikat Aladár, amint indult azonnal a hír vétele után. A síremlék-állítást, a holmik szétosztását, a család felé a költségelszámolást mind ő végezte, csendes szomorúsággal, de Ottil és a tata elvesztése után már a döntő fájdalomtól túllevő ember melankóliájával. Ahogyan 1897. április 13-án írja: "Kissé korán mondhatjuk el nagymama szavait: egy egész temetőt népesítenek be szereteteink."

A konzolidált polgári családokban gyakran akadt egy-egy elzüllött, vagy csak életmódban, anyagi helyzetben a társadalmilag megkívánt színvonalon megka-

57 Aladár levele Gézához 1892. VII.19. Bp.

58 Aladár levele Gézához 1895. IX: 2. Bp.

59 Aladár levele Gézához 1884. VI.20. Bp.

60 Aladár levele Gézához 1891. X. 19. Bp.

61 OSZK Fond 323

paszkodni nem tudó, lecsúszó rokon, akit bár sajnáltak, néha-néha támogattak is, de megmenteni, újra maguk közé emelni nem tudtak. Az ilyen rokon szerepét a szülők korosztályából Lehoczky Ida testvére, Viktor, a fiúk generációjából pedig unokatestvérük, Endre töltötte be.

Aladár egyetlen alkalommal említi Viktort; ő a család ezen ágáról határozottan rossz véleménnyel volt, hiszen a takarékos, megállapodott testvérek mellett az édesanya rokonai lezüllött, adósságokat csináló, szerencsétlen, helyüket nem találó embereknek tűntek föl. 1870. március 24-én írta Viktorról Aladár Gézának, hogy a nagymama hírt kapott felőle, Gyöngyösön, a kórházban van, bár nem beteg, nyomorog, ruhái zálogban vannak, s "utolszor fordul a mindég könnyörületes anyai szívhez." Valószínű azonban, hogy ekkorra már ez az anyai szív is bezáródott előtte, s hamarosan meg is halt.

Aladár legalább ekkora megütközéssel figyelte Viktor fiát, Endrét, bár talán a kisebb korkülönbség miatt is megbocsátóbban, segítőbbben, résztvevőbbben fordul felé. 1870. március 24-én, az előbb említett levélben hírt adott bátyjának arról, hogy Endre Weisskirchenben van, nem tanul, csak szekundákat kap, pedig lenne esze a tanuláshoz. 1876-ban Endre a katonasághoz került, de ott sem volt sokáig maradása.⁶² Amikor a nagymama pénzt próbált küldeni neki, azt a hírt kapták, hogy a legszigorúbb laktanyafogságban van. Közben Endre újból pénzt kért, s fenyegetően zsarolni próbált: "ha nem küld, majd tudja ő hogyan szerez {...} mert neki hajlama van a rosza s ő roszt akar lenni."⁶³ Aladár ugyan ezt üres szólamnak tartja, Endre gyámja azonban azonnal "letette a tótorságot".⁶⁴ A fiú újra őrizetbe került, mert előző kiszabadulása után azonnal kimaradt 15 órán át engedély nélkül, s ezért megbüntették.⁶⁵ 1876-ban a három évi köteles katonaság leteltével nem maradhatott tovább az ezrednél.⁶⁶ Dacos, féktelen természete ellentétben állt az Aladár által is elismert "szép tehetségeivel",⁶⁷ így a nagymama sem bízott meg benne. Örökségéhez – végrendeletében így rendezte – csak 30 éves kora után juthatott hozzá.⁶⁸ Így 1877-ben kénytelen volt állás után nézni, de sehol sem tudott hosszabb ideig megmaradni, 1877. június 12-i levelében írta Aladár: "Endre megint kutyálkodik", állását elvesztette, Békés megyében csavarog. 1878-ban a Ballagi testvérek újsághírként a *Bazárban* olvasták: "L. E. hivatalnok Pászthón nőül vette Virágh Petronella színésznőt".⁶⁹ Ez a házasság természetesen nem számított ildomosnak és kívánatosnak a családban, és nem oldotta meg Endre állandó gondjait, ráadásul 1880-ban kisfia is meghalt. Ekkor újra pénzért járt Aladárnál, aki szánivaló állapotában ebédre is ott tartotta, amint erről 1880. szeptember 17-én Gézának beszámolt. 1881-ben újra Aladárhoz fordult ügyeivel, mert a nagyma-

62 Aladár levele Gézához 1876. II.25. Bp.

63 Aladár levele Gézához 1876. II.25. Bp.

64 Aladár levele Gézához 1876. II.25. Bp.

65 Aladár levele Gézához 1876. II.25. Bp.

66 Aladár levele Gézához 1876. II.25. Bp.

67 Aladár levele Gézához 1876. II.25. Bp.

68 Aladár levele Gézához 1876. II.25. Bp.

69 Aladár levele Gézához 1878. VI. 6. Bp.

ma ekkorra már be sem eresztette a lakásába. Aladár szaladgált ügyei után, adott szállást neki, s bár panaszkodva említette bátyjának, sosem tagadta meg unokatestvérétől a jóindulatát.⁷⁰ 1881-ben Endre Szegeden rendőr lett, de Aladár továbbra is támogatta hetenként 10 forinttal.⁷¹ 1884 végére kicsapták a rendőrségtől is, teljesen elzüllött, lebujokban élt, s minden pénzét elverte.⁷² Ügyvédje, Szeberényi még megjelent Ballagiéknál, a visszatartott 200 forintot kérni, Aladár kölcsöneit pedig Endre – pénztelensége miatt – nem tudta visszaadni.⁷³ A levelekben ez a családi szál ezután eltűnt, a lezüllött, adós rokon valószínűleg többet nem jelentkezett sűrűn, s Aladár, aki valaha rokonszenvel figyelte a tehetséges fiatalembert, lemondott annak hiábavaló támogatásáról.

A polgári családokban a nagyszülők, az idősebb generáció tiszteletben tartása és döntő, uralkodó szavának megőrzése az együttélésben igen gyakori. A szeszélyes, csak a színházi páholyával törődő, akaratát erőszakosan érvényesítő özvegyasszony, aki férje nemesi rangjának és viszonylagos jólétének köszönhette erejét, szintén nem ritka típus.

A Lehoczky-ággal való intenzív kapcsolatot jelentette a nagymamával, Novák Josephával tartott viszony. A korán özvegyességre jutott asszony valószínűleg korábban sem volt könnyű természetű, idősebb korában pedig különösen Aladár-ral vezetett gyakori összeütközésekhez rideg, parancsoló természete. Gyakran saját lánya sem kereste fel, ha Pesten járt, 1876. szilveszteri levelében viszont Aladár mint különlegességet említi a mama és nagymama "tündéri egyetértését." Orosházán élő József fiával tartott fenn – talán a távolság miatt is – jó viszonyt, ott kipanaszkozhatta magát a pesti családtagokra.⁷⁴ Nagymamaként nem sok melegséget, kedvességet, ajándékot adott unokáinak. "Írd meg neki, hogy már elküldtem neked; mindig zsarmol ezért rajtam, holott ez is olyan ajándék, melyben busás haszna van, vagy háromszorannyi papirost adván én neki érte" – írja Aladár 1878. január 7-én bátyjának. 1870. március 24-én kelt levelében panaszolja Aladár, hogy a "vén sárkány" József-napi köszöntéskor egy fillért sem adott neki. Anyagiakban máskor sem volt bőkezűbb, 1877-ben a Pepinek ígért 50 Ft-ból 42 Ft 25 krajcárt adott csak oda, aminél még egy egyszeri fogorvos is többre került. "Igazi cigány", ahogyan Aladár kommentálta a történeteket.⁷⁵ Örömet lelte nagy családi viszályok szításában, az 1881. március 9-én kelt levél szerint először a mamával kezdett csetepatét, majd a dajkát üldözte el a háztól, s "beszéde velem folytonos, legocsmányabb piszkálódás volt dajkával szemben". "Közönnyel vettem minden dörgedelmet s emiatt majd megpukkadt mérgében" – vagyis a szintén impulzív természetű Aladár remek partnernek bizonyult, ha bosszantásáról volt szó. A nagymamát leginkább a színház – mint státusszimbólum is – érdekelte, ahol igyekezett állandó páholyt bérelni.

70 Aladár levele Gézához 1881. XI. 9. Bp.

71 Aladár levele Gézához 1881. XI. 20. Bp.

72 Aladár levele Gézához 1884. XI. 12. Bp.

73 Aladár levele Gézához 1884. XI. 12. Bp.

74 Aladár levele Gézához 1880. IX. 14. Bp.

75 Aladár levele Gézához 1877. X.15. Bp.

A gyerekek gyakran elkísérték, Pepit külön fel is rendelte 1877 őszén, hogy páholytársa legyen – természetesen a tata és Pepi saját költségén.⁷⁶ Amikor pedig Aladár többször hazakísérte előadás után, s olyankor – előbb érkezvén – az utolsó felvonást végignézte vele, hamar készenállt a vád: csak a “potya-páholy” vonzza. 1877. október 15-én kelt levelében Aladár sértődöttségének adott hangot ezért, nem is jártak utána hónapokig a páholyban, s a nagymamával való szakítás csak idő kérdésének látszott; havonta egyszer, kötelességből látogatták. Természetesen a nagy kincs, a bérelt páholy körüli csetepaté elülte után minden ugyanúgy folyt tovább, 1882. augusztus 11-én írta Aladár újra: sokadszorra ismét a nagymamával színházlátogatás, majd ebéd volt a programja.

A rokonságnak többnyire akadt egy-egy olyan ága, amely képtelen volt a pénzt beosztani, s a gazdagabb és híresebb nyakán kívánt élösködni. Ebbe a kategóriába két szűkebb család tartozik: a Ballagi fiúk nővére, Mór lánya, Josephin – családi nevén Pepi –, és Ballagi Mór öccsének, Károlynak a famíliája. Mindkét rokonságról elmondható, hogy Aladár nemigen ápolt indulatmentes kapcsolatot velük, Géza pedig Sárospatakra leköltözve 1876-tól kimaradt a csatározásokból, bár nővéréhez ő sem kötődött annyira, mint ahogyan öccsével szerették egymást. Ballagi Mór viszont igazi családfőként, jószívű, szeretetreméltó ember lévén a kéréseknek, kívánságoknak állandó céltáblája volt.

Ballagi Josephin 1869-ben ment nőül Illyés Károly curiai bíróhoz, s négy gyermeke született: Géza, Endre, Erzsike és Zoltán. A levelekben említett egyetlen pozitív emlék még korábról, 1868-ból való, amikor karácsonykor Aladárnak “Christbaum”-ot állított, amelyen datolya, füge, sütemény függött.⁷⁷ A szokás még viszonylagos újdonságnak számított – Géza feltehetően a mamánál volt ekkor Cegléden. Az 1880-as évek végéig Marosvásárhelyen élő házaspárral 1872-ben, Mór képviselőválasztási korteshadjáratában alakult ki egyetlen egyszer munkakapcsolatnak nevezhető korrekt viszony.⁷⁸ A további levélbeli említések már mind negatívak, amely egyrészt a szellemi (valószínűleg lány révén a neveltetésbeli, képzésbeli) különbségekből adódott, másrészt a házassággal sem javult jelentősen a helyzet: a fiúk szerint Pepi méltó párjára talált.

Öccsei tudományos munkájáról, lapszerkesztői tevékenységéről Pepinek nem volt véleménye, ebben az édesanyjukhoz való viszonyra hasonlít kapcsolatuk, annak melegsége azonban hiányzott belőle, pedig az idősebb nővér anyai oltalma, a másnemű gyerekek közötti jó viszony létezik a korszakban.⁷⁹ A fiúk többször panaszkodtak⁸⁰ a külföldön töltött egyetemi év alatt, hogy Pepitől kevés levél érkezik, s amikor érkezett is, “valami sok örömet nem szerzett e levél nekem; mert nem mondom éppen hogy hideg, de oly tartózkodó modorban s oly közönyös tárgyáról van írva, mintha nem is testvér, hanem valami idegennek íratott volna

76 Aladár levele Gézához 1877. IX. 14. Bp.

77 Aladár levele Gézához 1868. XII.25. Bp.

78 Aladár levele Gézához 1872. IX. 1. Bp.

79 *Splény Béla emlékiratai*. Budapest, 1994. 173. o.

80 Géza levele Aladárhoz 1869. XI. 2. Bécs ill. Aladár levele Gézához 1873. II. 19. Heidelberg

az.” – írta 1869-ben Bécsből Géza.⁸¹ Különösen Aladár részéről nem lehetett ezután igazi testvéri melegségre számítani, az ő különben is nehéz természete rosszabbul tűrte nővéreék igényeit, modorát. “Pepiék 18-án indulnak, szeretnének még veled lenni. Hanem azért ugyan ne siess. Én 21-én reggel indulok; hanem ezért már siess, hogy átvehesd a lapot” – olvasható 1879. augusztus 12-én kelt levelében. A legszelídebb természetű Gézáért – aki ráadásul Sárospatakon élve ki is maradt a családi csatározásokból – csendes, szóban ki nem fejezett “verseny” folyt. Amikor 1892 decemberében Aladár Pepitől megtudta, hogy Gézát és családját várják szállással karácsonyra, felháborodása nem ismert határt: “Brüder, ez nem megyl Így a herbergekre járó proletárok szoktak eljárni. {...} Az én szememben ez olyan skandalum, hogy az, ha kocsmába mentek valamennyien, semmivel sem nagyobb.”⁸² 1892-ben, édesapja halála után Gézáék fontolgatták a Pestre felköltözést, a pesti egyetemi tanárság megszerzését.⁸³ Pepi örömmel üdvözölte a tervet, leveléből is látszik, mennyire nehezen éltek egymás közelségében, egyáltalán nem testvéri módon Aladárékkal. Gézának 1892. május 21-én kelt levelében ezt írta: “milyen jó leszünk mi együtt, mert Aladárék annyi mintha itt sem laknának Ida még sohase volt nálam azt mondja Ali ő már számtalanszor mondta neki én azt mondtam ne forcírozza azt úgysem lehet erőszakolni.”

Pepi és családja legkésőbb 1891-ben már Pesten élt – a korábbi időszakra csak következtetni lehet –, de fia, Illyés Endre már 1884-től nagyapja háztartásában, annak költségén élt.⁸⁴ Kezdetől fogva igyekeztek a fővárosba kerülni, kilépni a másodrendűnek érzett vidéki rokon-státuszából, így Endre afféle “előretolt hadiállásnak” is tekinthető, s persze anyagi előnnyel is járt nagyapjánál lakása. Pepi már 1869-ben ostromolja apját a felköltözés igényével, ami azonban öccsei egyetértését nem váltotta ki.⁸⁵ Legfőbb kifogásuk volt, hogy nővérük akkor állandóan csak bálozna, barátnőkhöz járna, a háztartással nem törődne, férjével összeveszne – jobb, ha vidéken marad, ahol társaság hiányában a rendes munkás életre inkább rákényszerül. 1870-ben, a Mária utcai ház építetésekor Pepi újra több kísérletet tett a fővárosba való feljutásra, s ha ez nem is sikerült, anyagiasság, számító akcióival igencsak megharagította Aladárt. Öccse szerint természetesen csak akkor írt, mikor kérni akart, de akkor aztán mindenre számot tartott: őszi zubbony, varrógép, díszes kismama ruha, készpénz szerepelt a listáján. Leginkább szemtelenségnek a zongora eladásának és a pénz elküldésének követelését érezték fivérei.⁸⁶ Elítélték Pepi szerénytelenségét, ahogy kihasználja édesapja jószívű készségességét, szülői szeretetét. A fiatal házaspár mindenben a túl engedékeny apára támaszkodott, aki az esküvőkor Károly adósságait is kifizette, de ők továbbra is szegénységükre hivatkoztak, az Illyés család tagjai pedig maguk is sokkal tartoztak másoknak, így ők nem tudhattak segíteni. Aladár elégedetlen volt tehát

81 Géza levele Aladárhoz 1869. XI. 2. Bécs

82 Aladár levele Gézához 1892. XI. 19. Bp.

83 Aladár levele Gézához 1892. XI. Bp.

84 Aladár levele Gézához 1884. XII. 30. Bp.

85 Géza levele Aladárhoz 1869. X. 27. Bp.

86 Aladár levele Gézához 1870. III. 28. ill. Géza levele Aladárhoz 1870. IV. 6. Bécs

Pepi választásával, mind emberi, mind anyagi vonatkozásban. Szemrehányóan említi, hogy a sok adósság mellett az Illyés-birtok mindössze egy udvarház Székesen, 200 hold erdő és hegyi szántóföld.⁸⁷ 1870. március 24-én írott levelében így jövendölte apja helyzetét, ha Pepiék felköltöznek: "szegény tatának jajl jajl és harmadszor is jajl"

Aladár nővére tulajdonságaival sem elégedett: "restellnivalóan" rendetlen,⁸⁸ mulató-s-dózsólós, a pénzre vigyázni nem tudó,⁸⁹ mindent megtesz a maga élvezetére és gyermekei kedvéért sem hajlandó lemondásra, hedonista,⁹⁰ utilitárius.⁹¹ "Az élet célja a gyönyör, s az ember élete merő anyagiasság" – így jellemezte Pepiék életfilozófiáját 1897. december 31-én írott levelében.

Az 1891-es felköltözéskor Mór állapotának rosszabbodása újabb összetűzésre adott alkalmat. Június 16-án kelt levelében Aladár kifejtette Gézának, hogy Pepi álláspontja édesapjuk III. emeleti új lakásba elhelyezéséről tarthatatlan, hiszen a beteg öregember képtelen lesz elhagyni börtönét, és élete végére idegen környezetbe helyezni egy saját vagyonú embert erkölcstelenség. Különben sem bízott Pepiben, aki úgysem őrizné gondosan, sétáit, mulatságait, kirándulásait nem hagyná abba. Helyette azt a lehetőséget kínálta fel, hogy tata maradjon a jól megszokott környezetben, feleségével inkább nem fognak látogatókat fogadni, ételmezését megoldják, ápolónőt alkalmaznak, két cselédjük pedig átjár majd segíteni. Ida pedig várandós, és amúgy is otthonülő természetű, állandóan felügyelni fogja az apósát. A kialakult feszült helyzetet édesapjuk néhány hónap múlva bekövetkező halála "oldotta meg".

Pepi családjából a legnagyobb rokonszenv fiát, Endrét vette körül, különösen Mór volt hajlandó megbocsátani a fiú kisebb-nagyobb hibáit. Csendes fiúnak tartották, aki ugyan időnként elhordta a könyveket a háztól és eladta, hogy pénzre tegyen szert,⁹² de ezt megbocsátották neki. (Pedig a Ballagi-háznál a könyv fő értéknek számított.) Később is, amit kezébe kaphatott, vitte az iskolába eladni, de ezt a "körmösségét" és rendtelenségét ellensúlyozta szeretetreméltósága, simulékonysága, behízsgáló modora.⁹³ Két évvel később Aladár Endrét gyöngye fejű, de szelíd, jómodorú gyereknek írta le, akit szülei katonának akarnak, de a nagybácsi szerint inkább papi vagy kereskedői pályára való.⁹⁴ Úgy látszik, Endre hibáit sokkal inkább szülei, mint saját rovására írták a családban, hiszen a semmirekellőnek tartott rokonságban is akadhat egy-két kirívóan más személyiség, egy-két ellenpélda. Az 1890-es években Aladár családjá egy házban lakott Pepiékkel, s 1897. december 31-i levelében nővére egész családjára panaszkodott, akik gondolkodásukkal megfertőzték a fiát. Tibi nem akart latinul tanulni, hiszen – mint mondta

87 Aladár levele Gézához 1870. III. 24. Bp.

88 Aladár és Mór levele Gézához 1877. IX. 28. Bp.

89 Aladár levele Gézához 1873. VII. 9.

90 Aladár levele Gézához 1884. XII. 30. Bp.

91 Aladár levele Gézához 1897. XII. 31. Bp.

92 Aladár levele Gézához 1884. XII. 6. Bp.

93 Aladár levele Gézához 1884. XII. 30. Bp.

94 Aladár levele Gézához 1886. II. 1. Bp.

– az fölösleges az igazi élethez. A tudományokat még talán az életnél is fontosabbnak tartó akadémikus nemzedék – és különösen Aladár – természetesen ezt elfogadhatatlannak tartotta, s a műveltség, a tudomány – a család alappillére – elleni támadásnak értékelte.

Hasonlóan elítélő véleménnyel voltak a Ballagi-fiúk apjuk öccséről és családjáról, akik hasonló szerepet tölthettek be a fiúk életében, s akikkel Aladár így – a gyakori találkozások miatt – sokszor igen rossz viszonyban állt. Édesapja végletes család- és rokonszeretete miatt azonban kénytelen volt nyugalmat és kedvességet erőszakolni magára. A Bloch-család eredetileg igen szegényes körülmények között élt a XIX. század elején, amelyből Mórnak és Károlynak tanulmányaikkal, földbérlet-spekulációikkal sikerült kiemelkedniük. Amíg azonban Mór állandóan szaporítani próbálta vagyonát, és viszonylag sikeres üzletembernek volt mondható, Károly kevésbé tudott bánni a pénzzel, s a középpolgári élet fenntartása gyakran nehézségekbe ütközött számára. Ilyenkor szégyen nélkül fordult támogatásért bátyjához, s ezt a mentalitást gyerekei is átvették, mivel Mór mindig jószívű nagybácsiként segített rajtuk. Emellett vonzónak tűnhetett Mór és fiai tudományos elismertsége, a magasabb politikai és tudományos körökkel fenntartott kapcsolata, amelyet Károlynak szintén nem sikerült elérnie. Német grammatikája országszerte ismert volt ugyan, de azért nem szolgált belépőül az MTA körébe, bár egy levelében, heidelbergi tanulmányai alatt Aladár is dicsérőleg említette.⁹⁵

Némi sajnálat csendül ki az 1885. december 21-én írott levélből, amikor Aladár beszámolt Ballagi Jancsi és Mari látogatásáról. Előbbi éppen nőszülni készült, orvosdoktorként páciensét veszi el, de a hölgy állandóan vért hány, ahogyan Ballagi Mari is beteg volt, éppen ezért Aladár a sajnálat mellett elsősorban Tibikét féltette tőlük. El is kerülte őket, amennyire lehetett. Amikor 1875-1886 között Ballagi Béla és Jancsi többször huzamosabb ideig Mór háztartásában kosztolt, Aladár lehetőség szerint máshol ebédelt. Különösen így volt ez azután, hogy személyes konfliktusba is keveredett Bélával, mert a fiú nem köszönt neki az utcán, amiért Aladár végig sértődött.⁹⁶ Gyakoriak voltak a pénzkérő levelek, 1879-ben említi Aladár, hogy Károly jajveszékélő sorai érkeztek, 804 Ft tartozása kiegyenlítésére, ha nem kap segítséget, elveszíti állását. "Tata tanácsolta neki, hogy részletfizetéssel egyenlítsse ki adósságát, azonban érintkezni sem akar vele, zavarai úgy is mindig voltak, mindig segítette, mégsem segíthetett rajta."⁹⁷ Vélhetőleg persze Mór ezúttal is módját találta a segítségnek, pedig Aladár szerint "e családot szánni nem lehet" az állandó pénzzavar miatt.

Károly tanfelügyelőként megpróbálta Mór tekintélyét is felhasználni, elsősorban iskolai ügyekben. 1881-ben Károly egy zsidó lányt akart a budai képezdébe bejuttatni, s ehhez Mór segítségét kérte. A lányt azonban nehéz természetű, tanulni nem akaró diákként nem szívesen látták az iskolában. Károly "potyázott", Mór pedig régi jó ismerőseivel vezett össze – ez lett az ügy mérlege.⁹⁸

⁹⁵ Aladár levele Gézához 1872. X. 18. Heidelberg

⁹⁶ Aladár levele Gézához 1886. II. 1. Bp.

⁹⁷ Aladár levele Gézához 1879. X. 15. Bp.

⁹⁸ Aladár levele Gézához 1881. IX. 7. Bp.

A legjobban azonban az állandó rokonlátogatás zavarta Aladárt. "De baj az, hogy oly közel van Miskolc. Hiszen abbul a hadbul így számot tarthatunk folyvást egy-két vendégre."⁹⁹ Amikor aztán 1886 telén a két fiú után Ballagi Mari is beállított, s úgy tűnt huzamosabb időre rendezkedett be, Aladár igazán elkeseredett. 1886. február 1-i levele csupa panasz tata ellen is. Mari nem is célzott arra, hogy mikor megy el, ehelyett felajánlotta, hogy felneveli Tibikét, amit Aladár azonnal riadtan visszautasított. Mór egyenlőségjelet tett a "fajszeretet" és a "családszeretet" (vagyis a tágabb és szűkebb família) közé, aminek az volt az eredménye, hogy ugyanúgy bánt közeli és távoli rokonaival, persze – ahogyan Aladár kiemelte – utóbbiakkal legalább udvariasan is. Ballagi Marit Mór neveltette, mégis még egy hímzése sem volt emlékbe tőle, ám ő futkosott vele a minisztériumba tanítónői állásért. Ráadásul vőlegényével együtt mindig náluk is ebédeltek. Ballagi Jancsi egy sort sem írt sose, amikor elutazott, de amikor megérkezett, Mór szaladt még az ágyát is megvetni. Ballagi Bélával tata előtt összeveszett Aladár, de amikor döntenie kellett volna valamelyikük mellett, Mór nem foglalt állást. Béla továbbra is járt ebédelni, Aladár jó képet vágott, a tata pedig – úgy látszott – "kutyába se veszi" fia érzelmeit, s ezzel elvette tőle az otthonát. Aladárnak egyre apadt a szeretete iránta, régi vitázós-közeli kapcsolatuknak nyoma sem maradt.¹⁰⁰

A levél kivonatából is látható, hogy a rokonok inváziója alapjaiban bolygatta meg Aladár életét. Határozottan zavarta az is, hogy a rokonság ugyanazt a nevet viselte és kompromittálta, amely sajátja is volt. "A kisebbik egészen elűt a Jichaktól; ez fölnyílt szemű, fürge, élelmes Pordán-vér. Annyi conditioja van, a mennyit elbír. Nekem, nem is hiszed (vagy talán mégis) rosszúl esik, hogy potyától mentes nevünket szakadatlanúl összeköttésbe hozza a potyával."¹⁰¹ – ezt a véleményt küldte Ballagi Jancsiról Sárospatakra.

Egyetlen esetben került sor erélyesebb fellépésre az invázió ellen, amikor a két asszony nélkül élő férfin uralkodó szakácsnő 1877 őszén kitiltotta Jancsit, mert – úgymond – szivarfüstjével gyengíti Mór egészségi állapotát. Természetesen ezt Aladár kárörömmel, Mór pedig engedékenyen, határozatlanul vette tudomásul – majd kis idő múltán minden visszaállt a régi állapotba.¹⁰²

Mór összetartó nagycsaládot képzelő naivitása, segítőkészsége, jószíve, és Aladár nehéz természete, indulatosága tovább nehezítette a kapcsolatot a rokonsággal, s idővel kialakult a mindenható, irányító apa és a közben felnőtt, önálló véleménnyel rendelkező fiú konfliktusa.

99 Aladár levele Gézához 1881. IX. 7. Bp.

100 Aladár levele Gézához 1886. II. 1. Bp.

101 Aladár levele Gézához 1879. X. 15. Bp.

102 Aladár levele Gézához 1877. IX. 14. Bp.

Amennyire távolságtartóan éltek – földrajzi és lelki értelemben egyaránt – édesanyjuktól, olyannyira tekinthető szellemi, tudományos vezetőnek a fiúk számára édesapjuk. Mór alakja nemcsak a korszakban jellemző, uralkodóan erős, fényes és domináns apa-figurák¹⁰³ közé illeszkedik, hanem személyiségéből is adódott a kialakuló viszony. Ballagi Mór a kortársak szemében a vitázó, gyakran heves, tanári és kutatói attitűdöt egyaránt felmutató személyiségű tudósként élt. Nekrológiájából való az idézet: "Ballagi annyi új alkotásnak szórja el eszmecsíráit, hogy a gondolatnál lassúbb menetű gyakorlat nem tudja őt nyomon követni."¹⁰⁴ Személyiségjegyei közül a legfeltűnőbbnek az erős érzelmi-indulati töltés mutatkozott, "az első benyomások embere, mindenért hirtelen lelkesülő, és minden benyomás ott nyer kifejezést élénk arcán, melyről a közvetlen hatást rögtön le lehet olvasni."¹⁰⁵ Állandó belső égés, nyugtalanság, izgalom hevítette, ezzel a tűzzel szerkesztette a rábízott lapokat, vagy bővölte el hallgatóit hosszú éveken át, míg észre nem vette, hogy fizikailag már nem bírja el az igénybevételt, s vissza nem vonult 1877-ben.¹⁰⁶

Fiai közül Aladár örökölte ezt az állandó belső nyugtalanságot, erős indulati hullámzásokat mutató kedélyállapotot, a munka viharos és állandó igényét. Nem volt azonban meg benne apjának sem az üzleti életben nélkülözhetetlen higgadsága, ügyessége, sem diplomáciai készsége, amellyel az emberek nagy részét megnyerte magának saját környezetében. Aladár állandóan perben, hadban állt a világgal, s vélt vagy valós igazától sosem engedte magát eltántorítani. Géza éppen az ellenkezője, csendesebb, lassúbb temperamentumú alkat, aki Sárospatak és kis családjá nyugalmában, lassan készülő munkái és megrendelésre íródó cikkei körében érezte otthon magát. Tudományos és politikai körökben lényegesen népszerűbb volt a mindig kitörésre kész, nyugtalanító Aladárnál.

Ami tehát az édesapában viszonylag szerencsés ötvözetként volt jelen, az a fiúkban kettéválva kevésbé termelt kiemelkedő teljesítményt, s még kevésbé a dinasztia folytatásának feltételeit. Mór ugyanis nevelési elveivel, elvárásaival pillanatnyi kétséget sem hagyott a fiúknak afelől, mi az, amit elvár tőlük, amit megkövetel. 1880 októberében a következő soroknak Géza volt a címzettje: "Az én örömöm azonban csak úgy és akkor lesz teljes, ha magaddal hozod a munkádhoz szükséges segédeszközöket, hogy itt is dolgozhassál. Mert amióta az olvasókönyvben megjelent apró dolgozatodat olvastam, dogmává vált bennem a meggyőződés, hogy azt a bizonyos pályadíjat, neked kell elnyerned, hogy magad elleni bűnt követnél el, ha attól magadat elüttetnéd."¹⁰⁷ Ez a "dogma", ez az elvárás határozta meg a fiúk életét. Mórban valószínűleg mindenképpen munkált volna

103 *Aries-Duby*: i. m. 122.o.

104 *Kenessey* i. m.

105 Uo.

106 Aladár levele Gézához 1877. VI. 12. Bp.

107 Mór levele Gézához 1880. X. 10. Bp.

a vágy: olyan utódokat nevelni, akik az összehordott tisztos polgári vagyont és a tudós hírnevet, a szellemi munkát, hagyatékot is örökölhették, s ami még több: folytathatják. Nem valószínű, hogy három egyformán tehetséges gyerek született a Ballagi-családban, mégis mindhárom elé ugyanazt az elvárást állították.

László, az 1867-ben, mindössze 20 éves korában meghalt fiú jogászhallgatóként már viszonylag terjedelmes publikációs listát hagyott maga után. A két életben maradt fiú akadémiai tagsága pedig egyrészt Mór nevelési elveinek erejét és helyességét, másrészt hármójuk remek együttműködési készségét igazolja. A családfő megteremtette a feltételeket, az anyagi terheket szívesen vállalta, a fontos az volt – ahogyan Aladárnak írta – “azon légy, hogy legyen láttatja az utazásodnak, ha többbe kerül is, mint számítottunk”.¹⁰⁸ Megjelölte mindig az elérendő célt, a megcáfolandó tézist, a legyőzendő ellenfelet. Ha el kellett igazítania fiai sorsát, keményen, megfellebbezhetetlenül irányított: “nem is szeretem, ha idődet még fordításokra is fecsérled”.¹⁰⁹ “Te akkor hídd fel Aladárt, kire nézve úgy is az az akaratom, hogy utazza be az idén Zalát, Somogyot és Baranyát” – írta Gézának 1869-ben, ill. 1870-ben.¹¹⁰ Mindenben segítette őket ismerősei révén: “mindenütt tárt karokkal várják” fiait,¹¹¹ legyen az Baranya megye vagy Heidelberg. Tanártársainak, levelező-partnereinek bemutatta gyermekeit, és gondjukra bízta őket.

A fiúk pedig hosszú ideig problémamentesen hallgattak apjukra, aki az elvárások mellett igazi szeretettel fordult feléjük. Amikor – miután az 1869/70-es tanév elejét Bécsben töltötte – Géza végleg haza akar jönni, édesapja a pénzbeli veszteség, a befejezetlenség ellenére úgy határozott: történjen úgy, ahogyan fiának jó. Ha Géza valamiért nem akar kinnmaradni, elfogadta, és sosem tett szemrehányást. Aladár is ezzel biztatta hazatérő bátyját: “szeretete azért nem fog csökkenni, s jót állok róla, hogy midőn kiszállsz a hajóról csak oly szeretettel fog átölelni, mint ha Bécsben vagy tíz féle nyelvet tanultál volna meg”.¹¹² Géza ezt a részt saját, apjához írott levelébe emelte át, hozzáfűzve mentegetődzésül a rajta kívül álló okokat, amelyek a hazatérést okozták.

Minden elvárást, kérést igazi bensőséges apai szeretet tett elfogadhatóvá, megszívlelendővé. A karácsonyt általában igyekezett együtt eltölteni a család, de 1869 decemberében Géza az ünnepen Bécsben maradt, édesapja pedig levélben küldte el jókívánságait: “Szerettem volna valami karácsonyi ajándékkal kedveskedni, de nem tudtam kitalálni semmit, aminek híjával volnál és aminek megnyerése örömet szerezne neked. Vegyed tehát legjobb kívánataimat, [...] azon este, midőn családunk együtt szokott mulatni, távolléted pótolhatatlan hézagot képezend”.¹¹³ Géza Sárospatakra költözésével természetesen hamarabb elszakadt az édesapjával való napi érintkezéstől, mégis Mór minden fontosabb eseményt figyelemmel kísért, véleményezett fia életében, és igyekezett erejéhez mérten segíteni. 1876

108 Mór levele Aladárhoz 1880. V. 25. Bp.

109 Mór levele Gézához 1869. XII. 23. Bp.

110 Mór levele Gézához 1870. VIII. 24. Karlsbad

111 Mór levele Gézához 1870. VIII. 24. Karlsbad

112 Géza levele Mórhoz 1870. V. 6. Bécs

113 Mór levele Gézához 1869. XII. 23. Bp.

szeptemberében megbetegedett Géza fiatal felesége, s az orvosok kevés reménnyel biztatták. Mór levele két nappal ifjú menyé halála előtt született, szeptember 27-én. Egyrészt tudósítja fiát, hogy sok utánajárásába került, de Korányi doktort¹¹⁴ küldi hozzájuk, másrészt szeretetét, aggodalmát fejezi ki tehetetlenül a messzeségből. “Hogy nem írok gyakrabban e szomorú napokban, számításból történik. Minek szóljunk egymásnak fájdalmainkról? minek lágyítsuk egymást akkor, mikor éppen erőnkre van szükségünk, hogy a ránk mért csapást idéltlen érzékenykedéssel ne súlyosbítsuk. {...} De tán nem szükséges mondanom, hogy azzal sem gondolnék, ha valamit segít az odemenetelem. De fájdalom, itt a szülői határtalan szeretet is hajótörést szenved”.

A fiúk elfogadták és értékelték ezt a figyelő apai tekintetet, Géza 1869-ben levélben kért tanácsot Bécsből,¹¹⁵ hogyan látná apja célszerűnek anyagilag és nyelvilag a szállásváltoztatást, mert nélküle nem akart dönten. 1873-ban Aladár kérdezteti Heidelbergből: megengedné-e tata, hogy egy frakkot csináltasson, mert annak igen jó hasznát venné.¹¹⁶ Bár ők maguk már tisztes jómódba születtek, érezték a pénz értékét, és igyekeztek minél kevesebbet költeni, minél inkább önállósodni anyagilag. 1870-ben szeptember 30-i levelében írta Aladár: “Túlságos kiadásoktól jó lenne a tatát kímélni a bútor vételére nézve, mert ma holnap szétmegyünk s akkor mi célja azoknak”. Géza pedig bécsi évében addig nem járt “mulatni”, amíg azt a saját pénzéből nem tehetta, amelyet cikkeiért kapott.¹¹⁷ Amikor Aladár 1873-ban Heidelbergben megvett egy albumot, benne 48 ógörög isten fotóját egybegyűjtve, azonnal megírta apjának, töredezten bevalva, hogy efféle luxuscikkre is pénz adott: “Engedje meg k.a., hogy ilyfélékre is költök”.¹¹⁸ Átérezték, milyen sokat jelent, hogy tanulási lehetőséghez jutnak, Aladár előbb említett november 21-ei levelében nem üres frázisként szerepelt a köszönet: “Fogadd hálámat külföldi tartózkodásomért”. Rendkívül büszkék voltak apjuk tudományos eredményeire, megbecsülésére, Aladár Heidelbergben élvezettel forgatta a német-magyar szótárt, sok tanulságos kifejezést merítve belőle. A fiú természetéhez tartozott, hogy talált benne néhány kitélt, amellyel elégedetlen volt. Az igazi öröm azonban akkor érte őket, ha édesapjuk dicséretét kapták valamely munkájukért, s ha valódi elégedettségére tettek, Mór nem is fukarkodott azzal. 1878-ból való a következő levélrészlet: “Tata, midőn előtte fölolvastam, igazán ugrált örömben, azt mondja, hogy még ily alapos cikket elméleti, ily ügyeset gyakorlati szempontból soha életemben nem írtál. Bizony, kedves Gézám, ez a mi legnagyobb jutalmunk, ha tata szemei csillogni kezdenek az örömtől műveink olvasása közben. Mert jól tudjuk, hogy a mily szeretettel van irántunk egyéb tekintetben, ép oly szigorú s igazságos objectív bíránk irodalmi tekintet-

114 Korányi Frigyes (1828-1913) orvos, 1866. nyilv. rendes tanár Budapesten, 1892-től az Országos Közegészségügyi Tanács elnöke, az MTA I. tagja; *Az Atheneum Kézi Lexikona*, I. 939. o.

115 Géza levele Mórhoz 1869. X. 27. Bécs

116 Aladár levele Mórhoz 1873. I. 16. Heidelberg

117 Géza levele Mórhoz 1869. X. 27. Bécs

118 Aladár levele Mórhoz 1872. XI. 21. Heidelberg

ben.”¹¹⁹ Tudományos kérdésekben, tanulmányaikban tökéletesen elfogadták édesapjuk véleményét, és egyetértettek nevelési elveivel. “akik a tata-féle férfiás, munkás, becsületes irányban nőttek fel” – írta Aladár 1892-ben, Mór halála után, ezzel mintegy elhatárolva magukat mászon felnőtt kortársaiktól – “s ahhoz benső meggyőződésből ragaszkodnak” – folytatja Gézához írt levelében.¹²⁰

Erre a viszonylag felhőtlen kapcsolatra nem jellemzők nagyobb konfliktusok, bár természetesen anélkül nem folyhat egy család élete. 1880 májusában Mór furcsállva tapasztalta, hogy Géza fia állandóan “Új-Pestre” járt, és éjszakára is elmaradt. Egy ideig hallgatva tűrte, bízott “higgadt, józan eszében”, és nem kutatta, amit vele közölni nem akart.¹²¹ Júniusi levelében, amelyet vidékre írt Gézának, már a fiú vallomására válaszolt, aki egy színésznőnek kezdett el fiatalos heveséggel udvarolni. Feltűnő a szelíd, gyerekében megbízó, rábeszélő hang, amelyet egy ügyes indító mondat vezet be a levélben: “némi jogom van nevelési elveimben bízni és életnézeteimet helyeseknek tartani. Ószinteséged jólesett és könnyűvé teszi nekem a feleletadást.” Hivatkozik aztán Géza megfontoltságára, a színésznők könnyű erkölcsére, komoly tudós fia lángoló szenvedélyének hiányára, jövődjének kockáztatására. Mindemellett megértése fiáé: “jól tudom, hogy ez nem könnyű dolog és kedvetlenségekkel jár”; s a legfontosabb érv a személyes, önmaga erőfeszítéseit, a felemelkedő család büszkeségét hangsúlyozó mondat: “...az én fiam vagy, kinek csak nem emberfeletti erőlködésébe került” megalkotni a lehetőségeket gyermekeinek, s így hálátlanság lenne ezt a fejlődést megakasztani.¹²² Az affér természetesen lezárult.

Aladárval pedig elsősorban a Ballagi-ággal való kapcsolat, azok ügyeinek intézése, kosztoltatása, a pénzzadás, támogatás teremtette az ellentétet, s amikor a tata Béla és Aladár vitájában nem állt fia pártjára, végig sértette őt. 1884-ben pedig az általuk kiadott *P.E.I.L.* szerkesztése körül tört ki tata és Aladár között háborúság. Aladár a sok vitát megunva “levette kezét” a tatáról, nem vitázott vele, nem javasolt új megoldásokat, de ezzel éppen a bensőséges szeretetet érezte magában csökkenni. Saját legnagyobb fájdalmára oda sem figyelt a hibákra, cikkekre, majd tata el is csapta a laptól, s egy “kollegistára” bízta a szerkesztést, amellyel újfent érzékeny pontját találta Aladárnak.¹²³

A kapcsolat azonban nem az időleges háborúkon, hanem a folyamatos szereteten, gondoskodáson múlt. A felnőtté, tudóssá, tanárrá váló fiúk fokozatosan munkatársakká, szellemi és vitapartnerre lettek. “Életfeladatim két ágát tehát: gyermekeim nevelését és hivatalos pályafutásomat így befejezván”¹²⁴ – 1877-ben Mór végleg nagykorúvá nyilvánította addigra már rég önmaguk lábán álló fiait. Elmaradtak a korábban gyakori “praescriptio”-k,¹²⁵ egyre inkább a közös munka

119 Aladár levele Gézához 1878. II. 8. Bp.

120 Aladár levele Gézához 1892. IX: Bp.

121 Mór levele Aladárhoz 1880. V. 25. Bp.

122 Mór levele Gézához 1880. VI. 13. Bp.

123 Aladár levele Gézához 1884. VII. 13. Svábhegy

124 Mór levele Aladárhoz és Gézához 1877. V. 31. Bp.

125 Mór levele Aladárhoz 1872. VIII. 28. Bp.

került előtérbe. Amikor Aladár 1875-ben Franciaországba utazott, végig édesapjára gondolt, amíg Párizst, Orleanst figyelte, úgy érezte, neki lenne igazán érdekes az utazás.¹²⁶ Aladár különben is – talán az együttlakás miatt is – még közelebbről, közvetlenebbül kötődött édesapjához, mint Géza. Jellegzetes epizód, ahogyan 1885-ös karlsbadi kúrája során a tata nyomán járva felkereste Mór egykori vendéglőjét, felkutatta beírását a vendégkönyvben, s mindenben alkalmazkodott ahhoz, amit otthon az egykori kúráról, fürdőhelyről hallott.¹²⁷ Mór tudományszervező, szerkesztő tevékenységének egyértelműen Aladár az örököse, a két fiú igazi testvéri viszonya pedig kedvezően alakította hármuk munkakapcsolatát.

A fivérek viszonya

A két hasonló korú, hasonló érdeklődésű fivér rengeteg azonos pontot találhatott természetében, s ez egész életükön át tartó meleg, szoros testvéri viszonyhoz vezetett. Egymásról munkatársként és magánemberként is kedvező véleménnyel voltak. Aladár 1873. február 19-én kelt levelében fogalmazta meg, hogy hova sorolja bátyját Závodszy¹²⁸ és a két Ballagi közül: “hármunk közt leghetesebb vagy, s legtisztább, cicomázatlanabb magyar zamatú styllal rendelkezel – tebelőled csak egy kis “svindli” hiányzik, s nagyobb szabású természeted, vagyis publicistának termett természetednél fogva hiányzik belőled az, mi kettőnknek lényegét alkotja, apróbb momentumok felkutatása, türelem az aprólékosabb kutatásokban.” Ez az említett naiv és becsületes természet többször visszatért a levelekben, csakúgy mint Géza rendíthetetlen nyugalma, éleslátása, diplomáciai érzéke. Aladár számára ez mindig mértékül szolgált, gyakran “az egyetlen nyugopont”, amelynek vétele után lelki nyugalmat és “végre jó éjszakai álmat” talált. “Értem mért vagy oraculum Zemplénben bonyolodott dolgokban”¹²⁹ – írta hálásan 1893-ban, miután bátyja megkísérelte megnyugtatni az Akadémián zajló ügyek miatt felháborodott, zaklatott Aladárt. Természetesen Géza is ismerte jól saját öccsét, így a gyakran vádaskodó, panaszkodó levelekből le tudta vonni a megfelelő tanulságokat. “Te, Alim, nemhogy elnöknek, de semmiféle tisztviselőnek nem vagy való” – írta 1872. október 15-én megkapó őszinteséggel s egyben melegséggel fivérének. Ez a bensőséges szeretet jellemző az évek során végig kapcsolatukra, szinte minden levél a találkozást sürgető zárást kapott, az ismétlődő kérdéssel: mikor látogat végre Géza Pestre? Ha pedig érkezése küszöbön állott, akkor a kedvesen gúnyoros kitétel szerepelt: írja meg, mikor érkezik, mert “Tudod, hogy meg van jellememben az a falusias vonás, hogy nem szeretem, ha enyéim solo bandukolnak haza az indóháztól.”¹³⁰

126 Aladár levele Gézához 1875. IX. 4. Lyon

127 Aladár levele Gézához 1885. VIII. 11. Karlsbad

128 (Széchy) Závodszy Károly (1848-1938) irodalomtörténeti író, 1885-től kolozsvári egy. tanár, 1874-től az *Otthon* c. havilap szerkesztője; *Pallas Nagy Lexikona*, XV. 491. o.

129 Aladár levele Gézához 1893. I. 7. Bp.

130 Aladár levele Gézához 1879. III. 30. Bp.

Ez a finoman szemtelen, kedvesen kioktató hangnem gyakran felbukkan Aladár leveleiben, aki tanácsait, észrevételeit, kritikáját sokszor ilyen formában közölte. A kemény, harcos és tudós férfi talán szégyellte is szentimentális, övéivel gyengéd lelkét, s ehhez a segítséghez folyamodott. 1880. október 13-án kelt levelében testedzésre akarta rábeszélni szerinte túl kényelmes fivérét: "vén bűnös mért nem javítod meg magad, mért nem vívsz már te is, ha egyéb testgyakorlatot már egyáltalán nem akarsz csinálni." Aladár szeretete figyelmességgel párosult. Ha Géza és családja Pestre érkezett, bármikor készek voltak átalakítani a lakást, átadni erkélyes szobájukat vagy a nem nagyon használt szalont a Kinizsi utcai házban (például egy 1891-es levél tanúsága szerint.¹³¹) Soraiban részletesen kitért a szalon és ebédlő fűtésére, az erkély elbarikádózása által teremtett zárt légterre – láthatólag alaposan átgondolta, hogyan nyújthatja a legnagyobb kényelmet testvére családjának. A jó kapcsolathoz hozzátartozott, hogy ha kellett, az igazságot is elsőként és legpontosabban akarták egymással közölni, úgy gondolva, szeretetük akkor segít a legtöbbet, ha megelőzi a többieket, és felhívja a figyelmet, hogyan lehet kijavítani a hibákat. 1892-ben Géza pesti egyetemi tanárságának eldöntetlen-ségekor Aladár igyekezett pontosan vázolni a tényeket, amelyek nem sok sikerrel kecsegtettek (valóban, az akció nem is járt eredménnyel, pedig a két fiú összeszokott közös módszerrel igyekezett eredményt elérni). Levelében így írt március 23-án: "meg akarlak nyugtatni, miután látom izgatottságodat. Előre is kijelentem azonban, hogy ridegen beszélek, mert ha még én is bolondítlak kitől tudod meg az igazságot?"

Az egymást támogató testvérek közül Géza igyekezett öccsének nyugalmat, biztatást, elfogadást éreztetni Sárospatak távolságából is, ahova gyakori panaszlevelek érkeztek, sokszor "ne szólj a tatának!"¹³² zárással, különösen, ha édesapjuk is érintve volt, mint a rokonsággal való csatározásnál. 1893-ban azt köszönte, hogy fivére az ő ügyét, mint sajátját kezelte, és mellette állt leveleivel.¹³³ Két évvel később szinte segélykiáltásként érkezett szeptember 29-én a levél: "Jöjj le, kérlek nagy szükségem van rád," "szorongva várlak."¹³⁴

Géza 1875-ös első házasságát kitörő örömmel, s egyben meghatottsággal fogadta öccse, aki szeretett bátyjától, legkedvesebb barátjától és elfelejtethetlen, 16 éven át együtt élő lakótársától búcsúzott. Bár az augusztus 9-én Párizsból íródott levélben felfedezhető egy kis melankólia, a szeretett testvért sógornőjének átadó öccs szomorúsága, mégis, a Gizellának írott levélben boldogságuk óhajta az elsődleges érzelmi erő. Érdekesen fejeződik ki a fiúk közötti, tisztán életkorból származó, ekkor még el nem tűnő különbség, amikor Aladár bátyja "titkárának" nevezi magát. Ekkor még nem riadt vissza az akár szentimentálisnak is értékelhető sorok leírásától: "Bizony nagy dolog, nem szégyenlem bevallani, hogy könnyeim-

131 Aladár levele Gézához 1891. XI. 21. Bp.

132 Aladár levele Gézához 1875. XII. 12. Bp.

133 Aladár levele Gézához 1893. I. 18. Bp.

134 Aladár levele Gézához 1895. IX. 29. Bp.

mel áztatom e sorokat – midőn 16 éven át együtt lakott, összeszokott testvérek különválnak, s kivált oly testvérek, mint mi ketten. ... a kettőnk közti benső viszony ritka madár a mai világban.”¹³⁵

Amikor első felesége halála után Géza 1883-ig nem szánta rá magát újabb nősülésre, Aladár egyre kevésbé értette és helyeselte bátyja begubózását. Maga, családja, sőt a nemzet ellen való véteknek érezte, hogy egy családfenntartónak termelt ember egyedül él, s nem hivatását tölti be. Érthető tehát öröme, amikor 1883-ban végre újra házasságkötésre készülhettek, s ekkor ért véget “egy eszten-deje állandó elégedetlensége.”¹³⁶ Látható tehát, hogy a fiúk hivatásukra, életvitelükre, teljesítményeikre nézve is elvártak egymástól bizonyos dolgokat, de igyekeztek is megfelelni a másíknak.

A levelek tanúsága szerint kisebb súrlódásoktól, félreértésektől eltekintve, igazi konfliktus nem merült fel közöttük. Apróbb elégedetlenségeket okozott az elvégzett munka nem megfelelő minősége, a kisebb véleménykülönbségek, amikor bizonyos kérdések eltérő hangsúlyt kaptak gondolatmenetükben. Aladár néha túl kényelmesnek tartotta Gézát ; 1879. május 16-i levelében bátyját élhetetlennek nevezte, mert Pestre utazásához képtelen volt Patakon az állomásra kimenni, hogy a menetrendnek utána nézzen. Így Aladár volt kénytelen a könyvtárban a vasúti menetjegyzéket tanulmányozni, amit morogva ugyan, de természetesen megtett.

1891-től, édesapjuk halála után még szorosabbá vált szellemi kapcsolatuk, hiszen mindazt az ellenőrzést, amit a tata kritikája, véleménye képviselt, saját maguknak kellett a másik felé közvetíteni. Erre pedig mindkettőjüknek igen nagy szüksége volt, hiszen az igazi értékelést mindig a családi vélemény jelentette. Ahogyan Aladár fogalmazott 1892 októberében: “Leveled igen jól esett: szegény jó tata helyébe léptél benne, s úgy vettem, mintha csak mondta volna: “fiam, jól cselekedtél”¹³⁷

Identitás és összetartozás

A család felemelkedése az előzőekben már említett időben, Mór munkájához köthető. A nincstelen zsidó fiú, aki kóbor bócherként kereste kenyerét,¹³⁸ a század végére egy polgári középosztály színvonalán élő, a tudományos életben kiemelten megbecsült, református vallású lapszerkesztő- és egyetemi tanárfamilia feje. A XIX. század második felében tehát mind hazafiasságát, magyarságát, mind a tudomány által megszerzett (ha címerlevéllel nem is igazolható) nemességét bizonyítania kellett.

A nemesi világba való betagozódást segítette a már említett házasság a kiskiráói és bisztricskei Lehoczyakkal, amely által mégis legitimálva lett a kóbor zsidó fiú

135 Aladár levele Bíróy Gizellának 1875. VIII. 9. Párizs

136 Aladár levele Gézához 1883. I. 24. Bp.

137 Aladár levele Gézához 1892. X. 16. Bp.

138 *Ballagi Aladár*: Ballagi Mór. In: *Protestáns Új Képes Naptár az 1879-ik évre*

önerejű felemelkedése, még ha a frigy anyagilag nem is jelentett sokat. A másik mód, amelyért elnézték akár az idegenséget is, a közért való fáradhatatlan munka, s ebben a Ballagiak igyekeztek buzgón részt venni. Természetesen ez nem mindig járt a kívánt eredménnyel, s ilyenkor születtek az 1881. november 20-ához hasonló sorok: "Szeretem, hogy azok az urak, kik ebben a tekintetben a kolompot fölötötték, kik sokat adnak "nemességükre", nagylónyai és vásárosnaményi Lónyai M. és borosjenői Tisza Kálmán a sutba bújnak, ha egy egész coetus ordítja, hogy noblesse oblige! s az öreg Ballagi, a nem nemes áll ki helyettük oly erényekkel, melyek egyedüli jogcímei lehetnének ma már a nemesség kegyeletes ápolásának."

A magyarul csak egyetemi felvételi je táján megtanuló zsidó fiatalembernek¹³⁹ legalább ilyen probléma volt helyét megtalálni a múlt század magyar társadalmában. A kikeresztelkedéssel nem változott meg a származása, sőt attól fiai sem tudtak megszabadulni. Ő maga Verseghy elavult grammatikájából helytelenül tanult meg magyarul, s így még egy tisztességes magyar levél megírása is gondot jelentett számára egyetemista korában.¹⁴⁰

Fiainak már természetesen magyar az anyanyelve, s a család egyáltalán nem tartotta zsidó származási hagyományait. Ugyanakkor általában érdeklődéssel figyelték a zsidóság életét. 1894. május 10-én írott levelében Aladár beszámolt, hogy a főrendiház szavazása (amelyben nem adták meg a polgári házasságkötés lehetőségét) kormányválsággal fenyegetett, de az utcán a tüntető tömeg mintegy 4-500, főképp zsidó fiatalból állt – nem többől, mint ha "felborítanak egy komfortáblit." Az antiszemitizmust is figyelemmel kísérték, Aladár kikérdezte egyetemi hallgatóit, akik "lappangva forrongó antiszemitizmus"-ról beszéltek; "ahol ez jelentkezik [...] nem lehet liberalizmus, mert az antiszemitizmus közel 2000 esztendő óta legbiztosabb fokmérője az illiberalizmusnak." – állapította meg 1894-ben.¹⁴¹

Ugyanakkor – nem tartván magukat zsidónak – elhatárolódtak a sok rossz tulajdonsággal emlegetett népcsoporttól, maguk is elítélve hibáikat, a minél teljesebb különválás érdekében is. Ahogyan Mór 1843-ban az izraelita hitközség kicsinyes fukarsága miatt inkább vallást változtatott,¹⁴² úgy ostromozta Aladár a hibákat, erkölcstelenségeket, legyen az "csaló zsidó szerkesztő"¹⁴³ vagy nyereszedni akaró zsidó-párt a MTA közgyűlésén. Utóbbi esetben – mint azt 1898. július 7-i levele is hírül adta – tevőlegesen is fellépett ellenük, amikor minél több pénzt akartak a zsidó pártiak egy fővárosi történet megírására kicsikarni. Aladár levelének felolvasása után – amelyben felajánlotta, hogy ingyen megírja a művet – cseppet sem lett népszerű a Tenczer-vezette¹⁴⁴ párt soraiban. S bár hangsúlyoz-

139 Uo.

140 Uo.

141 Aladár levele Gézához 1894. V. 17. Bp.

142 *Ballagi Aladár* i. m.

143 Aladár levele Gézához 1878. I. 7. Bp.

144 Tenczer Pál (1836-1905) hírlapíró, jogász, 1861. a *Magyar Izrael* hetilap alapítója és szerkesztője, 1877 és 1891 között a *Neues Politisches Volksblatt* alapítója és szerkesztője; *Az Atheneum Kézi Lexikona*, I. 939. o.

za, hogy “mi úgyse a pénzért dolgozunk”, saját “romlott és buta”¹⁴⁵ keresztyén világával sem kevésbé elégedetlen. A zsidóság legfőbb bűnét abban látja, hogy nem tudnak ügyüknek használni, az “ahol konc van, ott megjelennek a hollók”¹⁴⁶ — tézisre rácafolni.

Hiába azonban az elhatárolódás, a protestáns lap szerkesztése, a keresztyén egyházi ügyekben való részvétel, a fiúk nem tudtak származásuktól megszabadulni. Amikor 1901-ben és 1905-ben a követválasztásra készült dalok felcsendültek az olaszliszakai körzetben, ahol Géza szállt versenybe a helyért, a szövegekben az ellenfelek nyomós érvként utaltak vissza az egykori zsidó névre, a zsidókat csúfoló rigmusokra.

*“Zsidó, zsidó, rongyos zsidó,
Van-e nálad pirosító?
Halvány a Géza orcája,
Pirosító kéne rája,
Éljen Andrásy!”*

*Azért halvány az orcája,
Mert rossz idő fordult rája,
Nem tartotta meg a szavát,
Bajba keverte a hazát,
Éljen Andrásy!”*

(1905)¹⁴⁷

*“Csakhogy nem hallgatunk rájuk
Mert hamis az ő zúzájuk.
Bloch ivadék nem kell nekünk,
Hammersberg lesz a követünk.
Éljen Hammersberg!”*

(1901)¹⁴⁸

Az elhatárolódáson kívül magyar voltuk hangsúlyozásával tudtak harcolni a személyüket érintő esetleges antiszemitizmus ellen. Aladár 1875. június 12-én írja külföldről a nem a nagyközönségnek, csak saját fivérének szánt vallomásszerű sorokat hovatarozásáról: “ha nem lennék olyan véresszájú magyar, mint amilyen vagyok, tán örökre itt maradnék. {...} Mert hiába, — magyar vagyok, s ezzel az is ki van fejezve, hogy nem pénz az Istenem, s a magyarszabású sok hátránnyal járó, de tagadhatatlanul szép, megragadó költőiséget s számos egyéb specialitást bálványozom. {...} Hatalmas erkölcsi emeltyű ez a lélekre nézve, ha ily érzelmek

145 Aladár levele Gézához 1898. VII. 7. Bp.

146 Aladár levele Gézához 1898. VII. 7. Bp.

147 OSZK Kisnyomtatványtár, Ballagi-hagyaték, Kortedalok 1848-1905.

148 Uo.

mellett tudja, hogy minden tettét azonosítják nemzetével. A legparányibb piszkos-
ságot vagy jellemtelenséget nem tudnék elkövetni, mert a vád nem annyira engem,
mint a »barbar magyar« népet érné.” S mindezt Mór nevelésének köszönhetik, aki
a család és a személyes siker mellé mindig odahelyezte a nemzet ügyét, s a
becsületes, kitartó munkát állította a sviháksággal érvényesülő középsszerrel
szembe. Mór a reformkori hagyományokon nőtt fel, mindig a haza javára
gondolva 1848-ban a szabadságharcot, később pedig az ország szellemi felemelke-
dését szolgálta.

A legjobban azonban a legkisebb egység, a hármuk által alkotott család műkö-
dött, hiszen ott senki sem számított jövevénynek, idegennek, s az hatékonyan
védett a külső támadások ellen is. A felemelkedő ágat, amelyet Mórnak "ember-
feletti erőfeszítésébe került ki- és [...] fölemelni", a fiúk részéről kötelesség
megőrizni, "hálátlanság [lesz] az ág tovafejlődését megakasztani és erőlködésemet
hiábavalóvá tenni."¹⁴⁹ A családi mítosz az édesapa – a "dynastia"-alapító és
szellemi, tudományos vezető – alakja köré szerveződött.

A fiúk büszkesége fiatal éveikben a rajongás hevességével nyilvánult meg
leveleikben, s erre a szeretetre épült az a magatartás, odafigyelés, amellyel
családjukat, nevüket védelmezték. 1873. május 7-én így írt Aladár testvérének:
"Hozzájárul az az óriási tevékenység, önfeláldozó munkásság, mely őt a legjobb
hazafiak közé sorolja, minket pedig határtalan hálára kötelez. A legnagyobb
polgári erények központosulnak édes Gézám! a mi atyánkban. Ész, jellem,
becsületesség egyesült benne, hogy e háromnak erejével tisztelt ember, tudomá-
nyos ember és egy – elmondhatjuk – virágzó család alapítója legyen." A fiúk és az
apa család-értelmezése eltért annyiban, hogy Mór a Ballagi név összes viselőjét
gondoskodása alá vonta, ezzel szemben Aladár a szűk famíliára korlátozta jóindu-
latát, s szembeállította a faj és a család fogalmát.

Hármuk összetartozását tovább erősítette a *P.E.I.L.* szerkesztése, amelyben a
munka, a közös ügy még inkább összekovácsolta együttesüket. A világ felé pedig
egyre inkább egységként léptek föl, erre utalnak Aladár levélbeli megjegyzései:
"Hármunkat úgyis egynek tart a világ",¹⁵⁰ "A mi lapunkat úgysem az előfizető tartja
fenn, hanem tisztán a hármunk szeretete."¹⁵¹ A külvilágnak természetesen nem
tetszett ez a szoros összetartozás, s különösen a protestáns egyházak részéről érték
olyan vádak a Ballagiakat, hogy a lapot a családi érdek szolgálatában működtet-
ték,¹⁵² ezért ennyire fontos számukra. A vádak sorát egyrészt sikerességük,
másrészt nyugtalan természetük, származásuk, harmadrészt pedig Aladár gyanak-
vó, sértéseket sejtő, állandóan visszavágásra kész modora is okozhatta. 1875.
június 23-án Genfből írt levelében kitért arra, hogyan lehetséges, hogy a családot
ellenséges megnyilvánulások veszik körül, és csak magukra számíthatnak. Felsoro-

149 Mór levele Gézához 1880. VI. 13. Bp.

150 Aladár levele Gézához 1880. IX. 17. Bp.

151 Aladár levele Gézához 1881. IX. 21. Bp.

152 Aladár levele Gézához 1876. I. 1. Bp.

lásra került a “vastagnyakúság”, a “merev gerinc”,¹⁵³ mint másokat irritáló tényező. A reményt Géza modorában, rokonszenves alakjában és saját alaposságában vélte felfedezni: ez talán majd meggyőzi az ellenfeleket kiválóságukról.¹⁵⁴ 1880. szeptemberi levelében új szempontokat vetett fel, mi okozhatja a gyűlölséget körülöttük (amelyben ekkor már nagy része volt saját egyéniségének is, hiszen egészen másképpen reagáltak pl. a könyvtárban, ha Géza kérését kellett teljesíteniük, mintha az övét). Három okot talált: az időhiány miatt ki nem alakított barátságok, cimboraságok szövevényét; kedvező, sőt irigyelhető anyagi helyzetüket és jószándékú, de néha talán bántó kritizáló véleményeiket.¹⁵⁵ A kritikákkal szemben egyetlen lehetőségük a név őrzése volt, legyen az könyvkiadás, bálszerzés, külső megjelenés, szellemi tevékenység. “Családi nevünkért”,¹⁵⁶ a “Ballaginybusért”,¹⁵⁷ a “dynastia képviseléséért”¹⁵⁸ tettek mindent, e köré szerveződött a fiúk tevékenysége. Különösen Aladár volt boldog, ha például ruszti kirándulása során 1881-ben egy felköszöntő véletlen apropóján “panegryst” hallott a Ballagi névről.¹⁵⁹ 1872. október 22-i levelében megörökítésre is érdemesnek találta egy beszélgetőpartnere mondatát, aki elismerőleg így szólt a Ballagiakról: “Kárpátoktól Adriáig hangzik nevük a hazában”. Ezek a túlzások és hármuk összetartozása, valamint egyetemi, akadémiai és tudományos előrehaladásuk dicsősége szolgált vigaszul a kapott sértésekért, gáncsokért. Ebben viszont újra szervezett erőként, összetartó családként, együtt kellett fellépniük, hogy a kellő eredményt elérhessék.

Összetartozás és érvényesülés

1876-tól Géza Sárospatakon élt, odakötötte inunkája, családja, gazdasága. Természetesen nehezebben tudta a fővárosban zajló eseményeket követni, mind családi, mind tudományos, mind politikai tekintetben. Öccse vállalta leveleiben a tájékoztatás tisztjét, amelyet – hasonló érdeklődésű lévén – eredményesen tudott betölteni. Szinte minden levélben szó esett a családi ügyekről, nővérükkel kapcsolatos panaszokról, a Ballagi-rokonság invázióiról, az éppen épülő házak helyzetéről (1869-70-ben a Mária utca 10., 1880. májusától pedig a Kinizsi utca 29. számúró), az anyagi helyzetről, mama látogatásairól, az ismeretségi körben történt vizitekről. 1883. február 19-i levelében például hosszan beszámolt Anna nevű cselédjük elbocsátásának körülményeiről. A “romlott s romlottságában kultivált” nő szeretőjétől teherbeesett, s így lopásai és erkölcstelensége miatt kellett elhagynia a házat. Aladár felháborodásában beszámolt a nő szeretőjéről s új állásáról: csaposlány egy külső-józsefvárosi kocsmában. Felháborodott meg-

153 Aladár levele Gézához 1875. VI. 23. Genf

154 Aladár levele Gézához 1875. VI. 23. Genf

155 Aladár levele Gézához 1880. IX. 17. Bp.

156 Aladár levele Gézához 1897. XI. 29. Bp.

157 Aladár levele Gézához 1884. VII. 13. Svábhegy

158 Aladár levele Gézához 1881. III. 9. Bp.

159 Aladár levele Gézához 1881. VIII. 5. Sopron

jegyzéssel zárult a levél ezen része: "egy-két hónap múlva kéne megszületni a fattyának, de a fejem teszem rá, hogy elhajtja vagy előli mielőtt a világra jönne." Ilyen apróbb, mindennapi élethez kapcsolódó történetek is helyet kaptak tehát a levelekben, különösen, ha a dolog Aladárt felbosszantotta.

Aladár leveleinek a második nagy területe édesapjuk tudományos szerepléséről, egészségi állapotáról, mindennapjairól beszámolni. Géza távollétében Aladár bízott a rá való odafigyelés, a fiúi segítségadás minden neme – különösen utolsó idejében, betegsége alatt. 1881-ben Mór felolvasásának sajtóvisszhangjáról számolt be, a vélemények pontos felidézésével.¹⁶⁰ Egy évvel korábban a tata színházügyről tartott előadását támadták haragosai, a *Fremdenblatt* pedig Bloch Mórícként emlegette sértésnéven – ahogyan bátyjának hírül adta.¹⁶¹ 1881. február 19-én leírta tata viselkedését Révész Imre¹⁶² halálakor, hogy Géza is tisztában legyen vele, mit jelentett édesapjuknak az elvesztése: "Révész halála reggelén bejő tata hozzám, kezében a Függelenség; felkölt; haja az ég felé állt, s csak ennyit mond: »mondok olyan újságot, hogy nem alszol többet: Révész Imre meghalt! ... igazán! ... marad a szemetjel!« s azzal sírt keservesen. Több mint 10 éve, hogy ily gyászban nem láttam". Ezek a levelek segítették a távolélő fiú elszakadását meggátolni, s élő, szoros kapcsolatukat, amely nélkülözhetetlen volt a szellemi együttműködéshez, fenntartani. 1877-ben Mór lemondására adott magyarázatot Aladár, amelyben egyrészt a debrecenieikkel való örök vitája játszott szerepet, mert a békülékeny dunamelléki superintendentiában nem akart "ötödik kerék lenni". Másrészt azonban egészsége megromlása is a döntéshozatal felé terelte. "Tata már egy év óta különösen, gyakran tapasztalta, hogy ha egész lélekkel huzamosabban beszél, altesti bántalmi rendkívül feltámadnak, úgy hogy valósággal önmaga iránti kötelessége volt, hogy a fárasztó professurával felhagyjon". Ettől az évtől kezdve Aladár folyamatosan tudósította bátyját a számukra oly fontos szellemi vezető, erkölcsi mérték szerepét betöltő apa egészségi állapotáról, amit Mór feltehetően nem részletezett fiához írott leveleiben. 1891 májusában, néhány hónappal Mór halála előtt örömmel írta – az orvosi vélemény szerint is váratlan javulást mutató – édesapjukról, hogy mindennap földieperrel, szamóccával kedveskednek neki, s talán lehetőség lesz nyitott kocsin Törökbálintra egy kicsit a friss levegőre vinni.¹⁶³

A harmadik lényeges téma a levelekben a tudományos újdonságokra vonatkozik. A fővárosi lehetőségek és a sárospataki viszonylagos elzártság közötti különbséget figyelembe véve érthető, hogy Aladár a megjelent új művek ajánlásával is megpróbálta bátyját bekapcsolni a Budapest-központú szellemi életbe. 1884. december 30-án írt levelében olvasható az utóiratként sietősen hozzácsapott sorokban: "Ha a könyvtárтанról alaposabb ismeretet kívánsz, kérd el Baczoni-

160 Aladár levele Gézához 1881. I. 5. Bp.

161 Aladár levele Gézához 1880. IX. 17. Bp.

162 Révész Imre (1826-1881) ref. egyh. tört., 1861-től egy. képviselő, 1859-től az MTA I. tagja, 1871-től a bécsi teológiai kar díszdoktora; *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, Bp., 1994. (a továbbiakban: *UMIL*) III. 1721. o.

163 Aladár levele Gézához 1891. VI. 6. Bp.

tól¹⁶⁴ az általam Bokornak¹⁶⁵ küldött s az által Baczoninak átadott Petzhold-féle:¹⁶⁶ Katechismus der Bibliotheken-Lehre című könyvemet.” Máskor csak címekeket említett, milyen újonnan megjelent könyveket rendelt meg, mi az, ami megérkezett, mit tart érdemesnek a megvételre.

Hírt adott a budapesti közéleti eseményekről is, bár a politikai ügyekről ritkán tett említést. A leghosszabban részletezett, legaprólékosabb leírásban olvasható, s őt magát is láthatóan leginkább indulatba hozó esemény 1877. december 16-i levelében található. “Én is láttam március 15-dikét! De mégse! Március 15-dikén nem lehetett oly nagy a lelkesültség a kicsiny és német Pest Budán, mint most a hatalmas, jórészt magyar Budapesten.” Ezzel a lelkesült – s az események ismeretében – meglehetősen túlzó és naiv felkiáltással kezdte híradását Aladár az orosz-török háború idején tartott népgyűlésről és népmozgalmakról. A gyűlés résztvevői követelték, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia kezdjen akciót az orosz hadsereg ellen, s ezért a lovardában megtartott gyújtó hangú beszédek után 24 tagú bizottságot választottak, akiket követségbe küldtek Tiszához. Aladár természetesen mindenhol együtt vonult a tömeggel, amely a sikertelen követségben járók visszatérte után Tisza lemondását követelte, “gazember Tisza, Andrássy!” felkiáltások közepette. Nyomatéku Tisza középso ablakát és a palota lámpáit is bevették. A katonaság megjelenésekor a “Kossuth Lajos azt izenté”-t énekelve a tömeg a szabadelvű kör elé vonult, ahol ismét Verhovay Gyula¹⁶⁷ beszélt fenyegetően az uralmon levőkhöz, majd bevették az épület ablakait. Az egész város forrongott, az öregek 1848-at emlegették, a fiatalabbak a casino előtt kiáltoztak fegyverért. Aladár természetesen mindenhol a tömeg közepében menetelt, majd hazaszaladt öccsét tudósítani, mint szemtanú, s mint legbiztosabb forrás. S mindezzel egyetlen célja volt: “Szeretném, ha Patakon általam előbb terjedne el a mai “március 15-e” híre, mint a lapok által.” Miután nem akarta, hogy nevéhez kapcsolják a híradást, nem hiúság mozgatta ebben a kérdésben, hanem életének egyik legfontosabb alapelve: minden hírt először tudni, hamarabb jutni a belső forrásból származó információkhoz, naprakészen értesülni a fontos eseményekről. A másik, lényegesen kevésbé lelkesítő, de a magyar politikai élet számára fontos eseményről, Kossuth haláláról tudósított 1894. március 23-án. Nem volt rest többször végigjárni az egész várost, megnézni, mikor és hol tették ki a fekete lobogót. “A Ferencvárosban én tűztem ki a legelső; a lapok hibásan írják, hogy a Viola-utcában lett volna az első.” Délután még egyszer körbejárva a várost az üzletekben elhelyezett jelképeket vizsgálta meg. “Nálam sejtethed, hogy az *idealismus* nagy alakjának szól a tisztelet jelvénye, minőt soha máskor nem függesztettem

164 Baczoni Lajos (1851-?) 1875-től főiskolai jogtanár, 1885-től a debreceni jogakadémia rendes tanára, 1893-tól a *Debreceni Protestáns Lap* szerkesztője; *Pallas Nagy Lexikona*, II. 439.o.

165 Bokor József (1843-1917) fil. és pedagógiai író, 1868-tól a sárospataki református főiskolán tanító, 1885-ben a bp-i egyetem neveléstörténet-tanára; *UMIL*, I. 254-255.o.

166 Julius Petzholdt (1812-1891) német bibliográfus, 1890-ben Lipcsében jelent meg az említett mű; *Pallas Nagy Lexikona*, XIII. 1028.o.

167 Verhovay Gyula (1849-1906) újságíró, 1879-ben a *Függetlenség* c. lap alapítója, 1878-87 között Cegléd egy. képviselője; *UMIL*, III. 2244-2245.o.

volna ki.” A “csodaszzerűen impozáns” temetésre mint a közélet emberét, politikai írórt feltétlenül elvárta bátyját – ezzel is érezhetővé tette, hogy nemcsak érdeklődésből s elsősorban nem személyes kötődésből részletezte a témát, hanem mert közéleti pozíciójához, szellemi tekintélyéhez (s bátyjához úgyszintén) hozzátartozott az erről való tudás. Aladár egész életében érzékenyen védte és építette a Ballagiak szellemi pozícióját, s mindig megtalálta a módját, idejét, amikor nekik jelen kellett lenniük.

Az ötödik nagyobb témacsoport a tudományos-publikációs életben zajló csatározások leírása, a naprakészen tállalt viták, személyeskedésbe menő ellentétek feljegyzése. 1881. február 8-i levelében beszámolt Brassay¹⁶⁸ cikksorozatáról (amelyben Mór is érintve volt): “Egy agyalágyult vén ember dühöngései azok, melyek most már, giliszta-hosszúságú cikksorozata végén, kizárólag a *Nyelvőrt*-ütik. A munka e kettős természete is nagyon igazolja azt a föltevésemet, hogy szegény öregnek csakugyan elment az esze.” 1879-ben az *Archeológiai Értesítő* ügyéről számolt be, Henszlmann¹⁶⁹ eltávolításáról,¹⁷⁰ 1881-ben Harangodi és Zombori¹⁷¹ egymást mocskoló “ocsmány” cikkeiről.¹⁷² Egészen külön világ az akadémiai, illetve az egyetemi ügyek részletezése Géza előtt. Miután a család elismertsége ezen a két területen volt leginkább mérhető, természetesen a legfőbb cél az, hogy mindhárman akadémikusok és egyetemi tanárok legyenek. Ehhez azonban nem volt elég műveiket színvonalasan megírni, hanem az adott intézményi viszonyokat, az összefonódásokat, érdekhálózatokat is ismerni kellett. Ebben segített Aladár tájékozódni és betekintést nyerni bátyjának. 1878-ban a Történeti Társaság viharos üléséről,¹⁷³ 1883-ban a kari ülésről, Bászél¹⁷⁴ megbukásáról,¹⁷⁵ 1881-ben a tanári ülésről (ahol az egyetemi tanárok jelöléséről, vallási megoszlásáról, a jelöltek személyéről volt szó),¹⁷⁶ 1889-ben az akadémiai bírálatok kérdéséről tudósított.¹⁷⁷ Mindezekkel tehát a tájékozódást könnyítették meg, Géza “bennfentességét” őrizték meg a levelek.

A testvérek között nemcsak levélváltás folyt, hanem Géza haláláig változó intenzitással, de állandóan munkakapcsolatban is álltak egymással. Ezt segítették elő Aladár küldeményei, a “comissió”-k teljesítése, amellyel Géza tudományos munkáját könnyítette meg. A *P.E.I.L.*-ban közölték 1877-79 között híres tudósok,

168 Brassai Sámuel (1800-1897) nyelvész, 1872-től '84-ig kolozsvári egyetemi tanár, 1884-től az MTA tiszteletbeli tagja; *Pallas Nagy Lexikona*, III. 652-654. o.

169 Henszlmann Imre (1813-1888) régész, műemlékvédő, 1841-től az MTA I. tagja, 1873-tól az MTA rendes tagja; *Pallas Nagy Lexikona*, IX. 81.o.

170 Aladár levele Gézához 1879. II. 7. Bp.

171 Zombory Gedő (1837-1913) író, egyh. író, 1856-tól a nagyenyedi református főiskola tanára, 1861-67 között a szatmári ref. főgimnázium tanára; *UMIL*, VII. 2317.o.

172 Aladár levele Gézához 1881. II. 8. Bp.

173 Aladár levele Gézához 1878. XII. 15. Bp.

174 Bászél Aurél (1845-1920) klasszika-filológus, 1871-től bp-i főgimnáziumi tanár, 1872-től egyetemi magántanár; *Az Athenaeum Kézi Lexikona*, I. 188. o.

175 Aladár levele Gézához 1883. I. 10. Bp.

176 Aladár levele Gézához 1881. XI. 9. Bp.

177 Aladár levele Gézához 1889. X. 24. Bp.

hírlapírók iskolai értesítőit, kommentálva is azokat. Az értesítők begyűjtése, osztályozása sokszor előkerült az azokban az években született levelekben. Bécsi, illetve heidelbergi tartózkodásuk idején a fiúk gyakran fordultak kéréssel az itthonlevőhöz, ügyeik intézésében, a küldemények összeállításában. Amikor pedig 1876-ban Géza Sárospatakra költözött, Aladár szívesen és gyakran teljesítette kéréseit. Ahogyan a január 22-i levélben szerepelt: “Comissioidat szívesen végzem, azért, kérlek, fordulj csak ezután is hozzám.” Így is történt, a kiállítási “saison-kártya” megszerzésétől,¹⁷⁸ a stampiglia vésetéséig¹⁷⁹ Aladár minden apróbb kérést teljesített. Munkájában is segítette, ahogyan 1878. februári levelében áll: “Ha azonban valami irodalmi újdonság érdekel, s tán írni is akarnál róla, csak íj nekem, azonnal eljárók benne.”¹⁸⁰ Ugyanígy segítette az anyaggyűjtésben, az összegyűlt munkák bekötetésében, az apróbb adminisztrációk elvégzésében. Állandóan gyűltek a holmik a Ballagi lakáson, amik Géza látogatását várták, hogy helyükre kerülhessenek. A leggyakoribb kérés könyvek, lapszámok megküldése volt, akár Géza munkájához kellettek, akár röpiratgyűjteményébe, vagy könyvtárába. Gyakran Aladár szerezte meg és kölcsönözte ki, hosszas, többnapos utána-járással a bátyját érdeklő levéltári anyagokat vagy írta ki azokat a könyvtári katalógusból.¹⁸¹ Általában szívesen megtette, ritkán zúgolódott, bár 1878. december 15-i levelében erre is van példa: “Továbbá, azt hiszed tán, hogy expeditorod vagyok? Annyi lomod gyűlt, amennyi még sohse! ... Ezeket se ártana haza szállítanod, mert én ugyan, legalább karácsony után 2 hétig, nincs rá eset hogy elexpediáljam. Ha kell, vidd el magad.” Ezekben a sorokban persze a bosszúság mellett sokkal inkább az az igény munkált, hogy Géza mielőbb hazalátogasson, és személyes találkozásra kerüljön sor. Hasonlóan többször előforduló kérése Aladárnak, hogy Géza népszerűsítsen némely folyóiratokat (*Havi Szemle, Budapesti Szemle, Nemzetgazdasági Szemle*) Sárospatakon, s ez már a valódi közös munka, az érdekösszekapcsolódás felé mutat. Az újságok előfizetőinek száma természetesen meghatározta a lap anyagi helyzetét, további sorsát, így a bizalmas, “vidékre kihelyezett” kortesek sokat tudtak segíteni. Ez olyannyira fontos, hogy 1881. december 13-i levelében Aladár külön stratégiát dolgozott ki, hogyan lehetne az előfizetési időszakban a sárospataki, 1880-ban Mitrovics¹⁸² által indított lap felhívását a tisztességes keretek között 1 héttel később megjelentetni náluk, nehogy saját előfizetőiket veszítsék el. “Neked tehát az a teendő, hogy jó módjával halogasd azt, hogy ide leküldjék az előfizetési felhívást. Az én dolgom lesz aztán, itt halogatni, még pedig a legtisztességesebben. Majd ha lejössz, elmondom haditerveimet, mely legalább egy héttel elhalasztja az előfizetési felhívás közlését.” Aladár a tárgyi küldemények beszerzésén túl, több alkalommal keresett pártfogót, támogatót bátyja ügyében, ismeretségeit, lekötelezettjeit felkeresve. Az 1879

178 Aladár levele Gézához 1885. IV. 29. Bp.

179 Aladár levele Gézához 1879. I. 11. Bp.

180 Aladár levele Gézához 1878. II. 8. Bp.

181 Aladár levele Gézához 1886. I. 27. Bp.

182 Mitrovics Gyula (1841-1903) ref. lelkész, 1868-tól a sárospataki református teológiai akadémia tanára, 1882-86 között a *Sárospataki Lapok* szerkesztője; *Pallas Nagy Lexikona*, XII. 709. o.

és 1888 közötti időszakra eső négy nagyobb horderejű, a család mindhárom tagját érintő, igazi stratégiát és taktikát igénylő, érdekeket megmozgató esetet később fogom tárgyalni. Az évek során azonban több kisebb ügyben is segítségére sietett Aladár testvérének. 1878. március 24-én diadallal értesítette Gézát: kinyomozta, helytani és heraldikai vizsgálódásnak vetette alá a bátyja ellen írt névtelen levelet, s minden kétséget kizáróan megállapította írójának kilétét. 1892-ben pedig, amikor Géza közelébe került egy budapesti egyetemi tanári státuszhoz, a jelölés időszakában állandóan ismerőseit látogatta, tőlük igyekezett Géza helyzetéről információt szerezni. Végül az állást nem sikerült megszerezni.¹⁸³ Ugyanígy, ismeretsége általi előnyét akarta megosztani az 1885. október 21-én írt levél tanúsága szerint is, amikor a Ráday-könyvtár rendező Kundora Aladár lekötelezettjeként megengedte, hogy a 4000 darab duplumból a katalógus előtt válogassanak. Aladár pedig Gézát hívta, hogy a "többi farkas", Ráth György, Szél Farkas, Szinnyei és a könyvtárak előtt megszerezzék az őket érdeklő ritkaságokat. Nem volt ismeretlen a családi barátokra való támaszkodás a fiúk előtt, hiszen 1870-ben Karlsbadból írott levelében¹⁸⁴ Mór is hosszan taglalja, kikkel ismerkedett meg útján, akik majd Aladárt segítik, amikor apja kívánságára beutazza Zalát, Somogyot, Baranyát. Elkerülhetetlen is volt az egymást támogató érdekcsoport, családi közösség kialakítása a Ballagiak számára, hiszen a korszakban korántsem ők az egyetlenek, akik ilyen módon teszik magukat erőssé, érvényesülővé. A levelekben többször szó esik az ellenfelekről, az ellentétes érdekek csoportosulásáról, a családi és személyi elven működő közéleti és tudományos-szellemi visszasságokról, gyakran meglehetősen erős, sőt durva hangnemben.

A legfőbb ellenfél a hozzájuk hasonlóan összetartó, egymást támogató, egymásért korteskedő Pulszky-familia volt. Az Akadémián a három Ballagi mellett három Pulszkyt is találunk az 1880-as években, Ferencet,¹⁸⁵ Ágostot,¹⁸⁶ Károlyt.¹⁸⁷ 1877. december 12-i levelében Aladár "irodalmi sub rosa" cím alatt ismerteti bátyjával Pulszky Ferenc nagy titokban megtudott és tovább nem adható tervét, amelyről Prém Józseftől,¹⁸⁸ a Pulszkyak hú emberétől értesült: P. Károly az Eszterházy országos képtár igazgatója lesz 3600 Ft fizetéssel. Az iparmúzeumot a család atyafia, Schickedanz berlini építész kapja 23 évesen 3000 Ft fizetéssel, aki azonban nem tud magyarul, így kell mellé egy segédőri állást betöltő személy – ez lesz Prém József, Aladár informátora. 1879. februári levele¹⁸⁹ ismét a nagy ellenfélről szolt:

183 Aladár levele Gézához 1892. V. 7. Bp., ill. 1892. V. 18. Bp.

184 Mór levele Gézához 1870. VIII. 24. Karlsbad

185 Pulszky Ferenc (1814-1897) író, politikus, régész, kritikus, 1838-tól az MTA I. tagja, 1840-től r. tagja, 1869-től a Nemzeti Múzeum elnöke, 1873-tól az MTA ig. tagja, 1895-től másodelnöke; *UMIL*, III. 1663-64.o.

186 Pulszky Ágost (1846-1901) jogfilozófus, író, 1872-1894 között egyetemi tanár, a *Társadalomtudományi Társaság* alapítója és elnöke; *UMIL*, 1663.o.

187 Pulszky Károly (1853-1899) művészettörténész, fordító, 1884-1896 között az Országos Képtár igazgatója; *UMIL*, III. 1664.o.

188 Prém József (1850-1910) író, tanár, a *Képzőművészeti Szemle* megindítója, a *Fővárosi Lapok* munkatársa, 1889-től középiskolai tanár Pozsonyban; *Az Atheneum Kézi Lexikona*, II. 1432.o.

189 Aladár levele Gézához 1879. II. 7. Bp.

Pulszky erőszakosan keresztül vitte, hogy Henszlmann eltávolításával fia, Károly legyen az *Archeológiai Értesítő* szerkesztője. "Hanem a fia, Károly úrfi, az már bölcs, mutatják hivatalai, mint az iparmúzeum igazgatója műtörténész, mint képtári segédőr műkritikus, mint az *Archeológiai Értesítő* szerkesztője régész. Az az egész régészeti társulat is tisztán ad majorem Pulszkyanorum gloriam alakult: vén Pulszky az elnöke, fia Pulszky most szerkesztő lesz". Aladár természetesen nemcsak elégedetlen, de erkölcsi érzékében is mélyen megbántott, mikor ellenfele – véleménye szerint – tisztességtelenül érvényesült. "Dejszen, az ily országnak," – kiáltott föl – "hol ily égbekiáltó pajtáskodás van napirenden, el kell pusztúlnia". Persze nem egyedül a Pulszkyak összefonódása veszélyeztette az ország létét, Aladár szerint ez csak mintegy jelzésként értékelhető: minden hivatalt családi, baráti érdemért, rokoni kapcsolatért adtak. Említette például Péchy Tamást,¹⁹⁰ aki minisztériumból már egészen Abauj-Sáros vármegyét csinált, mert minden rokonát zsíros állásokba juttatta.¹⁹¹ 1892 májusában az akadémiai választások után durván kikelt az ott tapasztalt módszerek ellen is, mikor azt látta, hogy ú.n. leányági-választások zajlottak, vagyis a lányos apák vejeiket igyekeztek minél magasabb pozícióba emelni. Ahogyan levelében fogalmazott: "p... szag borult erre a hazára. Már nemcsak a mágnásban, de a tudósban is (per mopsz) csak a születés számít."¹⁹² Amiben persze igaza volt, de nem szabad elfelejteni, hogy éppen Ballaginak születni nem számított rossz ajánlólevélnek, sokkal inkább egyfajta szellemi-tudományos "kutyabőrnek".

Ahhoz azonban, hogy a kiélezett harcban ne szenvedjenek hátrányt, megfelelő közös stratégiát is ki kellett dolgozniuk, s erre különösen Aladár volt alkalmas, tevékeny, külső szempontokat, pletykákat észben tartó irányítóként. 1883-ban például a Szinnyey Józseffel¹⁹³ folytatott vitában közös álláspontot akart kialakítani Gézával. Két dolgot kért: titoktartást és hidegvért, hogy ne kerüljön az ügy személyes térre.¹⁹⁴ Valószínűleg Géza erre kevésbé volt alkalmas, Aladár bosszankodva-nevetve írta bátyjának fél évvel később: "az ördög hadakozzék veled szövetségben, ha mindig előre kikotyogod a hadi tervet."¹⁹⁵ A csatározásokon kívül saját híveik támogatásával tudtak pozíciókat megszerezni, vagy legalább ismerőseiken segíteni. Az előbb idézett kemény Pulszky-ellenes levélrészlet igazsága meglehetősen kérdésessé válik, amikor a sorokból kiderül: a Ballagiaknál bizony ugyanúgy az ismeretség számított.

1879-ben például Aladár ajánl egy szegény, szerencsétlen fiatalembert, bizonyos Kolossy nevűt, akinek a lábát levágták, de Aladárnak gyászjelentéseket, Gézának

190 Péchy Tamás (1829-1897) 1867-től Abauj m. első alispánja, 1875-80 között közmunka és közlekedésügyi miniszter, 1880-1892 között a képviselőház elnöke; *Az Atheneum Kézi Lexikona*, 1892. Bp., II. 1371. o.

191 Aladár levele Gézához 1877. XII. 12. Bp.

192 Aladár levele Gézához 1892. V. 24. Bp.

193 Szinnyei József ifj. (1857-1943) nyelvész, 1883-tól a bp-i egyetemen a finn nyelv és irodalom magántanára, 1886-tól a kolozsvári egyetem tanára, majd dékánja, 1893-tól ismét a bp-i egyetem tanára, 1909-10 között dékánja, 1923-24 között rektora, 1884-től az MTA I. tagja, 1896-tól az MTA r. tagja; *UMIL*, 2002. o.

194 Aladár levele Gézához 1883. X. 8. Bp.

195 Aladár levele Gézához 1884. IV. 24. Bp.

választási iratokat gyűjtött nagy buzgalommal; és kérte testvérét, legyen kritikájában ezért elnéző vele.¹⁹⁶ 1887. június 23-i levelében Aladár beszámolt arról, hogy a bölcsész segély-egyletben Géza jelöltjének tanítói állást szerzett, bár nem tett rá jó benyomást, de ha testvére olyan melegen ajánlotta, félretette ellenérzéseit. 1890-ben pedig egy kitüntetéses vizsgát kellett Aladárnak elintéznie, amely protekciót november 7-én írt levelében így kommentálta: "Ha megígérted nekik, tudod, hogy érted megteszem. De beláthatod, hogy én, aki a magam dolgában sohasem szaladgáltam protectio után, meggyőződésből: másokban az önszegély elvi alapjáról való lelépést, s a pártfoglalásba való nyomorult bizakodást még kevésbé óhajtom pláne a magam megterhelésével istápolni." Az idézetből egyrészt kivehető Aladár kedvetlensége, a feladattal szembeni ellenérzése. Másrészt a saját protekció kérdésénél két eset lehetséges: vagy a családi mítosz része a becsületesség, az önerőből érvényesülés, vagy a korban szokásos kilincselésekhez képest kevesebbszer fordultak a Ballagiak ismerősökhöz saját maguknak juttatandó előnyökért. De az, hogy fordultak, nem lehet kétséges a levelek alapján sem. 1889-ben Kérészy Zoltánnak¹⁹⁷ jártak ki egy ösztöndíjat, a minisztériumban kért szívesség alapján.¹⁹⁸ 1880-ban "Boross bácsi" fiának kellett volna segíteni, aki ugyan megbukott, s apja mégis rendkívüli hallgatónak akarta az egyetemen.¹⁹⁹ Ugyanekkor felvétették a dékán lányát is. Zsoldos Bélát²⁰⁰ is menedzselték 2 évvel később, Thuküdidész-fordítására Aladár hívta fel Hunfalvy²⁰¹ figyelmét, s elintézték füzetbeni kiadását, így pénzhez is juttatva a fordítót.²⁰² Az ifjú tehetségek patronálásának szokása még Mórtól eredt, akiről 1878-ban Kun Pál²⁰³ tehetségének emlegetésekor így írt Aladár: "Tata el volt ragadtatva, mikor olvasta s úton-útfélen (szokása szerint, ha valakiben tehetséget lát {...}) emlegette ismerősei előtt."²⁰⁴

Az ismerősök, barátok támogatásán kívül igyekeztek egymásnak is segíteni, ha állásszerzésről, tisztségbetöltésről volt szó. Mert ha nem ügyeskedtek, nem igyekeztek, munkájuk sem akadt elegendő. Ebben főképpen Aladár jeleskedett, 1887-ben Géza munkájának megjelenését Mórral együtt, sok utánajárással intézték el, minden követ megmozgatva a családi ügy elintézésének mindent elsőprő hevességével.²⁰⁵ Ebben az esetben még Mór tudott segíteni, mind finánciális kérdésekben, mind a Franklin nyomda igazgatótanácsosaként. Ugyanígy meg-

196 Aladár levele Gézához 1879. XI. 20. Bp.

197 Kérészy Zoltán (1868-1953) jogi író, debreceni, kolozsvári, majd kassai egyetemi tanár, 1912-ben utóbbi helyen dékán; *Révai Nagy Lexikona*.

198 Aladár levele Gézához 1889. III. 4. Bp.

199 Aladár levele Gézához 1880. IX. 7. Bp.

200 Zsoldos Béla (1847-1919) sárospataki főgimnáziumi tanár, Thuküdidész, Démoszthenész fordítója, társszerkesztője a *Sárospataki Lapoknak*; *Az Athenaeum Kézi Lexikona*, II. 1888.o.

201 Hunfalvy Pál (1810-1891) nyelvész, nyelvtörténész, néprajztudós, 1841-től az MTA I. tagja, 1858-tól r. tagja, 1883-tól az MTA I. osztályának elnöke, 1865. ogy. képviselő; *UMJL*, II. 844.o.

202 Aladár levele Gézához 1882. III. 26. Bp.

203 Kun Pál (1842-1891) pedagógus, író, 1866-tól a sárospataki református gimnázium, majd akadémia tanára; *Pallas Nagy Lexikona*, XI. 103.o.

204 Aladár levele Gézához 1878. III. 8. Bp.

205 Aladár levele Gézához 1887. IX. 22. Bp.

mozgatott a két fiú mindent, ha a tata nevének, tekintélyének védelméről volt szó: amikor 1875-ben Mór neve mellé másét is fel akarták venni a Biblia-fordításra, Aladár ádáz harcot kezdett ez ellen édesapja háta mögött.²⁰⁶ Amikor pedig 8 évvel a halála után, 1899-ben zsebszótárát változatlan utánnyomással tervezték kiadni, Aladár joggal ágált ellene, hiszen a tudomány haladásával a felmerült-kiderült hibák meghagyása és ki nem javítása rontotta volna Mór tudományos hírnevét.²⁰⁷

Ugyancsak a fiatalabb fiú volt az – a fővárosban lakva központi helyzete és nyugtalan, állandó szervezésre kész természete miatt is –, aki Gézának munkájaitól küldött, felkéréseket járt ki, állandóan ismertén tartotta öccse nevét. A lapbeli munkán túl 1879. július 6-án írott levelében kifejezetten arra kérte, vegyen át tőle feladatokat, mert a vállalt gondok miatt túlterheltek, túlfeszítettek, áldozatnak érezte magát. 1872 nyarán népdalgyűjtésre buzdította,²⁰⁸ 1877-ben a György Aladár²⁰⁹ szerkesztette magyar tudományos enciklopédia tervét hallva pedig azonnal “riasztotta” Gézát, vállaljon témát mihamarabb, mert egyrészt ilyen vállalkozásból vétek kimaradni, másrészt mind szellemi, mind anyagi előnyökkel jár.²¹⁰ Amikor pedig 1889-ben Aladárt kormányképviselőnek kérték az érettségi vizsgákra, ő Gézát is javasolta azonnal, így őt is listára vették,²¹¹ ami a viszonylag könnyű kereset és a növekvő tekintély miatt volt fontos. Ebben az esetben is igaz, mint Aladár minden manőverére Géza irányában: “Nekem meg szemrehányásokat ne tégy: év kezdet óta minden lépésemnél jobban szem előtt tartom a te érdekedet (mely directe az enyém is) mint a magamét. Még lapom hírdetéseit is úgy állítottam össze, hogy rád gondoltam!” – írta 1892. március 23-án.

A legszorosabb együttműködés a *P.E.I.L.* szerkesztése közben alakult ki a három Ballagi között. A fiúk egy ideig mint segédszerkesztők is működtek, és folyamatosan publikáltak benne, ami egyrészt a lap érdeke, másrészt saját akaratuk, lehetőségük volt. Számtalanszor előfordult, hogy egy-egy megjelent könyvről kritikát, egy-egy támadó cikkre válaszul írást kért bátyjától Aladár 1876 után. Cikkeinek más lapokban való elhelyezését is gyakran ő végezte, 1877. december 12-i levele tanúsága szerint például György Endrénél,²¹² a *Nemzetgazdasági Szemlé*-ben sikerült Géza egy cikkének helyet találnia. A dolgot persze nem adták ingyen, cserébe az anyagi gondokkal küzdő újságnak előfizetőket kellett szerezni: “Jár-e Patakra? Jó volna, ha nemcsak a magatok számára, de ha az ifjúsági könyvtár számára is kivinnéd, hogy előfizessenek rá.”²¹³ Ugyanez történt meg 1879 februárjában, amikor Bodnárhoz vitte Géza cikkét, aki “azt mondta a cikked a jövő

206 Aladár levele Gézához 1875. XII. 12. Bp.

207 Aladár levele Gézához 1899. IX. 19. Bp.

208 Aladár levele Gézához 1872. VII. 23. Bp.

209 György Aladár (1844-1906) író, hírlapíró, 1882-től hivatalnok az Országos Statisztikai Hivatalban, *Az Atheneum Kézi Lexikona*, I. 710.o.

210 Aladár levele Gézához 1877. IX. 8. Bp.

211 Aladár levele Gézához 1889. III. 4. Bp.

212 György Endre (1848-1927) egy. képviselő, író, a *Nemzetgazdasági Szemle* és a *Vasúti Közlöny* szerkesztője, 1876-tól az MTA I. tagja, földművelésügyi miniszter.

213 Aladár levele Gézához 1877. XII. 12. Bp.

füzetben olvasható szépen kinyomott betűkkel.”²¹⁴ A probléma azonban itt is az előfizetők alacsony száma volt, így Aladár ismét feladatot adott: “hallod-e te bátya, te is tégy valamit a füzet javára. Dicsérd, magasztaljad, diákokkal járasd, a kaszinóba is meghozathatnád, meg tudja kő hol van még Patakon pénz”.²¹⁵ Gyakori a levélváltás a korrektúra-kérdésekben: “a javításban főleg a számokra ügyelj”,²¹⁶ sokszor kiegészítik, korrigálják a hibás adatokat, megbízható kritikusként egymás munkája iránt. Érdekesen fonódik össze hármuk megírt szövege, bizonyos műveknél utólag nehéz lenne kideríteni, milyen mértékben vett részt a másik két családtag annak létrehozásában, jegyzetanyagának gyűjtésében, rendszerezésében, vagy akár megírásában, javításában, korrektúra-olvasásában. Erre példa egy 1892. december elsejei levélrészlet, amelyben Aladár édesapja szótárkiadása elé írt előszavát kéri kijavítani, a zsúfoltságot megszüntetni. Ugyanakkor leírta, hogy édesapjával mindkét szótáron közös munkát végzett (1872-ben, a Heidelbergben töltött idő alatt is korrigálta a szerinte hibás kifejezéseket), de miután a javítás, pótlás jó része Mór munkája, az alapszöveg pedig eredetileg kizárólag az övé volt, így csak Mór neve fog szerepelni a könyv címlapján az új kiadáskor.

A leírtakon kívül számtalan apró helyesbítés, javítás vagy adatkérés szerepelt a levelekben. A közös munka ellenére meglepően nagy arányszámban található Aladár instrukciója, felszólítása Gézához. Vonatkozik ez a témaválasztásnál felmerülő ajánlásokra, amelyekben megtalálható a rövid utasítástól “lapba ismertesd, legfeljebb 15-20 sorral, hanem aztán magvasan, velősen”²¹⁷ a tökéletes cikktervig,²¹⁸ szerkezeti vázig mindenféle felhívás. 1885-ben például azt tanácsolta Aladár, hogy egy sértő cikkre ne nyilvánosan válaszoljon a bátyja, hanem inkább magánlevélben, de ha mégis a lapban, akkor a lehető legrövidebben.²¹⁹ Máskor a témaválasztást kritizálta azzal, hogy ha levéltári munkát nem tud végezni külföldön, úgy ne a cenzúra történetét írja. “Mivel te ezeket nem nézted át, tégy le a tervről”²²⁰ – sommázta ítéletét 1885 novemberében. Gyakran adott tippeket a témaválasztásnál, sokszor rendelt is cikket Gézától, 1880. október 2-án kelt levelében egy, a *Religio* című folyóiratot “agyönütő” munkát kért. 1882-ben pedig a *Nyelvtörben* Géza ellen megjelent cikk után keres argumentumokat a támadás visszaveréséhez, hogy bátyját az ellencikk megírásában segítse.²²¹ Máskor az *Irodalmi Értesítő* által kapott megbízást adta át Gézának, természetesen instrukciókkal arról, hogyan képzei el a megírást. 1890. november elsejei levelében a Kazinczy-bizottság kérését tolmácsolta, amely Gézát Kazinczy-levelek felkutatására kérte. Aladár természetesen azonnal felvetette Géza tagságának kérdését –

214 Aladár levele Gézához 1879. II. 7. Bp.

215 Aladár levele Gézához 1879. II. 7. Bp.

216 Aladár levele Gézához 1880. VII. 2. Velence

217 Aladár levele Gézához 1880. IV. 24. Bp.

218 Aladár levele Gézához 1885. IV. 13. Bp.

219 Aladár levele Gézához 1881. IX. 21. Bp.

220 Aladár levele Gézához 1885. XI. 21. Bp.

221 Aladár levele Gézához 1882. IV. 19. Bp.

hiszen minél több bizottságban szerepelt a család, annál nagyobb lett a vonzóereje, a tekintélye s így mozgástere is. Igyekezett instrukciót adni könyv-ügyekben is bátyjának: “egy reád nézve igen fontos könyvre akadtam”, “keresd föl mielőbb” – írta 1872 decemberében. Egyszer-egyszer még teljes cikk-terveket is küldött, szinte “tollbamondott” Gézának. 1892. április 8-án írt levelében pedig majdnem gyereként dicsérte meg bátyját az ügyesen írt, hatásosan csoportosított folyamodványért, s miután formahibát nem talált, megadta az engedélyt benyújtására. Fivére viselkedése, magatartása is sokszor adott okot megjegyzéseire. Elsősorban munkára buzdította,²²² a könyvtárba való személyes feljövételét kérte,²²³ az érettségiken szokásos viselkedési- és munkaformák terén igazította el.²²⁴ Amikor 1875 novemberében szó volt egy *Sárospataki Füzetek* című kiadvány megjelentetéséről, mindenáron rá akarta beszélni Gézát a szerkesztésre: “előmeneteled miatt fontos” “szánd rá magad kérlek” – állt a levélben.²²⁵

Konkrét ügyekben is megvitatták, miképpen kellene reagálniuk. 1872 októberében Gézától kérdezte, hogy a *Pesti Napló*-beli cikkekre “akarjátok-e, hogy válaszoljak”.²²⁶ Ha igen, küldi postafordultával, ha nem, új műve bevezetőjeként fogja megírni. Egyszer-egyszer fivére heveskedését kellett jó útra terelni, 1883. október elsején születtek a következő sorok: “Kérlek azért a magam és a tata nevében, tégy le arról az örült szándékról, melyet már annyiszor említettél leveleidben, hogy bunkósbotos elégtételt veszel.”²²⁷ Amikor pedig Géza fel akart lépni 1892-ben a “Nemzetállam” szerzője, Kunz²²⁸ ellen, Aladár szerint ezzel a tudással nem aktuális előhozakodni, a szellemi élet helyzete nem teszi lehetővé, hogy harcát végigfolytatva győzni tudjon – írta. 1892-ben másik két ügyben is véleményt nyilvánított, s éppen a protekció-kérésben, amelyben Aladár lényegesen rafináltabb, tájékozottabb volt Gézánál. Egyetemi tanárságánál azt ajánlotta: “A fő dolog az, hogy te se nem jársz utána, se nem hatalmazol fel senkit, nem írsz Eötvösnek, se Szásznak : így hogy sikertelenség esetén nem lehetsz compromittálva.”²²⁹ A másik az akadémiai könyvtárnokság ügye, amelyben egyrészt azt ajánlotta: Géza döntse el, valóban csak ennek akar-e élni (mert másként nem érdemes); másrészt írjon Eötvösnek, Tiszának, s mellékelte tartalomvázat-ajánlatát²³⁰ is. Az állandóan visszatérő szemrehányásokon kívül: miért nem ír többet, miért nehézkes, miért vonult vissza az akadémiai ügyektől, miért nem mozdul ki, miért ez a “vidéki tempó”,²³¹ Aladár apróságokban, például kirándulás-tervekben²³² is segítette

222 Aladár levele Gézához 1884. III. 2. Bp.

223 Aladár levele Gézához 1883. I. 27. Bp.

224 Aladár levele Gézához 1893. VI. 14. Bp.

225 Aladár levele Gézához 1875. XI. 29. Bp.

226 Aladár levele Gézához 1872. X. 22. Heidelberg

227 Aladár levele Gézához 1883. X. 9. Bp.

228 Kuncz Ignác (1841-1903) jogász, egyetemi tanár, a győri, majd a pozsonyi jogakadémia tanára, 1888-ban jelent meg az említett mű; *Pallas Nagy Lexikona*, XI. 103-104.o.

229 Aladár levele Gézához 1892. IX. Bp.

230 Aladár levele Gézához 1892. IX. 19. Bp.

231 Aladár levele Gézához 1896. VII. 12. Bp.

232 Aladár levele Gézához 1885. VII. 2. Belfort

fivérét. A fiúknak egészséges dicséret—kritika arányérzékük alakult ki, amely a viszonylag erőteljesebb kifejezésekkel illetett cikkek (“malacozik”,²³³ “farkast producál”,²³⁴ “eszélytelen”,²³⁵ “főlösoles”²³⁶) után is békét hozott, hiszen a fivérek elismerték egymás képességeit, s tudták, hogyha az adott kérdésben eltérő véleményen vannak is, sem testvéri érzéseiken, sem tehetségük megítélésén nem változtat.

A család működési rendszere néhány konkrét ügyben

Végül négy fontosabb ügy történetét szeretném vázolni, amelyek még szemléletesebben bemutatathatják, milyen mértékű volt a család összetartása, hogyan működött fénykorában a gépezet, amely három egyetemi tanárt és akademikust segített egyetlen családban.

Időrendben az első Mór 1872-es marosvásárhelyi próbálkozása a képviselőség elnyerésére. A dolog kudarcra végződött, de érdemes megfigyelni indítékát az indulásra: mindenképpen szeretett volna fellépni, akár esélyes, akár nem — állt Aladár szeptember elsejei levelében —, mert reformpártiságát kívánta megmutatni (hiszen az terjedt el, hogy nem áll egyik oldalon sem), és az érdeklődés áramlatából is kezdett kiszorulni — tehát éppen ideje volt újra megmutatnia magát. Nagyon érdekes a sokszoros áttétel is: Aladár írta Gézának, hogy sürgesse Károlyt, de úgy, hogy ne látszódjék, mennyire fontos az ügy, mert azt a tata nem akarta.²³⁷

A második Aladár egyetemi tanárrá való kinevezése és annak bonyodalmai 1879-80-ban. Legfőbb mentora a család barátja: Szász Károly, a költő, műfordító, a későbbi református püspök, maga is egyetemi magántanár, a MTA I. osztályának elnöke volt. Henszlmann és Pulszkyék mesterkedése miatt (Aladár legalábbis nekik tulajdonította) azonban az első pályázat-kiírás sikertelenül végződött, de miután Szász végig támogatta, végül 1880-ban Aladárt kinevezték. 1879. október 15-i levelében azzal indokolta, miért nem kért Szász Károlyon kívül mástól protekciót, hogy nem akart hivatalhajhászó színben feltűnni. Indokainak sorrendje érdekes: az első helyen áll, hogy ha politikai pályára lép majd, fegyver lehetne ellene, (ebből is látható, hogy mennyire számbavett minden lehetőséget, tudatosan előregondolkodva építette karrierjét, egyetlen későbbi esélyt sem akarván elveszíteni); a másodikon (vagyis nem a leglényegesebbként említi) pedig, hogy önmaga előtt is restellné.

A harmadik ügy Géza debreceni főiskolai katedrára való kinevezése volt 1883-ban, ami sok bosszúságot okozott apjának és Aladárnak. Eredetileg a sárospataki jogakadémiát csak ugródeszskának szánták a későbbi debreceni, pozsonyi főiskolai vagy budapesti egyetemi katedra eléréséhez. Nem számítottak azonban arra, hogy

233 Aladár levele Gézához 1881. I. 19. Bp.

234 Aladár levele Gézához 1881. I. 19. Bp.

235 Aladár levele Gézához 1882. II. 4. Bp.

236 Aladár levele Gézához 1883. X. 26. Bp.

237 Aladár levele Gézához 1872. IX. 1. Bp.

Géza fiatal felesége meghal, új asszonya Patakhöz köti, s munkájával, családi életével, tanítványaival olyannyira megelégszik, hogy egyre kevesebb lesz benne az ambíció, az érvényesülési vágy. Géza valóban felvett egy bizonyos lassabb, nyugodtabb, nehézkesebb "vidéki tempót",²³⁸ s 1883-ra (fiatal házasként) sem személyi, sem anyagi helyzete miatt nem kívánta elhagyni Patakot. Aladár április 2-án dörgedelmes levélben közölte véleményét: "Eddig úgy tudtam: életcélod a debreceni professura, honnét esetleg képviselővé választatod magad. Ennek érdekében fáradoztál eddig, s fásasztottad tatát", aki sorra járta a pártfogókat, "mindent megtettél magad, s mindent megtett tata", "7 évi ácsingózás, s tisztességes utánajárás után, mint valami deus ex machina", amikor végre azt mondják: kérését teljesítik, várják a katedrára; akkor egy vőlegénység miatt mindent odadob. Aladár szerint ezzel kompromittálta a családot, édesapját, saját magát — ha nem változtat álláspontján, mentegődzni kellene, senki nem venné férfiszámba, s egyáltalában; ő maga, a testvére sem érti önmagához nem méltó álláspontját. Ez lett az az ügy, amelyben a családi gépezet ugyan a külvilág felé csatát nyert, hiszen a debreceniek hívását megszerezte, Gézát azonban nem sikerült eltántorítani, tehát lényegében a jól működő (a fiúkban is élő) rendszer csődöt mondott. Április 6-án már lemondóan írta Aladár, hogy négyszemközt még kapacitálná bátyját, de levélben meg sem kísérli, mert ismeri természetete zordonságát akkori állapotában. Bármennyire szerették volna a változást Géza előmenetele, politikai pályája szempontjából, el kellett fogadniuk rábeszélésük kudarcát.

Az utolsó nagy közös akció 1888-ban a harmadik Ballagi MTA-tagsághoz juttatása volt. Március 22-i levelében egyrészt az ajánlás kérdése, másrészt a kedvező szavazat-arány kiszámolása tartotta Aladárt izgalomban. Mórral együtt ajánlónak kérték Wenzelt (aki hosszas rábeszélés után vállalta el), de öregsége, megbízhatatlansága miatt Pestyt,²³⁹ Tóth Lőrincet is tervbe vették. Olyan embert kellett keresni, aki nevével garanciát nyújt, de nem túl nehezen kezelhető, és megtartja adott szavát. Géza munkájából Aladár és Mór — mint "kortesei" — példányt küldtek Nagy Ivánnak,²⁴⁰ Thalyknak,²⁴¹ Domanovszkynak,²⁴² és nem takarékoskodtak az idővel sem a személyes felkeresésre, meggyőzésre. Fraknóit²⁴³ és Pulszkyt Csontossi,²⁴⁴ a családi barát és harcostárs vállalta fel, Aladár pedig rávette magát — a szavazatnyerés érdekében — a beteg Henszlmann meglátogatására. Végül — a március 25-i tudósítás szerint — Wenzel beadta az ajánlást, Aladár

238 Aladár levele Gézához 1896. VII. 12. Bp.

239 Pesty Frigyes (1823-1889) történettudós, 1859-től az MTA I. tagja, 1861-től r. tagja; *Pallas Nagy Lexikona*.

240 Nagy Iván (1824-1898) történész, genealógus, 1858-tól az MTA I. tagja, 1874-től r. tagja, 1867-től a Tört. Társulat alapító tagja; *UMIL*, II. 1442.o.

241 Thaly Kálmán (1839-1909) történétíró, költő, politikus, 1867-74 között a *Századok* szerkesztője, 1864-től az MTA I. tagja, 1880-tól r. tagja; *UMIL*, III. 2080.o.

242 Domanovszky Sándor (1877-1955) történész, 1909-től egyetemi magántanár; *Révai Nagy Lexikona*, V. 668.o.

243 Fraknói Vilmos (1843-1924) történétíró, 1865-71 között az esztergomi papnevelő tanára, 1879-89 között az MTA főtitkára, 1870-től az MTA I. tagja, 1873-tól r. tagja, 1898-tól krasznai főesperes; *UMIL*, I. 619.o.

244 Csontosi János (1846-1918) könyvtáros, könyvtártörténész, 1869-ben pappá szentelték, 1872-ben áttért az ev. vallásra, 1875-től az OSZK Kézirattár vezetője, 1883-tól az MTA I. tagja; *UMIL*, 380.o.

szerint is jellemző érveléssel: "Különben is le van neked kötelezve, mert bizonyosan te voltál ki jubileumakor a pataki kollégiummal gratuláltattál neki. Persze ráhagytam, ... bár meg vagyok győződve, hogy nem." Beszámolt még 2 plusz szavazat-ígéretről, de Gézát továbbra is a legnagyobb titoktartásra intette, hiszen ezeket a szervező, rábeszélő manővereket senkinek sem kellett tudnia, addig számítottak igazán ütőképesnek. 1888. május elsején megtörtént a szavazás. Az eredmény: Géza akadémikus lett 38 igen és 9 nem szavazattal.

A szavazás napján a hosszú előkészítő munka, stratégia és taktika után Aladárna még egy utolsó fellépés várt, hogy bátyja dolgát eligazítsa. Már negyed ötkor, elsőként ott volt a teremben, s mindenkivel elbeszélgetett. Ravaszul megvárta, amíg mindenki előhozakodott saját kérésével, mindenki jelöltjének megígérte a voksát, és csak utána – feltételként – említette Géza ügyét cserébe. Így aztán Aladár – kivételesen teljesen elvtelenül – minden jelöltre szavazott. Ezenkívül a szavazás alatt közvetlenül a szavazók háta mögé állt, nehogy alkalmuk legyen ígéretükről elfelejtkezni. A régi lekötelezettek és a Kováts Gyula, illetve Csontososi által szerzett voksok, valamint Aladár és tata mesterkedésének következményeként elhangozhatott a nap "bonmot"-ja: az Akadémián három miniszter, három Pulszky és három Ballagi tag van.²⁴⁵

A családi gépezet tehát segítette a fiúkat mind az egyetemi tanárság, mind az akadémikusság közelébe eljutni, a kettő viszonyát, kutatás és tanítás fontossági sorrendjét azonban már maguknak kellett megszabni.

Tanár vagy kutató?

A levelekben főképpen Aladár egyetemi előadásaihoz adalékul szolgáló részeket lehet találni, így ez a fejezet az ő alakja köré csoportosítja majd a felhasználható levélrészleteket. 1880-ban Szász Károly segítségével került Budapestre helyettes egyetemi tanárnak – mint erről már korábban szó esett –, s ebből az időből valók a felhasznált sorok is, néhány kivételtől eltekintve. Az 1875/76-os tanévben a budapesti református teológia tanáraként már megismerkedett azzal, milyen érzés a diákok előtt beszélni. November 29-én örömmel tudósított arról, hogy elégedett előadásaival, otthonosan érzi magát a katedrán, s tanítványai – "legalább testi nivoltukban" – pontosan eljárnak az órákra. Nagyon gondosan készült előadásaira, komolyan vette és presztízskérdésnek tekintette a tanítást. Bátyjával megvitatta, hogyan gyümölcsözőbb felépíteni a félév anyagát, királyok egymásutánjaként vagy irányító vezéreszmék mentén, majd a folyamatszerűség jobb érzékeltetése érdekében utóbbi mellett döntött.²⁴⁶ Amikor az 1880/81-es tanév kezdete előtt az órák meghirdetésekor éppen külföldön tartózkodott, bátyját bízta meg az óracímek közlésével, a speciális kollégiumok meghirdetésével, de pontos nap- és napszak beosztást közölt. A főtárgy csak délelőtt, a speciális kollégium csak délután

245 Aladár levele Gézához 1888. V. 1. Bp.

246 Aladár levele Gézához 1876. I. 1. Bp.

tartathatott.²⁴⁷ Előadásának “Európa története a harmincéves háborúban” címet adta. Választását így indokolta: “mert Bethlen s Rákóczi az öreg, vezéralakok az európai viszonyok között, s eddigelé csak üres frázisokkal, vagy holt adathalmaz közlésével emlegették őket.” Természetesen nem volt elhanyagolható szempont az azon a nyáron összehordott óriási adathalmaz sem, amelyet fel tudott használni óráihoz. A téma meghirdetésében alkalmazkodott az egyetemi szabályhoz, amely kimondatlanul is befolyásolta az oktatókat: “adni kell valamit arra a belvéleményre, mely a szaktudományt kívánja oly mérvben, hogy egy-egy ember minél kisebb körben, minél jobban beskatulyázva működjék.”²⁴⁸ Ehhez tartva magát lemondott a szíve szerint való előadás-témáról, a francia forradalomról.

1880 októberében megkezdte előadásait, október 17-én lelkendezve írta Gézá-nak: “Ha mind így sikerülne, mint ez az első! Nem is sikerülhet mindenik így, mert nem leszek mindig oly jó egészségben, s kedélyben, mint ma reggel voltam.” Huszonöt hallgatója jelent meg, s megéjlenezték az óra kezdetén és végén is. Ráadásul az is fokozta elégedettségét, hogy az időt pontosan sikerült betartania, és hallgatói közül senki sem állt fel órája vége előtt. Kezdetben tehát 25 hallgatója volt, amit kevesellt, de később elégedetten írta a megmaradó tizenötről, hogy így is eredményesnek számít ez, mert például vetélytársát, Mangoldot²⁴⁹ csak öten hallgatták. Nem pusztán hiúsági kérdésként merült fel az órák látogatottsága, hanem mert a tanárok anyagilag is érdekeltek voltak abban, hogy minél vonzóbb témáról beszéljenek. 1890-ben, a tandíjrendezés után panaszkodott Aladár november elsejei levelében, hogy hiába van 360 hallgatója (1892-ben pedig 8-900 főről számolt be), az intézkedés – előző évi jövedelméhez képest – legalább 800 forinttal károsította meg. Ez pedig nem csekély összeg, ha egy tanító 300,²⁵⁰ egy pesti egyetemi tanár 1300 forintos fizetésére gondolunk.²⁵¹ Még a legjobb állásba kerülő Pulszky Károly 3600 forintos – “szemtelenül” magas összegű – fizetése is csak négy- és félszerese ennek. Lelkiismeretességére jellemző, hogy 1876. december 31-én kelt levelében Géza tanácsát kéri: megteheti-e, hogy egyetlen címertani órát ne tartson meg, mert ha bizonyos is benne, hogy több nem marad el, mégis nyugtalan miatta. Nem tartozott ugyanis azok közé, akik a vakációt megrövidítették, és később nem tartották meg óráikat.

A felkészülés azonban viszonylag sok időt vett el, általában gondosan, több órára előre elkészült vázlataival, s ez kutatásai rovására ment.²⁵² Pedig a Ballagi-fiúk a folytonos levéltári anyaggyűjtés mellett állandóan továbbképezték magukat: Géza franciául,²⁵³ Aladár latinul, angolul tanult²⁵⁴ (németül pedig mindketten egyetemi kinttartózkodásuk alatt kezdtek beszélni). 1878 januárjában írott levelében²⁵⁵

248 Aladár levele Gézához 1880. VII. 19. Velence

249 Mangold Lajos (1850-1912) történész, bibliográfus, 1881-től tanított a bp-i egyetemen; *UMIL*, II. 1316.o.

250 Aladár levele Gézához 1887. VI. 13. Bp.

251 Aladár levele Gézához 1892. IX. Bp.

252 Aladár levele Gézához 1881. IX. 11. Bp.

253 Aladár levele Gézához 1879. XI. 20. Bp.

254 Aladár levele Gézához 1878. I. 7. Bp.

közölte Gézával az elhatározását: kimarad a társaságból, csak a számára megfoghatóan értékessel fog törődni ezentúl. Legfőbb találkozóhelyei a hozzá hasonló "tollforgató könyvmolyok"-nak²⁵⁶ a csődbe ment antikváriusok kiárusításain voltak, ahol azután szabad prédálást vihettek véghez. Akárcsak a tanítást, kutatómunkáját is teljes erőbedobással végezte. Ahogyan 1869-ben Géza leírta levelében²⁵⁷ micsoda szívóssággal járt Bécsben délelőtti előadásra, s aztán esténként állhatatosan jegyzeteinek kidolgozásával foglalkozott, ez a szívósság mutatkozott meg Aladár precizitásában, a hibás évszámok, elírt nevek elleni heves indulatában, a kutatással eltöltött sok-sok könyvtári órában. A munka eredményének értékét fogalmazták meg a következő sorok 1892-ből, amikor Zsindely Istvánnak engedte át egy forrásjegyzékét: "Nem is képezed, milyen liberalitás kell ahhoz, hogy amit egész életemen át, mint forrásismét szerzek egy tárgyról, azt átengedjem egy idegen embernek."²⁵⁸ Idősebb korára Aladár – éppen a tudományban tanúsított gondossága, összpontosított figyelme okán – a gyakorlati élet rovására tudta csak fenntartani a magas szellemi színvonalat, ahogyan fia írta róla 1899-ben: "A komfortéblin iszonyú avas zsír szag üti meg az orrom kutatni kezdem az okát, hogy honnán jó a szag hát kisül, hogy Apuka történelmi professzor lévén erekiye nyakkendőbe jelent meg s az terjesztette azt a pokoli szagot, azonban ezt csak akkor fedeztem fel Apuka előtt mikor nekem akarta ajándékozni s én nem örülvén neki blazírtnak nevezett."²⁵⁹

Anyagi viszonyok és érzelmi kapcsolatok

Utolsó fejezetként jelzésszerűen fel kívánom villantani, hogyan alakult a Ballagi-család összetartó, együttműködő, dinasztikus élete a fő tartóoszlop, Mór halála után, másrészt néhány okot érdemesnek tartok megkeresni, miért volt törvényszerű – a képességek esetleges gyengülését leszámítva – az újabb sikeres, párhuzamosan futó családi pályák kialakulásának elmaradása.

Kizárható, hogy a család vagyoni helyzetében következett volna be olyan mértékű romlás, amely ezt akadályozta volna. Igaz ugyan, hogy Mór halála után 1895-ben eladásra került az erzsébetfalvi telek, a bogdányi szőlő,²⁶⁰ 1896-ban a Szentendre környéki szőlő és föld,²⁶¹ 1897-ben pedig az újvásártéri ház,²⁶² de ez inkább a földbérletből származó jövedelmek részarányának csökkenésére vezethető vissza, amely az egész korszakra jellemző volt. A nagy családi beruházások korábbra tehetők: az egyik 1869-ben a Mária utcai ház építése, amely 50 ezer

255 Aladár levele Gézához 1878. I. 7. Bp.

256 Aladár levele Gézához 1883. IV. 17. Bp.

257 Géza levele Aladárhoz 1869. X. 27. Bécs

258 Aladár levele Gézához 1892. IV. 28. Bp.

259 Ballagi Tibor levele Gézának 1899. IX. 10. Bp.

260 Aladár levele Gézához 1895. II. 8. Bp.

261 Aladár levele Gézához 1896. V. 17. Bp.

262 Aladár levele Gézához 1897. IV. 22. Bp.

forintba került. (Az épület souterainból, a földszinti és az emeleti részből állt, a család a földszint egyik felén hat szobát lakott.²⁶³) 1880 májusától épült a Kinizsi utcai ház, amely kétemeletes lett, négyzetméterenként 250 forintért építették, 38 ezer forint összértékben. Tervezték, hogy létrehoznak mellé egy istállót vagy diáklakást a hátsó részben, ezenkívül 14 lakás kialakítását vették tervbe a főépületben, és 8 lakását a kicsiben. Lengyel építővel bécsi bank kölcsönéből építették fel.²⁶⁴ Mór halála után a családi vagyon egybenmaradt – apjuk végrendelete intézkedett így –, s ezt Géza kezelésére bízták. Még mindig jelentékeny összeget képviselt ekkor, a jövedelem elsősorban részvényekkel való spekulációkból és kölcsönfolyósításokból, illetve a család tulajdonában levő lakások kiadásából származott. A részvényekkel való manipuláció már Mór életében sem volt szokatlan, édesapjuk is hol nyert, hol vesztett a változó sikerességű kölcsönökön, árfolyam-változásokon.

Alapvető problémát jelentett a “dinasztia” szempontjából, hogy Gézának három lánya született, akik a kor felfogása szerint a legmagasabb tudományos-szellemi eredmények elérésére nem voltak hivatottak. 1883-ban kötött második házassága is jól sikerült pedig, s a kor szerelmet és nőt a férfinak alárendelő szemlélete szerint bevált Aladár jóslata: “ha fiatal, még idomítható jellem kerül kezvedbe, te bizonyára alkalmas vagy arra, hogy magad képére formálva, jó feleséget alkoss belőle”.²⁶⁵ A vidéki, csendes magányban, távol a fővárostól nyugodt kisvárosi életre rendezkedtek be – ami szintén akadályozta a nagycsalád kialakulásának folyamatát.

Aladárnak ugyan születtek fiúgyermekai, neki viszont házassága nem sikerült. Első felesége, Ottil megtettesítette nőideálját: “szende, vallásos, de nem pietista, egyszerű, házias kislány, igen finom érzésű”²⁶⁶ otthonteremtő, alkalmazkodó – így még az sem számított, hogy csekély hozományt kapott, mindössze 10 ezer forintot. Német származását, szokásait is elnézték, különösen akkor, mikor eltökélt: magyar asszonnyá válik. Felesége halála után nehezen, sokára találta meg újra önmagát Aladár, de kisfiának anyát keresett, így 1891-ben elvette a múzeumkerti jégen megismert, egyhónapos ismeretség után megkért, szép barna lányt, Peskó Idát. Ez a házasság azonban a kemény természetek és Aladár racionalitáson (és nem szerelmen) nyugvó döntése miatt nem sikerült, 1896-ban perre is sor került, majd Ida a különélés után visszakönyörögte magát a gyermekek érdekében.²⁶⁷ Felnevelő gyerekeinek Aladár tehát sem türelemben, sem törődésben, sem biztonságban nem tudta azt nyújtani, amit ők megkaptak édesapjuktól.

A nagy szeretettel várt kis “kövér mackó”-t,²⁶⁸ Tibor fiát Ottil halála után kénytelen volt egyedül nevelni, s a családi egyensúlyt egymaga nem tudta létrehozni: türelmetlen, kutatásra összpontosító természete miatt sem pótolhatta az elvesztett édesanyát. A kezdeti öröm után el is távolodott a gyerektől, aki amíg

263 Aladár levele Gézához 1869. X. 17. Bp.

264 Aladár levele Gézához 1880. IV. 18. Bp.

265 Aladár levele Gézához 1883. I. 24. Bp.

266 Aladár levele Gézához 1882. V. 20. Bp.

267 Aladár levele Gézához 1898. VII. 17. Bp.

268 Aladár levele Gézához 1883. X. 8. Bp.

felsőbb iskoláit nem kezdte meg, gyakran töltött hosszabb időszakokat nagyanyjánál Cegléden és nagybátyjáéknál Sárospatakon. A kallódó gyerek itt talált igazi meleg családi légkörre, ahogyan Tibor 1899. szeptember 10-i levelében megfogalmazta: köszöni az igaz szívből jövő szeretetet, a kiterjedő gondoskodást "pataki apám, anyám és pataki testvéreim"-nek. Gyakran került nevelőnő a fiú mellé, 1888-ban Aladár pedig arra gondolt, hogy mivel nincs kire hagyni a gyereket, hirdetni fog, és pénzért egy protestáns papi családnál fogja elhelyezni – valójában utolsó megoldásként – a fiát.²⁶⁹ Nem volt elégedett előmenetelével sem, hol tehetségének, hol szorgalmának hiányát róta fel.²⁷⁰ A jó jegyeket, a latin és német grammatika megtanulását megkövetelte, de nem adott olyan támogató szellemi és érzelmi segítséget, mint amit gyerekkorában édesapja nekik nyújtani tudott. Csak meglehetősen későn, 1900-ban figyelt fel fia kedvességére, szeretetreméltóságára, és békültek meg igazán egymással: "De bármely szigorú bíró vagyok, meg kell vallanom, hogy a mi Tibink arra a szeretetre valóban érdemes is." – írta 1900. szeptember 10-én.

Miután Peskó Idától született gyermekeit korántsem előzte meg olyan felfokozott érzelmi várározás, és ráadásul világrajöttükön kívül másszor nem is említette leveleiben őket, Aladár láthatóan nem tudott édesapja nyomdokaiba lépni, gyermekeit kimagasló szellemi eredményre sarkallni és összetartó, érdekekben azonos nagycsaládot létrehozni.

Összegzés

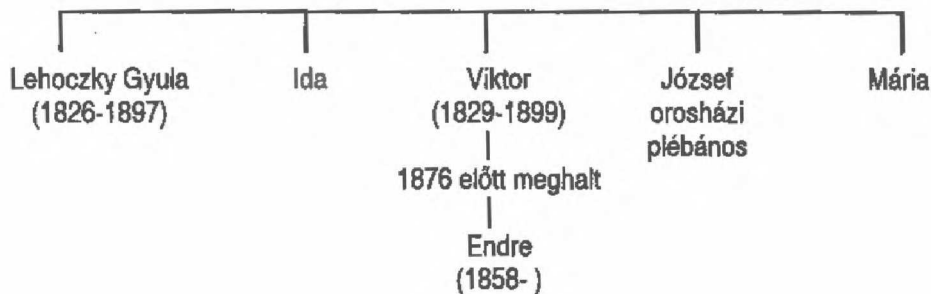
A XIX-XX. század fordulóján a korábbi családmodell lassú átalakuláson ment keresztül. A megszokott domináns, meghatározó apa-szerep háiványulóban, korlátozódban volt, az alárendelt, jogilag-pénzügyileg kiszolgáltatott anya- és nőszerep pedig önállósulóban, erősödőben. A XIX. század első felének kiterjedt, sok haszontalan, elzüllött, lecsúszott rokont hordozó, erejét szám szerint mérő nagycsalád helyére egy kisebb, szűkebb körű, a rokonok között hasznosságuk alapján válogató pragmatikusabb szemlélet került. A két modell határán kialakult egy virágzó, nagy szellemi teljesítményeket adó időszak, amelyben egyrészt felhasználták a régi kapcsolatrendszert, másrészt hatékonyabban támogatták egymást a közvetlenebb, közelebbi viszony segítségével. A pillanatnyi virágzás után azonban a felbomlás nem állt meg és a változás egyre inkább a szétesés, elszigetelődés irányába mutatott, amelyben viszont a korábbi, családilag elért szellemi teljesítmények elmaradtak, a nagy tudós-famíliák, akadémikus-testvérek kora lejárt.

²⁶⁹ Aladár levele Gézához 1888. V. 1. Bp.

²⁷⁰ Aladár levele Gézához 1897. XII. 31. Bp.

CSALÁDFÁK

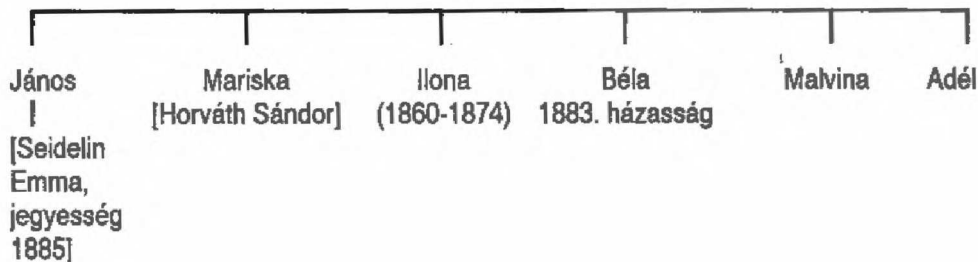
? ————— Lehoczky Lajos
(meghalt 1855. aug. 19.)
[Novák Josepha]

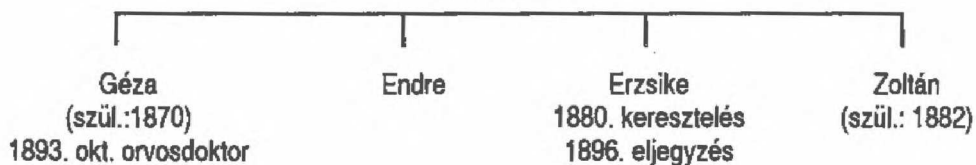
Ballagi Károly ————— Ballagi Mór (1815-1891)
[Lehoczky Ida (1826-1897)]

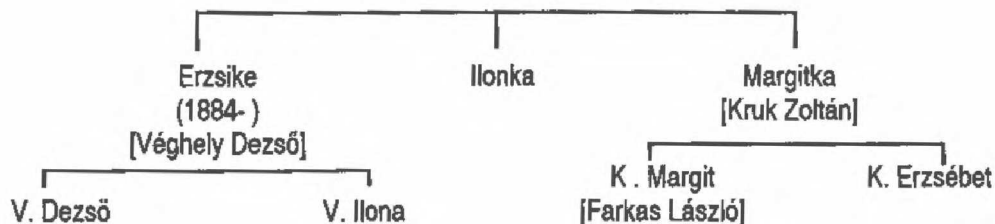
Ballagi Károly
(1824-1888)
[eőri Pordán Zsuzsanna]

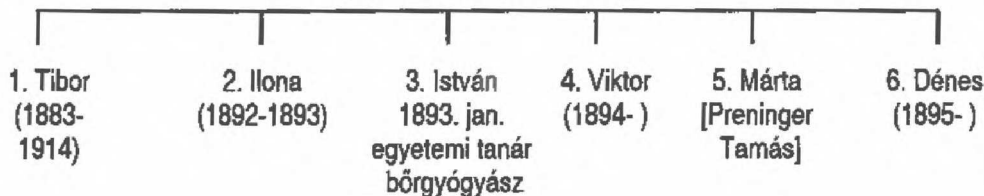
Ballagi Jozefin
(1849-1923)
[Illyés Károly]
cúriai bíró

Ballagi Géza
(1851-1907)
[1. Bíróy Gizella (1857-1876)]
[2. Lengyel Ilona (-1914)]

Ballagi Aladár
(1857-1928)
[1. Bauer Ottilia (1862-1884)]
[2. Peskó Ida (1864-1938)]

**A Budapesti Evangélikus Gimnázium
1873 és 1944 között érettségizett diákjainak
egyes szociológiai jellemzői,
különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére***

Bevezetés

A Budapesti Evangélikus Gimnázium diákságának szociológiai elemzése elsősorban azért izgalmas a kutató számára, mert nagyszerű lehetőségek tárulnak fel előtte olyan ismérvek alapján történő vizsgálatokra, amelyeknek hazai kutatása az utóbbi években háttérbe szorult. Nem tagadva a termelésben, a munkamegosztásban, az anyagi tulajdonlásban elfoglalt hely fontosságát, az átfogó társadalomelemzésekből nem hiányozhatnak az olyan másodlagos ismérvek sem, mint például – az általam vizsgálandó társadalom esetében – a nemzetiségi, vallási, nemességi, úrsági, őshonossági helyzet. E másodlagos ismérvek, melyek rendkívül fontos szerepet játszottak az 1945 előtti magyar társadalom struktúrájának kialakításában finomíthatják az elemzést, és olyan jelentős társadalmi különbségekre mutathatnak rá, amelyeket a termelésben elfoglalt hely önmagában nem tükröz. A későbbiekben egyikük-másikuk jelentősége kétség kívül elhalványult, de mások megmaradtak, illetve újabbak születtek. A mindenkor létező másodlagos ismérvek tényleges társadalmi csoportokat különítenek el a társadalom egészében, amelyek rendies jellegűeknek nevezhetők.¹

Bár a cím, talán kicsit megtévesztően, oktatás- vagy iskolaszociológiai témát sejtet, dolgozatom tulajdonképpeni célja egyes rendies jellegű csoportok, elsősorban a vallási csoportok részleges vizsgálata, különös hangsúllyal az iskoláztatásra, a műveltségi tőke megszerzésére.

Az iskola diáksága kutatásomban egy nem véletlen kiválasztású minta szerepét tölti be, melynek vizsgálata kapcsán szeretnék rávilágítani egyes rendies jellegű csoportképző ismérvek közötti kapcsolatra, illetve ezen csoportok egyes jellemzőire. Ez azt jelenti, hogy az evangélikus gimnázium mint oktatási intézmény csak halványan, a dolgozat háttérében jelenik meg. Természetesen már magát a mintát is meghatározza az iskola felekezeti hovatartozása, szelleme, színvonala, felvételi politikája stb., de a jelen munkának ezeket a jellemzőket nem volt célja teljességükben feltárni.

Dolgozatomban az iskola érettségiző diákságának teljes köre feldolgozásra kerül az 1872-től 1944-ig terjedő időszakból. Elsődleges forrásaim az érettségi

* A dolgozat 1989-90-ben készült a szerző szakdolgozataként a Közgazdaságtudományi Egyetemen.
1 A rendek illetve rendi helyzet legvilágosabb definícióját Max Weber adta. Lásd.: *Max Weber: Gazdaság és társadalom I.* Budapest, 1987.

anyakönyvek, bizonyítványok, az évenkénti iskolai értesítők és a korabeli, illetve újabkori statisztikai kiadványok voltak. A minta teljes nagysága 2920 fő, ami már alkalmas helytálló következtetések levonására.

A tulajdonképpeni elemzést két bevezető fejezet előzi meg, melyeknek célja az általam – a mintából adódóan – legfontosabbnak tartott másodlagos ismérv, a vallási hovatartozás vizsgálata országos kitekintéssel. Elsősorban terjedelmi okokból csak az iskolában túlnyomó többséget képviselő evangélikusokat és izraelitákat vettem közelebbről szemügyre, azonban az összehasonlításokban magától értetődően, a többi jelentős hazai vallásfelekezet is szerepel.

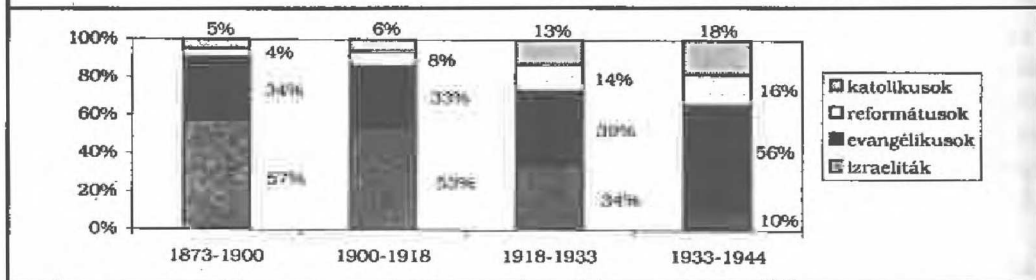
A vizsgálandó időszak kezdőpontja adott volt, ugyanis az 1872/73-as tanévtől kezdődően vált az iskola 8 osztályos, érettségit adó főgimnáziummá; végpontját pedig egy történelmi korszak lezárulása jelölte ki. E viszonylag könnyen egységbe foglalható időszak felölelésére tesz kísérletet dolgozatom.²

Az evangélikusok és izraeliták iskoláztatási sajátosságai a középfokú oktatásban

A Fasori Gimnázium érettségizőinek vallásfelekezeti összetétele a vizsgált időszak folyamán erősen eltért az országos megoszlástól. Általában, a korszakban az evangélikusok és az izraeliták magas rekrutációja jellemző a többi felekezet rovására. Jelentős számban képviseltetik magukat még a római katolikusok és a reformátusok is, szemben a csak elvétve megjelenő görög katolikusokkal, unitáriusokkal és ortodoxokkal. (1. ábra) Az evangélikusok arányának folyamatos emelkedése elsősorban annak a törekvésnek az eredménye, amely egyrészt az iskolát nemcsak vezetésében, de tanulóiújúságának összetételében is evangélikus-sá akarta tenni; másrészt megkísérelte a lehető legtöbb evangélikus ifjú bevonását a felekezeti oktatásba. (Ez a törekvés az iskola részéről például az alacsonyabb tandíjakban jelent meg.)³

1. ábra

Az Evangélikus Gimnázium érettségizőinek vallási megoszlása 1873 és 1944 között (a felhasznált minta alapján)

2 A Fasori Evangélikus Gimnázium 1952-ben, állami jogutód nélkül megszűnt. Az iskola fennállásának 1945 és 1952 közötti időszakát talán egy kiegészítő, összehasonlító tanulmányban lenne érdemes megvizsgálni.

3 Gyapay Gábor: A Budapesti Evangélikus Gimnázium. Budapest, 1989., 64. o.

A grafikonból leolvasható, hogy míg a főgimnáziummá válás kezdeti éveiben az evangélikus érettségizők aránya messze 40% alatt volt (például 1875:14%; 1885:20%; 1895:32%), ezen arány az 1940-es évekre tartósan 50% fölé emelkedett.

Meglepőbb a zsidóság magasfokú rekrutációja. Az érettségiző diákok között általában abszolút többségben voltak a főgimnázium létének első három évtizedében: 1875: 68%, 1885: 72%; 1895: 50%; 1905: 68%. Bár a későbbiekben kisebb mértékűvé vált az izraeliták túlképviseltsége, jelentős arányuk egészen az 1940-es évekig megmaradt. (Ez a tény egyszerre dicséri az intézmény vallási, nemzetiségi toleranciáját és oktatási színvonalát).⁴

Tekintettel a fenti arányokra, érdemes kicsit nagyobb kitekintéssel megvizsgálni a két felekezet viszonyát a középfokú oktatáshoz a korabeli Magyarországon, visszanyúlva a kutatás tárgyát képező időszakot megelőző évtizedekre is.

A múlt század második felének polgárosodó Magyarországon a műveltségi tőke felértékelődésének lehetünk tanúi, ami az iskolák, az iskoláztatás jelentőségének emelkedéséhez vezetett. A bürokratizálódó állam, a kapitalizálódó gazdaság-szervezet, és a modernizálódó társadalom számára ugyanis egyre inkább nélkülözhetetlenné vált egy jól képzett hivatalnoksereg, szélesebb szakértelmiségi réteg, illetve egy szakmai elit kialakítása. A képzettséget az állam is honorálta – például a választójog megadása által –, és a társadalmi tudatban is az egyéni státuszhelyzet javító tényezővé vált. Megnyílt tehát egy lehetőség a státuszhelyzetükön javítani akaró, marginális helyzetben lévő csoportok tagjai számára a státuszkompenzáció felé. A korabeli középfokú iskoláztatási adatok tükrében éppen az evangélikusok és az izraeliták esetében tűnik leginkább úgy, hogy éltek is ezzel a lehetőséggel.

1. táblázat

1000 vallásfelekezeti tagra jutó fiú középiskolai tanuló

	1870/71	1892/93	1910/11	1930/31
Katolikusok	2,25	2,06	3,05	5,35
Reformátusok	3,14	2,61	3,82	5,47
Evangélikusok	3,80	3,17	4,90	6,79
Görögkeletiek	0,91	1,00	1,59	1,81
Izraeliták	7,03	8,69	16,45	14,70

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1872. 480-481. o., 1901. 17. o., 1894. 300-301. o., 32. old., 1911. 385. o., 1931. 269. o. Miután a megvizsgált felekezetek korösszetétele lényegesen nem különbözik egymástól, megengedhető az egész felekezeti lélekszámhoz viszonyítani.

⁴ Külön kutatást igényelne annak megállapítása, hogy az érettségizőkre érvényes arányok mennyiben tekinthetők jellemzőnek a gimnázium teljes diákságára. Másképpen: milyen a felekezeti megoszlása a lemorzsolódó, illetve az iskolát a IV. vagy a VI. osztály elvégzése után befejező tanulóknak.

A táblázatból jól kiolvasható a középfokú oktatás jelentőségének általános emelkedése a korszak folyamán. A vizsgált felekezetek esetében több mint kétszeresére emelkedett az ezer főre jutó tanulók száma: összevonva 1870/71-ben 2,72%; 1930/31-ben 5,95% a középiskolai tanulók aránya. A töretlen emelkedést 1892/93 körül látszólag kisebb hanyatlás szakította meg. Az adatok áttekintése után kitűnik, hogy nem az 1892/93-as érték a viszonylagosan alacsonyabb, hanem a korábbi torzít kismértékben felfelé. 1863-tól 1875-ig ugyanis kolerajárvány tombolt Magyarországon, amely a teljes népesség számát arányában jobban lecsökkentette, mint a középiskolai tanulókéét. Az 1876-tól újra normális szintre visszaálló szaporodási ráta ezek után – a középiskolai tanulók abszolút számának jelentős emelkedése ellenére is – általában az arányszám kismértékű csökkenéséhez vezetett.

Azonban jogosan vethetjük fel az előbbi kimutatással szemben, hogy az iskoláztatási adatokat erősen torzítják az eltérő osztálytagozódásból eredő különbségek. A zsidóság esetében a magasabb kultúrájú városi középrétegek más felekezetekhez nem hasonlítható túlsúlya, illetve a zsellérek, a mezőgazdasági cselédek és a törpebirtokos parasztok elenyésző hányada, az evangélikusoknál pedig az utóbbiak kis súlya is hatással van a kedvező iskoláztatási kép kialakítására. Kiküszöbölve az osztálytagozódás eltéréseit, a magyar társadalomban legnagyobb szerepet játszó felekezetekre a következő képet kapjuk:

2. táblázat

A felekezeti felsőbb oktatás jellemzői az osztálytagozódási különbségek semlegesítése után

	Érettséginél		Egyetemi tanulmányoknál
	1910	1930	1900
Katolikusok	—	—	88
Reformátusok	—	—	75
Evangélikusok	105	152	125
Izraeliták	127	118	200

Átlagos iskoláztatás = 100, az ennél kisebb érték aluliskoláztatást, a nagyobb túliskoláztatást jelent.

Forrás: Karády Viktor: A vallási hovatartozás szerepe a társadalmi csoportok közötti iskoláztatási egyenlőtlenségek alakulásában a 20. századi Magyarországon (kézirat), 5. o.

Eltekintve most az adatok időbeli változásának értelmezésétől, megállapíthatjuk, hogy mindkét felekezet az átlagnál nagyobb súllyal képviseltette magát a felsőbb oktatásban. Ellenben a hasonló számok mögött különböző iskoláztatási stratégiák húzódnak meg, a két vallásfelekezet erősen eltérő helyzetéből adódóan.

Az evangélikusok esetében a státuszkompenzáció kisebb szerepet játszik a túlliskoláztatásban, mint az izraelitáknál, és inkább nemzetiségi szinten jelentkezik. Az evangélikusok túlliskoláztatási jellemzőit elsősorban az a veszélyeztetettség tudata alakította ki, ami a vallási kisebbségi létből következett.

A felekezet taglétszáma országosan a 10%-ot sem érte el, egyes – elenyésző számú – felvidéki és erdélyi megye kivételével mindenütt kisebbségben éltek. Iskolarendszerük kiépítése és a tanulás ösztönzése éppen ebből a marginális létből fakadt, célja a vallási identitás és elkülönülés megőrzése és a felekezet önreprodukciójának biztosítása. Ezen célkitűzések megvalósításának nagyon fontos színtere volt az iskoláztatás, különösképpen a középfokú oktatás. A felekezeti iskolának mindig is nagyon fontos szerepe volt a hit erősítésében, a hívők megtartásában, vagyis éppen a fentebb említett célok elérésében.

3. táblázat

A felekezeti gimnáziumok adatai az 1900/01-es tanévben

	katolikus	református	evangélikus
Gimnáziumok száma	45	25	22
Gimnáziumi tanulók száma	24 003	7 960	4 711
Egy felekezeti gimnáziumra jutó felekezeti tanuló	533	318	214
Egy tanárra eső tanuló	23,6	22,7	21,1
Egy tanulóra eső kiadás (Kor.)	192	265	254

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv 1901. 337-343. o.

A 3. táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy az evangélikusok statisztikai súlyukhoz és középiskolai diákságuk számához képest is, mind minőségi, mind mennyiségi szempontból túlfejlesztették középfokú iskolahálózatukat, még a másik nagy protestáns felekezethez mérten is. Ebben – a fentebb említett célok elérésének igényén kívül – kétségtelenül a német nemzetiségű evangélikusok előrehaladott polgárosodása is szerepet játszott. A nagy hagyományú erdélyi és felvidéki evangélikus iskolákat szinte kivétel nélkül a német evangélikus polgárság alapította.

Érdeemes tehát megvizsgálni, mennyiben sikerült az evangélikus oktatásnak elérnie legfőbb célját: erősíteni a felekezet tagjainak az egyházhoz való kötődését, illetve az önreprodukció biztosítását.

4. táblázat

Magyarország népességének vallási megoszlása %-ban
1787-1930

	1787*	1857	1869	1890	1910	1930
Római katolikus	61,2*	44,74	45,68	47,84	49,3	64,9
Görög katolikus		11,36	11,65	10,94	11,0	2,3
Református	15,1*	15,06	14,88	14,62	14,3	20,9
Evangélikus	9,58*	8,29	8,08	7,80	7,1	6,1
Görög keleti	12,8*	16,72	15,25	13,64	12,8	0,5
Izraelita	1,25*	3,37	4,00	4,67	5,0	5,1
Egyéb	0,07*	0,46	0,46	0,49	0,5	0,2

*Erdély nélkül

Forrás: Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában, Bp. 1938.; Magyar Statisztikai Közlemények I. kötet, Bp. 1893. 105. o., 42. kötet, Bp. 1912. 8. o.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1931., Bp. 1932. 10. o.

A vizsgált korszak népszámlásának adatai egyértelműen a katolikusok előretörését és – az izraeliták kivételével – a kisebbségi vallások térvesztését mutatják. Mind az evangélikusok, mind az izraeliták esetében a vallási marginalitás nemzetiségi kisebbségi helyzettel is együttjárt. 1910-ben az evangélikusok 34%-a német, 38%-a szlovák⁵ anyanyelvűnek vallotta magát, még azután is, hogy a két kisebbség 1784-től a XX. század első évtizedének végéig összesen mintegy 1,5 millió főt veszített a magyarság javára az alább részletezendő asszimilációs folyamat során.⁶ Mindkét felekezet erős szétszórtsága súlyosbította a marginális helyzetet. Koncentráció az evangélikusoknál egy-egy tájegységen, a zsidóság esetében pedig – az 1840-es és 1867-es letelepedési törvények után – főleg az iparosodó városokban figyelhető meg.

Ilyen körülmények között a folyamatos visszaszorulás az evangélikusokat létükben fenyegette. A felekezet saját térvesztésének okait statisztikai kimutatások elemzése alapján a következőkben látta: természetes szaporodásuk alacsony voltában, az evangélikusok túlképviseletében a kivándorlók között, a kilépések és áttérések nagy számában és az 1904-ben bevezetett reverzális szisztéma kedvezőtlen hatásában.⁷ Azonban, ha közelebbről megvizsgáljuk a felsorolt indokokat,

5 A német evangélikusok a nyugati határszélen, Szászföldön, illetve kisebbrészt a Felvidék városaiban éltek. A szlovák evangélikusok pedig a Felvidék nyelvhatárától északra, illetve Szabolcsban és Békésben, szigeteken éltek. Az evangélikusok harmadik csoportját a magyar anyanyelvűek alkották, ők Békésben, Szabolcsban és a Felvidék déli részén laktak. *Magyar Statisztikai Közlemények* 61. kötet, Budapest, 1916., 162-165. o. és 246-256. o.

6 Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. In: *Történelmi Szemle* 1974/4. 513. o.

7 Balla Jenő: Az evangélikusok térvesztésének okai és tényezői, és a további térvesztés megakadályozásának eszközei. Nyíregyháza, 1910.

világossá válik, hogy azok a térvésztes tünetei, tehát nem okok, hanem maguk is következmények. Az okokat nem az emberi döntésekben, hanem az azokat kiváltó politikai, társadalmi változásokban kell keresnünk.

A XVIII. század utolsó negyedében az evangélikusok többsége három nagy tömörülésben lakott az országban. Az ország nyugati határszélén (Vas, Sopron, Győr és Veszprém megyékben) 104 496 evangélikus élt, akik az ottani népesség 15,9 %-át tették ki. A Duna bal parti megyéiben – Bars és Trencsén kivételével –, illetve Szepes, Sáros, Gömör és Kishont megyékben a népesség 23,6 %-a, 342 045 fő volt ágostai hitvallású az 1787-es népszámlálás szerint.⁸ A harmadik jelentős evangélikus tömb Erdélyben volt, de erre nincs pontos számadatunk ebből az időből. Legkorábbi erdélyi adatunk 1869-ből való, ekkor 209 080 evangélikus élt ott, a lakosság 9,98%-a.⁹

Összehasonlítva az evangélikusok 1787-es és 1910-es elhelyezkedését, az adatok területi súlyeltolódást mutatnak. Míg a hagyományosan népes evangélikus lakosságú északi megyékben az evangélikusok száma csak 11,7 %-kal haladta meg 1910-ben az 1787-es szintet,¹⁰ addig egyes központi megyékben számuk több mint kétszeresére, sőt néhol majdnem háromszorosára (!) duzzadt. (Eközben Magyarországon (Erdély nélkül) lélekszámuk átlagosan 70%-kal nőtt.) A legnagyobb növekedést úgy arányában, mint abszolút értékben a dunántúli (Baranya, Sopron, Győr, Tolna, Somogy), és az alföldi (Pest-Bodrog, Békés, Szabolcs) megyékben tapasztalhatjuk. Hasonlóak az erdélyi adatok is. Míg 1869 és 1910 között az evangélikusok országosan 19,2%-kal szaporodtak, addig ugyanez a szám Erdélyben mindössze 9,5%. Itteni térvésztesük kisebb mértékű: számuk az 1869-es 9,98%-ról 1910-re 8,55%-ra olvadt. A fentiek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a két időpont között nagyarányú evangélikus migráció zajlott le az országban. Az árutermelésbe előbb és erőteljesebben bekapcsolódó területeken nőtt meg nagy arányban az ágostai hitvallású lakosság a fejletlenebb felvidéki területek rovására. (A túlnépesedett, kevés munka és felemelkedési lehetőséget kínáló megyékből a gyorsabban polgárosodó megyék felé vándorolt a főleg paraszti lakosság.) Az effajta népességáramlás a korai kapitalista fejlődésre általában is jellemző.

Az általunk nyomon követett evangélikus vándorlók túlnyomó része szlovák és német származású volt, ami azt jelentette, hogy a lakhelyváltás a kisebbségi nemzetiségi környezetből való kiszakadással járt együtt, amennyiben a vándorlók nagyrészt magyar többségű területekre kerültek. A nemzeti közösség meggyengülése, a kapitalizálódás—polgárosodás—városiasodás együttese és a csonka társadalmi szerkezet együttesen vezettek ezen helyváltoztató nemzetiségi csoportok

⁸ *Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában.* Budapest, 1983., 46-47. o.

⁹ *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei.* Pest, 1871. 46-49. o.

¹⁰ *Magyar Statisztikai Közlemények* Budapest, 1893. I. kötet 109-110. o. *Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában.* Budapest, 1983 46-47. o. Az északi fejletlen, túlnépesedett vidékekről történő kivándorlás is okozója volt az alacsony gyarapodásnak. Balla Jenő az 1980-tól 1990-ig terjedő időszakra az evangélikusok lélekszáma gyarapodásának 3 %-ára becsüli az evangélikus kivándorlást.

fokozott asszimilálódásához.¹¹ De míg a nyelvi asszimiláció ellen nem hadakoztak, sőt kívánatosnak tartották – hiszen a felfelé mobilitás szükséges feltétele volt –, addig a vallási asszimilálódás ellen védekeztek. A védekezés látványos bizonyítéka az evangélikusok iskoláztatási stratégiája. A vallási disszimiláció célkitűzése saját iskolarendszer kiépítését kívánja meg. Ez azonban evangélikus részről a XVIII-XIX. század fordulóján az ország középső (Duna-jobbparti, Duna-Tisza köze, Tisza-balparti) területein hiányos volt, szemben a nagymúltúan erősen iskolázott, hagyományosan evangélikus vidékekkel.

5. táblázat

Az evangélikus fiú középiskolák területi elhelyezkedésének változásai*

	1760-70	1780-90	1840-50	1860-70	1890-1900	1925-35
Duna jobb part	1(0)	1(0)	2(1)	3(2)	3(2)	2(0)
Duna bal part	5(1)	6(2)	4(0)	5(3)	3(1)	—
Duna-Tisza köze	0	1(1)	2(1)	2(2)	2(1)	2(0)
Tisza jobb part	6(1)	6(1)	8(2)	6(2)	5(0)	0
Tisza bal part	0	0	2(1)	3(2)	3(0)	3
Tisza-Maros szöge	0	0	0	0	0	—
Erdély	7(0)	7(1)	7(0)	8(2)	8(2)	—

*A zárójelben: az összes középiskolából az érettségit nem adók

Forrás: Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. (Általánosan képző középiskolák) Budapest, 1988.

A kimutatásból látható, hogy az evangélikus középiskolai hálózat területi változásai követték a felekezet tagjainak migrációs irányát. A legnagyobb visszavonulás a Felvidéken történt (Duna-bal-, illetve Tisza jobbpart), ahol egy évszázad alatt gyakorlatilag 4 evangélikus iskola szűnt meg. Ellentétes tendenciákat mutat az ország középső vidéke: itt 5 új középiskola nyílt a XIX. század folyamán. (1802 Szarvas, 1806 Sárszentlőrinc, 1821 Pest, 1858 Békéscsaba, 1861 Nyíregyháza). Egy-egy új iskolát alapítottak még a nyugati határszélen (Felsőlövő 1850) és Erdélyben (Szászrégen 1861) az el- és kivándorlás által kevésbé sújtott, elsősorban német evangélikusok lakta területeken.¹²

Azonban ezek a változások sem tudták ellensúlyozni teljes mértékben a területi súlyponteltolódást. 1910-es adatok szerint a Felvidéken 53 280 felekezeti tagra jutott egy felekezeti iskola, Erdélyben 28 630-ra, ezzel szemben a központi területeken (a nyugati határszélét is beleértve) 72 420-ra.¹³

11 Bővebben ld.: *Hanák i. m.*

12 *Mészáros István: Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996-1948. (Általánosan képző középiskolák), Budapest, 1988., 291-331. o.*

13 Magyar Statisztikai Közlemények I. kötet 109-110. o. és az 5. táblázat adatainak összehasonlítása

Súlyosbította a helyzetet, hogy a belső vándorlás szétszórta az evangélikusokat az országban. A kisfokú urbanizáltság már a XIX. század elején is rontotta középfokú iskoláztatásuk lehetőségeit, de ebből a szempontból előnyös volt, hogy evangélikus tömbök léteztek. S bár a század folyamán urbanizáltságuk fokozódott – egyre többen költöztek a gazdaságilag előbb fejlődésnek indult területek városaiba –, a tömbök bomlásával szétszórtságuk megnőtt. Ezt a folyamatot az iskolahálózat nem volt képes teljes mértékben követni, mert az sok kislétszámú intézmény megnyitását követelte volna meg, ami az egyház nem túl kedvező pénzügyi helyzetében objektív akadályokba ütközött.

A fentiekből következően az evangélikusok sokhelyütt messze kerültek saját iskoláiktól. Ezért inkább az éppen ezt az űrt betölteni hivatott, a fejlődésnek indult városokban megnyitott közületi iskolákat vették igénybe, és ezzel pontosan a felekezeti disszimilációs törekvésekkel szemben cselekedtek. Ez látható a 6. táblázatból:

6. táblázat			
A saját felekezeti gimnáziumban érettségizők az összes felekezeti érettségiző százalékában			
	1909-1915	1926-1931	1938-1942
Katolikusok	56,4	46,8	42,8
Reformátusok	60,8	51,9	52,9
Evangélikusok	55,8	38,7	40,0

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyv

Az evangélikusok legutolsó helyének oka nem kizárólag a földrajzi kínálatkeresleti eltávolodás volt. Az arányokat mindenképpen befolyásolta még a trianoni területvesztés és az evangélikusságon belül kibontakozó elvilágiasodási folyamat is.

Az 1920-as békekötéssel az evangélikusok középiskolai hálózatuk 70%-át veszítették el (míg ugyanez a szám a katolikusok esetében 47%, a reformátusoknál 40%), viszont az elcsatolt területeken az evangélikus lakosságnak csak körülbelül 65%-a maradt. A megmaradt összesen 7 evangélikus iskola már csak erős megszorításokkal nevezhető hálózatnak.

Ráadásul a megmaradt iskolák evangélikus kihasználtsága ott sem érte el a maximális mértéket, ahol ezt a földrajzi keresleti–kínálati viszonyok egybeesése lehetővé tette volna. Jó példa erre a fasori gimnázium, amelyben a budapesti evangélikus gimnazisták mindössze 39%-a tanult 1930-ban.¹⁴ Ennek feltételezhető oka az evangélikusok és általában a hívők között meginduló szekularizálódási folyamat, melynek mélyebb összefüggéseire a jelen tanulmány nem térhet ki. Az azonban mindenképpen leszögezhető, hogy ez utóbbi folyamat és a felekezeti

¹⁴ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XX. évfolyam. Budapest, 1932.

iskoláztatástól való elfordulás kölcsönösen erősítették egymást, és az egymásrahatás végső következménye az evangélikusok relatív csökkenése volt.

A magyarországi zsidóság iskoláztatási stratégiáit és iskolapolitikáját a vizsgált időszakban legdrágább a változó mértékű, de többé-kevésbé mindig meglévő jogfosztottsága határozta meg. Évszázadokra visszanyúló hátrányos megkülönböztetésük sajátos védekezési mechanizmusokat alakított ki bennük. Ezen mechanizmusok közül a XIX. század végi, XX. század eleji modernizációs időszakban igen fontossá vált számukra az iskoláztatás, melynek státuszkompenzáló szerepe – mint már említettük – ebben a korszakban nőtt meg jelentősen. A zsidóság jelentős mértékű középfokú túliskoláztatottsága (ld.: 1. táblázat) saját középiskolai hálózat kiépítése nélkül történt meg, amely tényező a tudás, a szakértelem megszerzésén kívül egy másik kompenzációs folyamatot is elősegített: a nyelvi és kulturális asszimilációt. A nem saját felekezeti oktatás kompenzatív funkciója tehát kettős volt a hazai izraeliták esetében: egyrészt az iskolai végzettség (az érettségi) és a hozzákapcsolódó tudás megszerzése a foglalkoztatási piacon és a társadalmi jogosultságok terén jelentett előnyös helyzetet; másrészt elősegítette a magyarsághoz való asszimilálódást, ami az emancipáció előfeltételének számított. A két tényező együttese pedig a társadalmi érvényesülést, a felfelé való mobilitást, az úri osztályokba való bejutást jelenthette a zsidóság számára, főleg az I. világháború előtt. S bár a két világháború között – elsősorban a magyar uralkodó osztályok elzárkózása folytán – az öröklött tényezők (mint például család, nemesség, vallás) szerepe felértékelődött a szerzett tényezőkkel (például iskolázottság) szemben, a műveltségi tőke megléte továbbra is fontos státuszemelő tényező maradt, így a művelt zsidóság státuszinkongruenciájának mértéke is jelentősen emelkedett.

Annak mértékét, hogy a zsidóság milyen arányban fogadta el az úri osztályok által a XIX. században felkínált úgynevezett asszimilációs szerződést, és indult meg a fentebb leírt úton a társadalmi mozgástérben, legtisztábban a magukat magyar anyanyelvűnek valló izraeliták arányszámának változásából állapíthatjuk meg.

7. táblázat

Az izraelita vallásúak anyanyelv szerinti megoszlása (százalékban)

	1880	1910	1930
Magyar	55,34	76,9	97,4
Német	33,74	21,6	2,2
Egyéb	10,92	1,5	0,4

Forrás: Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Bp. 1882. 390. o.; Magyar Statisztikai Évkönyv 1915. Bp. 1918. 20. o.; ua. 1933. Bp. 1934. 13. o.

Annak ellenére, hogy az 1910-es és az 1930-as arányszámok különbségében a trianoni területvesztés is szerepet játszik – hiszen nagyrészt a nem magyar anyanyelvűek által lakott területeket csatolták el –, bizony állíthatjuk, hogy a

zsidóság rohamléptekkel tette meg azt az utat, amelynek megtételét az asszimilációs szerződés az emancipáció feltételeként határozta meg. (Más kérdés, hogy mire a zsidóság elérte a célt, azt már távolabbra helyezték, sőt később kiderült, hogy már nincs is cél, a futás hiábavaló volt.)

A fenti számok még inkább mutatják az asszimiláció óriási sebességét, ha összevetjük őket például a másik, jelentős arányú nem magyar anyanyelvű hívőt tömörítő vállalatfelekezettel, az evangélikusokkal.

Esetükben a fenti arányok a következőképpen alakulnak: a magyar anyanyelvűek aránya 1880-ban 22,31%, 1910-ben 31,92%, míg 1930-ban 75,2%.¹⁵ A számokból kitűnik, hogy az evangélikusok között is igen nagy a nyelvi asszimilálódás mértéke (mint ahogy arra már az előzőekben rámutattunk), de még őket is messze megelőzik az izraeliták. Ha a különböző anyanyelvűek szaporodási rátáját azonosnak tételezzük fel, 30 év alatt (1880-1910 között) a zsidó lakosság körülbelül 20%-a vált magyarrá, míg ugyanez a szám az evangélikusok esetében nem éri el a 10%-ot.¹⁵

Azonban mint már utaltunk rá, nagyrészt hiába vált magyarrá a zsidóság túlnyomó többsége, hiszen mire ezt megtette, már tovább szigorodtak a követelmények. A következő emancipációs feltétel az I. világháború után a kereszténnyé válás lett. Az alábbi számok jól mutatják, hogy a zsidóság asszimilációban élenjáró része még az áttérésre is hajlandó volt: az izraelita vallásúak abszolút száma 1920 és '30 között 6,1%-kal csökkent, míg a természetes szaporodás ebben az időszakban Magyarországon 8,7% volt.¹⁶ A veszteség meglehetősen magas.

Ilyen nagymérvű asszimilációs készség láttán a továbbiakban nem csodálkozhatunk azon, hogy a zsidóság egyáltalán nem törekedett jelentős felekezeti középiskolahálózat létrehozására,¹⁷ hanem szívesen vette igénybe az állami, sőt a keresztény felekezeti középiskolákat is. Az izraelita középiskolák megnyitását az I. világháború vége után pedig inkább az antiszemita kurzus felerősödéséhez köthetjük, mintsem valamiféle a zsidóság részéről követett disszimilációs stratégiához. A következő táblázatból kitűnik, hogy még 1933-ban is az összes izraelita vallású fiú középiskolai tanuló mindössze 1/6-a járt saját felekezeti középiskolába.

15 Miután a kivándorlásban a nemzetiségek (németek és szlovákok) számarányuknál valamennyivel nagyobb súllyal szerepeltek, így ez a szám is valamelyest lefelé módosulna, ha az evangélikus kivándorlókról pontos adatokkal rendelkeznénk. Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei 390. o. Budapest, 1882. Magyar Statisztikai Évkönyv 1915. Budapest, 1916. 20. o. Magyar Statisztikai Évkönyv 1933. Budapest, 1934. 13. o.

16 Magyar Statisztikai Évkönyv 1932. Budapest, 1933. 13. o.

17 Az első izraelita felekezeti fiú középiskola (Vágújhelyen) 1916-tól adott érettségit, majd az I. világháború után Budapesten és Debrecenben nyílt izraelita felekezeti fiú középiskola.

8. táblázat

Az izraelita vallású fiú középiskolai tanulókra jellemző arányok százalékban

izraelita vallású fiú középiskolai tanuló

Az iskola jellege	az össz. középisk. tanulóból=tan%				az össz. izraelita középisk.tanulóból=izr%			
	1870/71		1899/1900		1925/26		1932/33	
	tan%	izr%	tan%	izr%	tan%	izr%	tan%	izr%
Állami	19,1	23,7	36,6	49,5	22,6	51,2	19,7	49,2
Kir. katolikus	—	—	23,4	8,0	7,2	1,7	4,2	1,1
Községi	—	—	27,0	6,3	25,4	11,8	21,2	9,6
Római katolikus	11,4 ¹	48,0 ¹	13,8 ¹	15,7 ¹	4,2	4,9	3,1	4,6
Evangélikus	9,4	11,0	17,0	8,7	17,2	4,9	14,6	4,5
Református	8,7	16,6	13,8	9,0	9,6	7,0	8,3	7,0
Izraelita	—	—	82,4	0,9	99,6	12,6	98,5	16,4
Egyéb ²	3,4	0,7	11,8	1,9	40,5	5,8	33,3	7,6
Összesen	11,5	100,0	23,5	100,0	18,5	100,0	16,0	100,0

1: Római és görögkatolikus együtt

2: 1870/71 unitárius és ortodox iskolák

1899/1900 unitárius, ortodox, alapítványi és magániskolák

1925/26 és 1932/33 egyesületi és magániskolák

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek 1872. 480-81. o., 1926. 234. o., 1900. 352-53. o., *Asztalos József*:
A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33-as tanévig, Bp. 1934.

A 8. táblázat több fontos tanulsággal szolgál. Legszembetűnőbb talán az izraelita diákok magas túlképviseltsége az állami iskolákban, amely a századforduló után már azt jelentette, hogy a zsidó középiskolai tanulók megközelítőleg fele állami iskolába járt. Ez a tény több okra vezethető vissza.

Magyarázó tényező egyrészt a hazai zsidóság más felekezeteket messze meghaladó városiasodottsága. A magyar zsidók beköltözését a városokba véglegesen az 1840. évi XXIX. tc. biztosította. Ekkor kezdődött meg igazi méreteiben az a migráció, melynek eredménye már az 1869-es népszámlálás alkalmával megmutatkozott.¹⁸ Ebben az évben a zsidóság megközelítően 30%-a lakott törvényhatósági jogú vagy rendezett tanácsú városokban, szemben az egész lakosságra érvényes 14%-kal. A különbség tovább nőtt, és a századfordulón már a zsidóság majdnem fele élt városban (45%), míg az összes magyarországi város lakó csak a lakosság 18%-át tette ki.¹⁹ A fenti számok azt jelentik, hogy a zsidó fiatalság elsősorban – a többi felekezetet messze meghaladó arányban – a rohamosan fejlődő, a gazdaság vérkeringésébe előbb bekapcsolódó központi városok iskoláztatási piacán jelentkezett kereslettel. Itt azonban, miután a nagyarányú betelepülés amúgy is hiányt

¹⁸ *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története, Budapest, 1922. 102-103. o.

¹⁹ Magyar Statisztikai Közlemények X. kötet. Budapest, 1909. 93-94. o.

indukált, elsősorban az újonnan, az állam vagy kisebbrészt a községek által alapított és fenntartott iskolákban talált szabad helyet. Lehetőséget jelentett még a kiterjedt hálózatos katolikus iskolahálózat is a múlt században (ld.: 1871: 48%), de a katolikusok, elsősorban az iskoláztatás terén mutatkozó fokozatos elzárkózása később ezt a lehetőséget leszűkítette. (Amint ez a táblázatból is kiolvasható: míg 1900-ban a katolikus iskolák diákságának 13,8%-a izraelita volt, addig 1933-ra ez az arány 3,1%-ra csökkent.)

Másrészt a zsidóság állami iskolák felé fordulása az iskolatípus választással összefüggött. Az 1927-től 1933-ig terjedő éveket megvizsgálva, szinte állandósult arányokat fedezhetünk fel az iskolatípus megválasztását illetőleg. Nevezetesen az összes zsidó fiú középiskolai diák körülbelül 16%-a gimnáziumba, 62%-a reál-gimnáziumba és 22%-a reáliskolába járt.²⁰ Ezen adatok magyarázzák az állami középiskolák előkelő helyét a preferenciaskálán, mivel ebben az időszakban az összes reál-gimnázium 43%-a, a reáliskolák 78%-a állami kezelésben volt.²¹ A fenti számok egyértelműen azt jelentik, hogy a városiasodott, reálirány felé orientálódó zsidóságnak az állami iskolák nyújtották az iskolapiacon a legkedvezőbb kínálatot.

Ha a táblázat XX. századi trendjeit figyeljük, legelsősorban a zsidó diákok arányának fokozatos csökkenését konstatálhatjuk. Ez annak ellenére történt így, hogy az 1920-ban elvesztett népességben a zsidóság alulreprezentált volt, így magyarországi arányuk 5%-ról 6,2%-ra nőtt.²² A táblázat adataiból úgy tűnik, hogy ennél lényegesen erőteljesebb volt az ellentétes tendenciák hatása: az antiszemita kurzus (numerus clausus) és az ennek hatására kibontakozó áttérések csökkentették elsősorban a zsidó diákok arányát.

Az egész korszakban végig csökkent a zsidóság súlya mind a királyi katolikus, a községi, a római katolikus és a református iskolákban. Ezen csökkenések az összes zsidó diák arányának esésénél nagyobbak voltak, hiszen az említett iskolák súlya a zsidó iskoláztatáson belül is csökkent. A hanyatló trendeket a saját felekezeti, egyesületi és magán iskolák jelentőségének emelkedése ellensúlyozta.

A fentebb leírt jelenség, áttételesen bár, de mutatja az elbukott asszimilációs szerződés hatását is: a zsidó diákság jelentős része kiszorul a keresztyény (főleg a katolikus) iskolákból. (Míg 1900-ban a zsidó diákság 41,4%-a járt katolikus, evangélikus vagy református jellegű középiskolába, addig 1933-ban már mindössze 17,2%-uk.)

Végül, miután a fenti táblázat teljesen kimerítő elemzésére terjedelmi okokból nem vállalkozhatunk, álljon itt még egy utolsó észrevétel az evangélikus iskolákkal kapcsolatban.

A kimutatásból megállapítható, hogy míg – az 1933-as adat kivételével – a zsidó diákok súlya fokozatosan emelkedett az evangélikus iskolákban (még az összes zsidó tanuló arányának 1900 és 1926 közötti csökkenése ellenére is), addig az izraelita diákság evangélikus iskolában tanuló hányada folyamatosan csökkent.

²⁰ *Asztalos József*: A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33-as tanévig. Budapest, 1934. 60-64. o.
²¹ U. o. 53-56. o.

²² Magyar Statisztikai Évkönyv 1923-1925. Budapest, 1927. 9. o.

Ebből a jelenségből az evangélikus hálózat hanyatlására következtethetünk. A hanyatlás oka elsősorban a tiranoni területvesztés volt, mely után – a nagy hagyományokkal rendelkező felvidéki és erdélyi iskolák elvesztése miatt – az evangélikus középiskolai hálózat csak árnyéka maradt korábbi önmagának. (Ld.: 5. táblázat) Másrészt – a korábbiakban már említett – evangélikus belső migráció egyes vidékeken erősen lecsökkentette az evangélikus keresletet a saját felekezeti iskolák iránt, s így felesleges kapacitások jöttek létre. A szabad kapacitások kihasználása pedig mindkét felekezet érdeke volt. (Itt elsősorban a magyar tannyelvű iskolákról van szó.) Az asszimiláns zsidóság számára előnyös volt az az evangélikus iskola, melynek vallási türelme (a térítési szándék hiánya) és jó ellátottsága (ld. 3. táblázat) köztudott volt. Az evangélikusok pedig így a megcsapant saját felekezeti kereslet ellenére is fenn tudták tartani iskolájukat, köszönhetően az izraeliták által fizetett tandíjnak, amely többszöröse volt az evangélikusok által fizetettnek.²³

Az 1933-as adat a fentiekkel szemben már azt mutatja, hogy a zsidóság "kivonulása" a keresztény iskolákból a 30-as években már az evangélikus középiskolákban is érezte hatását. A magyarországi zsidók és keresztények általános távoldása a társadalmi térben nem kímélte az iskolapiacon egymáshoz viszonylag közel álló két felekezetet sem. Befolyással lehetett a zsidó diákok arányának csökkenésére az a tény is, hogy a kedvezőtlen gazdasági helyzet miatt csak a zsidóság jómódú és erős asszimilációs akaratot hordozó rétegei engedhették meg maguknak, hogy megfizessék az ekkorra már hatszoros szintű tandíjat. Figyelemre méltó azonban, hogy a zsidó diákok aránya az evangélikus iskolákban ennek ellenére is több mint négyszeres maradt a katolikusok, és majdnem kétszeres a református iskolákbanhoz képest. Ez kétségkívül megerősíti azt a felvetést, hogy a zsidóság a keresztény felekezetek közül az evangélikusokhoz állt – a távoldás ellenére – a legközelebb a társadalmi térben.

A megelőző tábla elemzése kapcsán hivatkoztunk egy olyan jelenségre, mely megérdemli, hogy részletesebben foglalkozzunk vele. A következő táblázat választ ad arra, hogy az egyes vallásfelekezethez tartozó diákok milyen arányban oszlottak meg az egyes iskolatípusok között.

²³ Gyapay Gábor: A Budapesti Evangélikus Gimnázium. Budapest, 1989. 64. o.

9. táblázat

A különböző vallásfelekezetű fiú középiskolai diákok iskolatípus-választása (%)

	1881-85		1891-95		1906-10	
	gm.	ri.	gm.	ri.	gm.	ri.
Római kat.	87,8	12,2	83,5	16,5	85,1	14,9
Református	95,3	4,7	92,3	7,7	93,5	6,5
Evangélikus	87,7	12,3	80,8	19,2	84,0	16,0
Izraelita	75,9	24,1	68,0	32,0	76,3	23,7

	1920-21 tanévben		1925-26 tanévben			1935-36 tanévben		
	gm.	ri.	gm.	rg.	ri.	gm.	rg.	ri.
Római kat.	81,3	18,7	26,6	55,9	17,5	27,0	60,2	12,8
Református	89,1	10,9	33,7	54,0	12,3	34,7	55,2	10,1
Evangélikus	82,2	17,8	26,9	53,6	19,5	29,7	57,5	12,8
Izraelita	72,2	27,8	20,0	53,5	26,5	15,6	64,8	19,6

gm = gimnázium

ri = reáliskola

rg = reálgimnázium

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek 1904. 396. o., 1911. 385. o., 1919-1922. 186. o., 1926. 234. o., 1936. 278. o.

A korszak folyamán a zsidó diákok jelentősen nagyobb eséllyel választották a reáliskolákat, mint bármely másik felekezet tanulóit. Azonban felmerülhet, hogy nem lehetett-e fordított irányú a meghatározottság: az izraelita diákok nem azért mentek állami iskolába, mert azokban lehetett reáltantárgyakat tanulni, hanem azért mentek reáliskolába, mert közöttük sok volt az általuk preferált állami iskola. Ezt a feltevést a következő megfontolás alapján utasíthatjuk el. Ha az iskola megválasztásánál esetünkben sokkal nagyobb súllyal esett volna latba az iskola fenntartója, mint tanulmányi jellege, nem lenne indokolt az, hogy a zsidó diákok 15-20%-a gimnáziumba járjon, mert ebben az időszakban csak két (az összes állami középiskolának 4,2%-a) állami gimnázium létezett.²⁴ Valószínűbb tehát, hogy az iskolatípus kiválasztása megelőzte a fenntartó megválasztását. Az I. világháború után a kiterjedt középiskolahálózat mindenképpen lehetővé tette – az erősen városiasodott zsidóság számára különösen – a tényleges iskolaválasztást. Ezért jogosan tekinthetjük úgy a fenti számokat, mint az egyes zsidó családok földrajzi iskolapiaci viszonyoktól független döntéseinek érvényesülését.

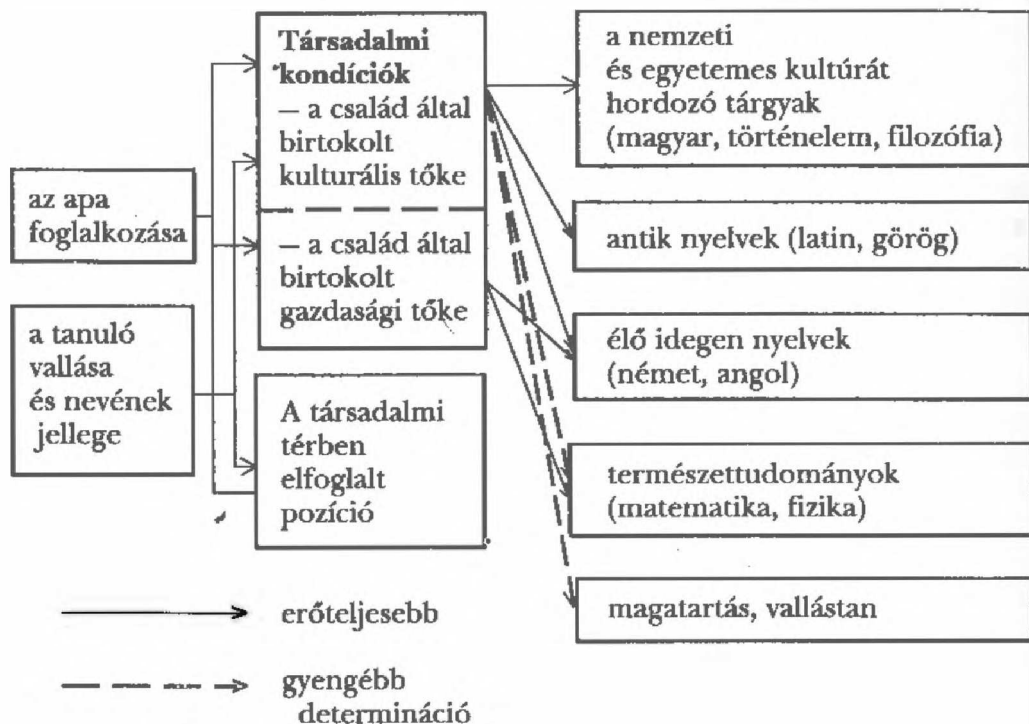
²⁴ Asztalos József: i.m. 53-56. o.

A sikerváltozók összefüggései

A középiskolában elért tanulmányi eredményeket makroszinten több tényező befolyásolja. Feltételezve, hogy az egyéni adottságok (a tehetség) megoszlása az eltérő dimenziók szerint elkülönülő társadalmi csoportokban egyenlő, a fennálló eredménykülönbségek okait e csoportok társadalmi szintű különbségeiben kell keresnünk.

Az egyes csoportok eltérő társadalmi helyzetét kutatásunk szempontjából relevánsan a társadalmi tőkefajtaik eltérő mértékű birtoklásában, és a szociális térben elfoglalt hely különbségeiben érhetjük tetten. (Természetesen ez az általános megállapítás egyáltalán nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a társadalmi csoportoknak lehet olyan egyedi sajátossága, amely a fentiekén kívül is befolyásolja a tanulmányokhoz történő viszonyulást. Azonban ennek kutatása túlnő a vizsgálendő minta adta lehetőségeken, ezért erre a jelen tanulmányban nem is térhetünk ki.) A birtokolt kulturális és gazdasági tőke, illetve a szociális térben elfoglalt pozíció együttesen befolyásolják a tanulmányi eredményt, ami azt jelenti, hogy egymás hatását felerősíthetik, illetve le is ronthatják.

A középiskolai tanulmányi eredményeket makroszinten befolyásoló tényezők a vizsgált mintára alkalmazva

A birtokolt kulturális tőke hipotézisünk szerint erősebben befolyásolja a humán tárgyak, kevésbé a természettudományok, illetve a marginális helyzetben lévő vallástan és magatartás eredményeit. Feltevésünk alapját az a meggondolás képezi, hogy a nyelvek, a magyar irodalom és a történelem olyan, az általánosan vett magasabb műveltséghez tartozó tantárgyak, melyek elsajátításának otthoni megalapozása a nagyobb kulturális tőkével rendelkező családoknál volt lehetséges és ennek később az érdemjegyekben is tükröződnie kellett. Ellenben az otthonról hozott kulturális tőke kisebb mértékben hat a természettudományokban elért eredményekre, hiszen ezek a tárgyak alapvetően csak az iskolában voltak elsajátíthatók.

A gazdasági tőke birtoklása az iskolán kívüli fizetett kiegészítő oktatás lehetőségét nyitja meg. Magántanárok alkalmazása az élő idegen nyelvek terén volt elterjedt, ezért elsősorban az angol és a német nyelvi jegyekben jelentkezhet kimutatható hatás. A nehezebben elsajátítható természettudományok esetében pedig a gyengébb képességű tanulók fizetett korrepetálása emelhetette ezen tárgyak átlagát a gazdasági tőkével jobban ellátott csoportoknál.

A fentebb tárgyalt hatásmechanizmusoknál jóval bonyolultabb az egyes társadalmi csoportok relacionális helyzetének hatása az elért eredményekre. A társadalmi térben elfoglalt pozíció kutatásunk szempontjából két elkülönülő szegmensre bontható: a foglalkozási hirearchiában elfoglalt helyre és a vallási, nemzetiségi hovatartozásra.

Hipotézisünk szerint azon foglalkozási réteg esetében, melynek tagjai az érettségi eredménye alapján nem állnak éles versenyhelyzetben egymással a továbbtanulási, illetve foglalkoztatási piacon, gyengébb általános eredmény várható. Ez a feltétel a foglalkozási hirearchia széleire érvényes: az alsó rétegek már magának az érettséginek megszerzésével is igen jelentős mobilitást értek el; a tőkés illetve nagybirtokos diákok számára pedig – biztos jövedelmük és foglalkozásuk tudatában – nem állt fenn versenyhelyzet, mint ösztönző erő.

A vallási vagy nemzetiségi kisebbségi pozíció hátrányos státuszt jelentett a vizsgált korszak Magyarországon. A hátrányos státuszhoz nagy valószínűséggel státuszkompenzációs stratégiák kialakulásához vezethetett a kisebbségi csoportoknál, melyek egyik formája a magas iskolázottsági tőke megszerzése. Ebben az esetben az általános tanulmányi eredmény emelkedése várható. Ha pedig a nemzetiségi kisebbségi helyzettel párhuzamosan erős asszimilációs akarat is jelentkezett a társadalmi mobilitás érdekében, annak a nemzeti kultúrát hordozó tantárgyakban elért osztályzatokból kell kiviláglania. Ezzel szemben, ha az idegenajkúság disszimilációs törekvésekkel járt együtt, az természetszerűleg ellentétes hatást váltott ki.

Mintánk adottságai által meghatározottan a birtokolt társadalmi tőkefajták nagysága és a középiskolai tanulmányi eredmény közötti kapcsolatot az apa foglalkozása, és az érettségi jegyek összefüggésein keresztül vizsgálhatjuk. A következő táblázatban a felekezeti hovatartozás hatásának kiküszöbölése érdekében az adatok a vallás-változó szerint vannak standardizálva.

10. táblázat

Az egyes foglalkozási csoportokból származó érettségizők tanulmányi átlagai a gimnáziumban²⁵

	Az érettségiző apjának foglalkozása				
	Fizikai n = 221	Önálló n = 500	Értelmiségi n = 675	Hivatalnok n = 544	Tulajdonos n = 460
Magyar	2,14 (5)	2,04 (3)	1,79 (1)	1,89 (2)	2,06 (4)
Történelem	1,92 (4-5)	1,92 (4-5)	1,66 (1)	1,71 (2)	1,85 (3)
Filozófia	2,00 (5)	1,95 (4)	1,69 (1)	1,77 (2)	1,90 (3)
Latin	2,20 (5)	2,18 (4)	1,91 (1)	1,93 (2)	2,14 (3)
Görög*	2,10 (5)	1,96 (4)	1,80 (1)	1,88 (2)	1,92 (3)
Német	2,06 (5)	1,97 (4)	1,74 (2)	1,70 (1)	1,78 (3)
Angol*	2,12 (5)	1,93 (4)	1,69 (2)	1,67 (1)	1,79 (3)
Természettan	2,08 (5)	2,02 (4)	1,78 (1)	1,82 (2)	2,00 (3)
Mennyiségtan	2,16 (5)	2,03 (4)	1,84 (1-2)	1,84 (1-2)	1,96 (3)
Vallástan	1,44 (5)	1,35 (3)	1,32 (1-2)	1,32 (1-2)	1,42 (4)
Magatartás	1,07 (1-2)	1,12 (5)	1,07 (1-2)	1,08 (3)	1,09 (4)

* A kisebb elemszám miatt a görög és az angol nyelv átlagai nincsenek standardizálva. (A középhivatalnokok átlagait alacsony képviseltségük miatt nem tudjuk vizsgálni.)

25 A táblázatban szereplő foglalkozási csoportok összetétele:

Fizikai:

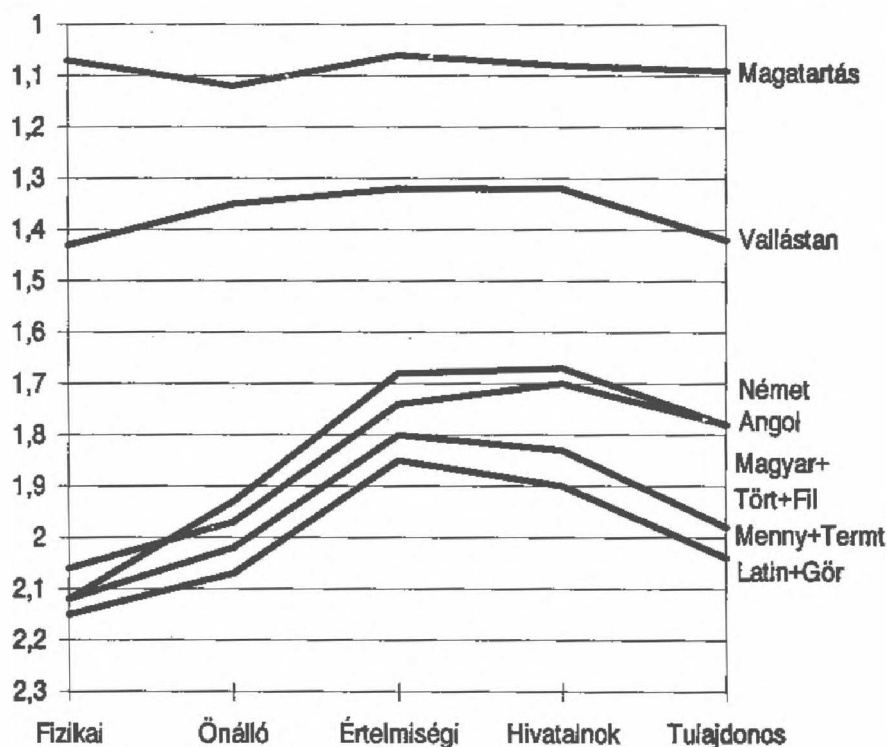
Földműves, kis- és középbirtokos, mezőgazdasági munkás
Munkás, segéd- és szakmunkás, művezető, műszerész, pincér
Alkalmazott, házmester, altiszt, MÁV alkalmazott, postamester, csendőr

Önálló:

Kisiparos, kiskereskedő, ügynök, vendéglős, fogadós

2. ábra

Az egyes foglalkozási csoportokból származók átlagai az érettségien

Értelmiségi:

Pap, kántor, egyházi tisztségviselő, rabbi

Tanár, középiskolai, főiskolai, polgár

Tanító, nevelő, nyelvtanár, zenetanár

Orvos, állatorvos, gyógyszerész, tisztiorvos

Ügyvéd, jogász, jogtanácsos

Mérnök, építész, vegyész, közgazdász

Egyéb szabadfoglalkozású értelmiségi: újságíró, művész, író

Hivatalnok:

Közhivatalnok: jegyző, bíró, miniszteri titkár, miniszteri tanácsos, postatakarékpénztári igazgató, városi, megyei vagy minisztériumi gyakornok vámtiszt, áruszéki ülnök

Magánhivatalnok: banklerakat igazgatója, üzemi osztályvezető, cégvezető

Tulajdonos:

Nagyiparos, nagykereskedő, bankár, malomtulajdonos, vezérigazgató, vállalkozó

Ingtalantulajdonos, háztulajdonos, tőkéjéből élő

Nagybirtokos, földnagybérlő

A 2. ábra grafikonjait szemügyre véve általánosságban azt állapíthatjuk meg, hogy az értelmiségiek és – kisebb mértékben – a hivatalnokok tűnnek ki a legjobb eredményekkel, míg leggyengébben a fizikai foglalkozási csoporthoz tartozó tanulók szerepelnek. Megkülönböztetve az egyes tantárgyakat, az általános érettségi eredmény irányától csak az élő nyelvek, a magatartás és a vallásan esetében látunk lényeges eltérést. A csoportok közötti különbségek közül kiemelkednek a magyar, a német és az angol ingadozásai, mely esetekben a legjobb és a legrosszabb átlag közti eltérés megüti a 3,5-et. A nagyobb különbség minden valószínűség szerint azt mutatja, hogy ezek a tantárgyak a "legérzékenyebbek" a társadalmi pozíció és kondíció változásaira.

A fizikai foglalkozási csoport elért eredményeit tekintve nem maradhat kétségünk afelől, hogy ez a csoport a legszegényebb a társadalmi tökefajtaikat illetően. A magatartás kivételével, minden tantárgyból a leggyengébb átlaggal rendelkeznek. A magatartásból elért jobb jegyek alapján jogosan gondolhatunk egyfajta kompenzációra, a többi tárgyból való gyengébb szerepléssel szemben. Másrészt a szegény családok részéről sokkal nagyobb áldozatot követelt a középszintű iskoláztatás, ezért valószínűleg ezek a tanulók jobban "megbecsülték magukat" az iskolában. A legerősebb a leszakadásuk az előttük haladó csoportok átlagától az élő nyelveket és a mennyiségtant illetően (angol: 0,35, mennyiségtan és német 0,26) azt mutatva, hogy sokkal kevésbé volt lehetőségük iskolán kívül különórát venni.

A csoporthoz tartozó mezőgazdasági és ipari munkások, kisbirtokos parasztek és alacsony beosztású alkalmazottak iskolai végzettsége nem érte el az érettségi szintjét, ezért ezen diákoknál a középfokú végzettség magában is jelentős társadalmi mobilitást jelentett. Az érettségi számukra előrelépés a társadalmi ranglétrán, amennyiben megszerzése a magasabb társadalmi megbecsülést élvező és nagyobb jövedelemmel járó középhivatalnoki pályák felé szolgált belépőül. Azonban ennél több általában nem lebeghetett előttük mobilitási célként,²⁶ ezért a továbbtanulási versenyhelyzet számukra nem jelentett további ösztönzőerőt a jobb eredmények elérése érdekében.

A kisiparosokat és kiskereskedőket magában foglaló önálló foglalkozási csoportot illetően már nem ennyire egyöntetű a kép. Általában utolsó előttiek a tanulmányi rangsorban, de magyarból megelőzik a tulajdonosokat. A helycserét minden valószínűség szerint a két foglalkozási réteg nemzetiségi megoszlásának különbsége okozza. Köztudott, hogy a magyarországi iparosításban a magyarság kis szerepet vállalt. Ezt a tényt mintánk is megerősíti, mert a nagykereskedők és nagyiparosok között kevesebb mint 30% a magyar nevék aránya. Ezen idegen eredetű réteg pedig, a magyar nyelvi jegyet tekintve úgy látszik, kevésbé birtokolta még a magyar kultúrát annak ellenére, hogy magyar tannyelvű iskolába járatta fiát.

²⁶ 1930-as adatok szerint az ebből a kategóriából származó fiúk 16,4%-a vált szellemi foglalkozásúvá, mely számban a középhivatalnoki réteg is bennefoglaltatik. *Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest, 1982. 61. o.*

Az önálló foglalkozásúak rossz eredményeit elsősorban alacsony kulturális tőke-ellátottságuk magyarázza. Azt, hogy az átlagaik mégis jobbak valamivel a fizikai csoport átlagainál, a réteg izraelita vallású tagjai okozzák. Erre az alcsoportra erős mobilitás jellemző. A főleg kiskereskedő apák fiai a hagyományos értelmiségi pályák (ügyvéd, orvos, művész) felé áramlottak.²⁷ Céljaik eléréséhez – az egyetemi, főiskolai felvételhez – pedig, miután viszonylag szerényebb gazdasági tőkével rendelkeztek, szükségük volt a jó tanulmányi eredményekre.

Az értelmiségiek általános vezető helye jól példázza a család által birtokolt kulturális tőke nagy befolyását a megszerzett eredményekre. Elért átlaguk főleg a nemzeti és egyetemes kultúrát hordozó tantárgyakból kiugró, bizonyítva azon hipotézisünk helyességét, hogy ezen tárgyak eredményeire hat legerősebben a birtokolt kulturális tőke nagysága. Hasonlóan nagy a különbség az élő nyelvek tekintetében is a fizikai és az önálló foglalkozási csoporttal szemben, e tárgyak tekintetében nagyobb gazdasági tőke esetében viszont annak hatása ebben az irányban már ellensúlyozza a kulturális tőke befolyását.

Az értelmiségiek csoportjában elért eredményekre mindenképpen ösztönzőleg hatott az a tény is, hogy a családfők szinte kivétel nélkül felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkeztek. Ez általában azt jelentette, hogy ha a család fiúgyermekének nem sikerült diplomát szereznie, az egyenlő volt a lefelé mobilitással. Ezért ezen csoport tagjai – hasonlóan a hivatalnokokhoz – nagymértékben törekedtek a felsőfokú végzettség megszerzésére, melynek eredményét lemérhetjük az értelmiségi pályák nagymértékű zártságában is.²⁸

A hivatalnokok az általuk birtokolt társadalmi tőkefajta mennyiségének tekintetében köztes helyet foglalnak el az értelmiségi foglalkozásúak és a tulajdonosok csoportja között. Általában mindkét tőkefajtából jól ellátottak, de egyikből sem érik el a vezető csoport szintjét. Ráadásul esetükben is érvényes az apa magas iskolai végzettsége megtartásának igénye. E három tényező együttes, egymást felerősítő hatása mutatkozik meg a jó tanulmányi eredményekben.

A csoport tagjainak érdemjegyei általában szorosan a második helyen állnak. Erősek a természettudományi jegyek, az élő idegen nyelvekből pedig megelőzik az értelmiségi foglalkozásúak csoportját is. Kiemelkedő nyelvi eredményeiket nagymértékben családi kulturális tőkéjük magyarázza. E foglalkozási réteg túlnyomó része az úri középosztályba tartozik. Ezalól a többségében magánpályákon jelen lévő zsidóság jelent többé-kevésbé kivételt, akik azonban – legalábbis életvitelüket tekintve – megpróbáltak hasonulni ezen osztályhoz. Az úri középosztályra pedig általában jellemző volt a kétnyelvűség – a férfiak főleg németül, a nők kisebb része franciául beszélt. Másrészt a gyermekek otthoni tanítása is elterjedt volt. Ezek a tényezők természetesen magyarázzák a jó nyelvi jegyeket.

A tulajdonosok csoportjába tartozó nagykereskedők, gyárosok, vállalkozók, nagybirtokosok fiainak eredményei mutatják a legegységesebben a gazdasági tőke birtoklásának viszonylag gyengébb jelentőségét a tanulmányi sikerekben. A

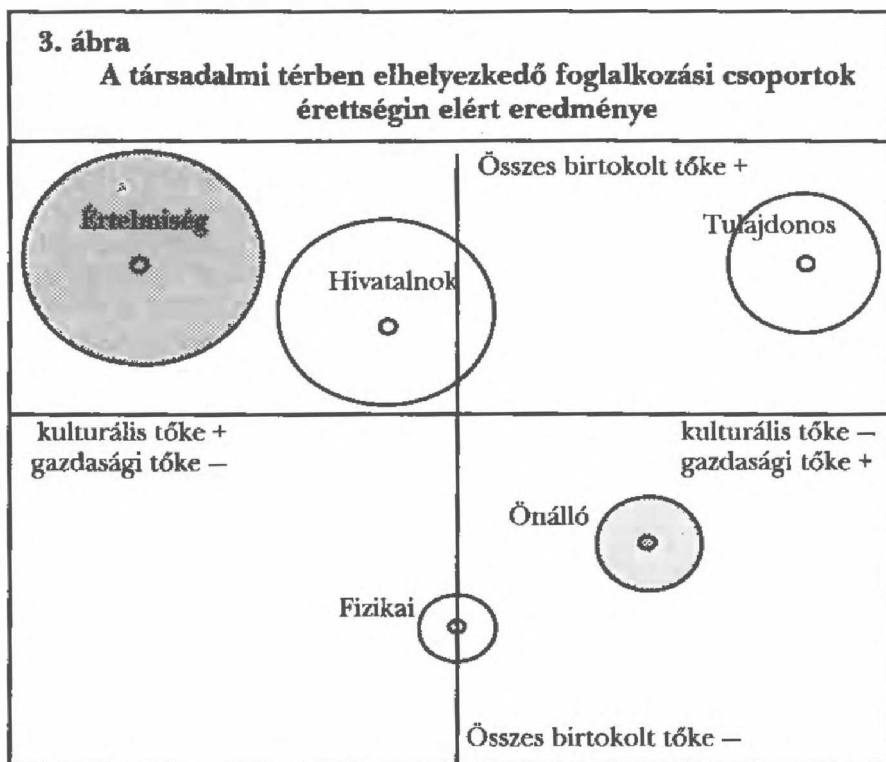
27 U. o. 60. o.

28 U. o. 59-60. o.

rosszabb eredményekhez esetükben hozzájárul a továbbtanulási és a foglalkoztatói piacon fennálló versenyhelyzet ösztönző erejének hiánya is.

A 2. ábrán gyenge pozitív irányú kapcsolatot fedezhetünk fel a gazdasági tőke nagysága és a természettudományokból elért jegyek között. Míg a fizikai, az önálló és az értelmiségi csoportnál a természettudományok átlagának görbéje a gyengébb jegyeket felmutató antik nyelvek görbéjéhez van közelebb, addig a nagyobb gazdasági tőkével rendelkező csoportok esetében ettől a görbétől eltávolodik és a jobb eredményeket tartalmazó kulturális tárgyak görbéje felé közelít. Szembetűnőbb a kapcsolat az élő idegen nyelvek esetében. Kiugróan jobbak a tulajdonosok angolból és németből, mint a többi tantárgyból. Mindkét fenti esetben valószínűsíthető az iskolán kívüli fizetett oktatás pozitív befolyása, amint azt már az előzőekben részleteztük.

Sajnos mintánk változói nem engedik meg, hogy tudományos alapossággal szétválasszuk az apa foglalkozása által meghatározott függő változók egyenkénti hatását a tanulmányi eredményre. Amikor ezt mégis megkíséreljük, mindenképpen hangsúlyozniunk kell, hogy erősen hipotetikus talajon állunk. Különösen fenntartásokkal kell fogadnunk az egyes arányok megállapítását, mert itt a kutató csak intuícióna támaszkodhat.

Magyarázat:

1. A körök elhelyezkedése a társadalmi pozíciót, nagysága az érettségi eredmény színvonalát fejezi ki.
2. A sötétebb színárnyalat a foglalkozási csoportra jellemző nagyobb mobilitási aspirációt jelenti.

Hipotetikus ábránknak fontos mondanivalója, hogy a megszerzett gazdasági tőke kevésbé volt konvertálható kulturális tőkévé. Főképpen a hivatalnokok és a tulajdonosok által elért eredmények összevetésén keresztül láthatjuk, hogy a birtokolt gazdasági tőke nagysága sokkal gyengébben korrelál a tanulmányi átlagokkal, mint a kulturális tőkée. A tanulmányi átlagokat pedig a megszerzett műveltségi szint jelzéseiént is felfoghatjuk, amennyiben az iskolában elsajátított ismeretek döntő hányadát képezik az egyén által birtokolható kulturális tőkének. Ha az ábra megenged egy kicsit általánosabb megállapítást, akkor azt mondhatjuk, hogy a szellemi elit nagyfokú zártságot mutat még a feltörekvő gazdasági elit felé is.

A vallási, nemzetiségi hovatartozás és a megszerzett érdemjegyek korrelációjának vizsgálata több problémát vet fel számunkra. A rendelkezésre álló adatbázis súlyos hiányossága kutatásunk szempontjából, hogy nem tünteti fel a tanulók nemzetiségét, amiből következően mintánk nemzetiségi megoszlására csak közvetett úton, a diákok nevének jellegén keresztül következtethetünk. Ez a módszer – amint az a következőkben is kiviláglik – kétség kívül tökéletlen, azonban óvatosan kezelve, nyújthat támpontot számunkra.

Másrészt az iskola társadalmi beágyazódása is meggondolásokra késztet. Az általunk vizsgált korszak egybeesik Budapest nagyvárossá fejlődésének időszakával. A város lakossága 70 év alatt mintegy négyszeresére duzzadt (1869: 280 349, 1941: 1 162 940 fő).²⁹ A népesség szaporodásának fő összetevője – kiemelkedően az első világháborúig terjedő korszakban – a bevándorlás volt. A bevándorlók között jelentős számban képviselt nem magyar etnikumúak az életmódváltással párhuzamosan elvesztették nemzetiségi elkülönülésüket, vagyis asszimilálódtak a magyarsághoz. Kitűnően támasztja alá ezt a folyamatot Budapest lakosságának anyanyelvi átrétegződése: 1880-ban csak 56%-uk vallja magát magyar anyanyelvűnek, míg 1930-ban már 99,3%-uk.³⁰

A fenti adatok tudatában mindenképpen helyesebbnek látszik e magyar tanítási nyelvű iskola diákjai esetében nemzetiségi hovatartozás helyett nemzetiségi eredetről beszélni, miután valószínűsíthetőleg az iskola nem magyar nemzetiségű tanulóinak többsége valahol a nyelvi és a kulturális asszimiláció határán állhatott. Ez azt jelenti, hogy a családnév jellege kutatásunkban elsősorban a kulturális térben elfoglalt pozíciók távolságát jelezheti számunkra.

²⁹ Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XXX. évfolyam. Budapest, 1942. 23. o.

³⁰ *Illyefalvi Lajos: A 60 éves Budapest.* Budapest, 1933., Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve XXIV. évfolyam. Budapest, 1936.

11. táblázat

Az érettségien elért eredmények megoszlása
a tanuló vallása és nevének jellege szerint

Vallás: Névjelleg:	Római katolikus		Evangélikus		
	Magyar n = 130	Egyéb n = 138	Magyar n = 515	Német n = 453	Szláv/Szlo n = 164
Magyar	1,79 (2)	2,12 (7)	1,87 (3)	2,00 (6)	2,17 (8)
Történelem	1,74 (3-4-5)	1,94 (8)	1,71 (2)	1,79 (6)	1,92 (7)
Filozófia	1,66 (2)	1,92 (7)	1,77 (3)	1,84 (4-5)	1,97 (8)
HUMÁN	1,74 (2)	1,99 (7)	1,79 (3)	1,88 (6)	2,02 (8)
Latin	1,88 (1-2)	2,18 (7)	2,05 (4)	2,08 (5-6)	2,25 (8)
Görög	1,69 (1)	2,17 (8)	1,92 (3-4-5)	1,97 (6-7)	1,92 (3-4-5)
Német	1,75 (3-4)	1,76 (3-4)	2,01 (7)	1,86 (5)	2,15 (8)
NYELV	1,77 (2)	2,04 (7)	1,99 (4-5-6)	1,97 (4-5-6)	2,11 (8)
Mennyiségtan	1,79 (2)	2,06 (7-8)	1,93 (3)	1,96 (4-5-6)	2,05 (7-8)
Természettan	1,77 (1)	2,06 (7-8)	1,88 (3-4)	1,92 (5)	2,06 (7-8)
REÁL	1,78 (1-2)	2,06 (7-8)	1,91 (3-4)	1,94 (5-6)	2,06 (7-8)
Vallástan	1,24 (2-3)	1,29 (4)	1,36 (5)	1,51 (7)	1,54 (8)
Magatartás	1,08	1,10	1,06	1,06	1,06

Vallás: Névjelleg:	Református	Izraelita	
	n = 300	Magyar n = 390	Egyéb n = 752
Magyar	1,92 (4)	1,74 (1)	1,97 (5)
Történelem	1,75 (3-4-5)	1,62 (1)	1,74 (3-4-5)
Filozófia	1,84 (4-5)	1,64 (1)	1,78 (6)
HUMÁN	1,84 (5)	1,67 (1)	1,83 (4)
Latin	2,07 (5-6)	1,87 (1-2)	2,01 (3)
Görög	1,98 (6-7)	1,71 (2)	1,91 (3-4-5)
Német	1,89 (6)	1,59 (1)	1,63 (2)
NYELV	1,98 (4-5-6)	1,72 (1)	1,85 (3)
Mennyiségtan	1,96 (4-5-6)	1,74 (1)	1,96 (4-5-6)
Természettan	1,88 (3-4)	1,81 (2)	1,94 (6)
REÁL	1,92 (3-4)	1,78 (1-2)	1,95 (5-6)
Vallástan	1,43 (6)	1,25 (2-3)	1,07 (1)
Magatartás	1,08	1,08	1,08

A 11. táblázat adataiból kitűnik, hogy a tanulmányi eredmények erősen eltérnek egymástól mind a vallási hovatartozás, mind a névjelleg szerint. Kiemelkedőek a különbségek a magyar nyelv esetében, ami azt mutatja, hogy bár nyelvileg elmagyarosodott diákokról van szó, a nemzetiségi eredet megosztottsága még mindig hat a magyar kultúra birtoklási fokának különbségeiben.

Az egyes csoportok eredményeit külön-külön megvizsgálva a következő megállapításokat tehetjük: A magyar és a más névjellegű izraeliták megszerzett jegyei között a vallástantól és az idegen nyelvektől eltekintve széles szakadék tátong, amennyiben a magyar nevének a legjobb tanulók, míg a másik csoport csak a mezőny második felében helyezkedik el. A fentebb említett két tárgy esetében azonban az elsősorban német, kisebb részben szláv nevű izraeliták is jó eredményeket értek el. Mivel magyarázható ez?

A zsidóság nagyobbik fele a vizsgált korszak folyamán permanens asszimilációs mozgásban volt (ld. 19 o.). Az eredetileg szinte kizárólagosan német nevű zsidóság asszimilációs akaratától függően magyarosította nevét. Az asszimilációt elutasító csoportok ebből következően megmaradtak idegen nevűeknek, és jellemző maradt rájuk a kétnyelvűség is. Az elutasítással általában együttjárt azoknak a tradicionális kulturális hagyományoknak a megőrzése, amelyekbe beletartozott a délutáni vagy vasárnapi felekezeti különoktatás is. Itt a diákok elsősorban biblia-magyarzatokat hallgattak és jiddis nyelvet tanultak.³¹ A korán megkezdett nyelvtanulás az általános nyelvérzékre hathatott fejlesztően, a külön vallásórákon való részvétel hatása pedig nyilvánvaló. Nem tekinthető véletlennek tehát ezen csoportnak a többi tantárgyhoz képest kiemelkedő vallási és idegen nyelvi eredménye.

Az asszimiláció elutasításával másrészt összefüggött, hogy az izraeliták idegen névjellegű csoportja általában elutasította a státuszkompenzációs célú stratégiákat – így például a kiemelkedő iskolázottsági tőke megszerzését –, melynek hatása az általában gyengébb érdemjegyekben mutatkozik meg.

Ezzel szemben a zsidóság másik része – amely elfogadta az asszimilációs szerződést –, élt a magas iskoláztatási tőke adta lehetőségekkel, ahogyan ez a jelen dolgozat korábbi fejezetéből is kitűnik. Különösen a német nyelvből és a nemzeti-kulturális tárgyakkól jelentős az előnyük, mely tényből egyrészt a csökkenő mértékű, de még mindig elterjedt kétnyelvűségekre, másrészt a fokozott asszimilációs készségre következtethetünk. Az erős magyar és történelem jegyek jelentőségét kiemeli, hogy az eltérő kulturális hagyományok ellenére szerezték meg őket az izraelita tanulók. Esetükben a kompenzáció és a magyarosodási akarat hatása halmozódik, és erősebbnek mutatkozik a kulturális különállás okozta hátránynál.

A keresztényeket tekintve az eltérő névjellegű csoportok között még jelentősebb különbségeket fedezhetünk fel a tanulmányi eredmény terén. Esetükben azonban nem beszélhetünk az asszimilációt elfogadó illetve elutasító alcsoportokról, hanem – amint azt már említettük – a nemzetiségi eredet különbségeit valószínűsíthetjük.

A magyar nevű keresztényekről biztosan állíthatjuk, hogy valóban magyar nemzetiségűek, és nem az asszimiláció bizonyos lépcsőfokára eljutott németek, szlávok vagy akár románok. A keresztények között ugyanis nem terjedt el az a gyakorlat, hogy "magyarosodásukat" nevük megváltoztatásával is jelezzék, amint ez a zsidóságnál történt. Ebből következően azonban az is természetszerű, hogy az idegen nevű keresztények között is jelen van jelentős számú, vagy minden szempontból, vagy legalábbis egyes szempontokat illetően magyarnak tekinthető diák. A különböző névjellegű keresztény csoportok vizsgálatánál tehát teljes biztonsággal csak azt állíthatjuk, hogy az egyikre jellemzőbb a magyar nemzetiségűek jelenléte mint a másikra.

³¹ *Karády Viktor*: A vallási hovatartozás szerepe a társadalmi csoportok közötti iskolázottsági egyenlőtlenségek kialakulásában a 20. századi Magyarországon. Kézirat. 20-21. o.

A katolikusok esetében tovább finomíthatjuk az eltérő névjellegű csoportokról kifejtett megállapításainkat. Náluk a legnagyobb különbség (0,33) a magyar nyelvi jegyekben mutatkozik a két alcsoport között. Ezzel szemben egyedül német nyelvből sikerült a nem magyar nevűeknek befogni társaikat. Mire következtethetünk ebből? Egyrészt a magyar nyelvi átlagok nagy távolságát a nemzeti kultúra birtoklása terén fennálló jelentős különbségek jelzéseként foghatjuk fel, másrészt a német jegyek megközelítő egyenlősége azt mutatja, hogy az idegen nevű katolikusok túlnyomó többsége német eredetű. (Ez utóbbit megerősíti az a tény, hogy az alcsoport diákjainak 70%-a német nevet visel.)

A két alcsoport nagyon jelentős eredménykülönbségeit az etnikai megoszláson kívül a foglalkozási rétegek szerinti elkülönülés is magyarázza. A magyar családnévvel rendelkező apák megközelítőleg 70%-a értelmiségi vagy hivatalnok (a korábban bevezetett foglalkozási kategóriákat használva), míg ugyanebbe a két rétegbe a másik alcsoportból csak az apák 48%-a tartozik. Azt mondhatjuk tehát, hogy mintánk szerint a nemzetiségi eredetű katolikus férfiak sokkal nagyobb hányada található olyan alacsonyabb iskolai végzettséget igénylő, kisebb presztizsű pályán, amely gyengébb családi kulturális tőke birtoklását feltételezi. Ezzel szemben a magyar katolikusok a társadalmi hierarchia magasabb fokán elhelyezkedő pályákon valószínűek, nagyobb kulturális tőkével és általában magasabb fokú iskolázottsággal rendelkezve. A bemutatott jelenség bizonyítja, hogy az 1945 előtti magyar társadalomban a nemzetiségi hovatartozás egyes esetekben korrelált a család társadalmi állásával, és ebből már csak egy lépés arra következtetnünk, hogy a társadalmi fölemelkedésnek előfeltétele volt a magyarosodás.

A reformátusok középszintű eredményei mögött két véglet húzódik meg. Pozitív irányban emelkednek ki a nemzeti-kulturális tantárgyakból elért jegyeik, ellenben különösen gyengék az idegen nyelvek területén. Kézzelfogható hatása mutatkozik itt meg a homogén magyar etnikai összetételnek és az egynyelvűségnek. A mintában a reformátusok több mint 70%-a magyar nevet visel, ami a vizsgált felekezetek között a legnagyobb arány. (Az országos adatok is hasonlóak: 1880-ban 94,3%-uk, 1930-ban 99,6%-uk vallotta magát magyar anyanyelvűnek.)³²

Csak tisztán hipotetikus feltevésünk lehet az átlagos jegyek magyarozatára. A reformátusok többsége a Dunától keletre, az ország kevésbé fejlődő, kevésbé kapitalizálódó vármegyéiben lakott. A kálvinista értelmiség elsősorban a hagyományosan protestáns színezetű vármegyékhez kötődött. Ez a provinciális, a kapitalista gazdasági versengéstől távolabb eső életforma nem ösztönözte a reformátusokat igazán kimagasló eredmények elérésére. Ennek a szellemnek a hatása mutatkozhatott meg a reformátusok iskolajelleg-választásában is, amikor a felekezetek közül messze kimagaslóan a humán gimnáziumokat preferálták (ld.: 9. tábla).

A döntő részben magyar, német és szlovák eredetű evangélikusok esetében hasonló elemzés magyarázza az eredmények eltéréseit, mint a katolikusoknál. Azonban a viszonylag gyengébb átlagok létrejöttéhez kétség kívül hozzájárultak a

³² Az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1882. 390. o.

számukra alacsonyabb szinten megállapított tandíjak és az egyéb kedvezmények, melyek – akárcsak a reformátusok esetében – gyengíthették a szelekciót.

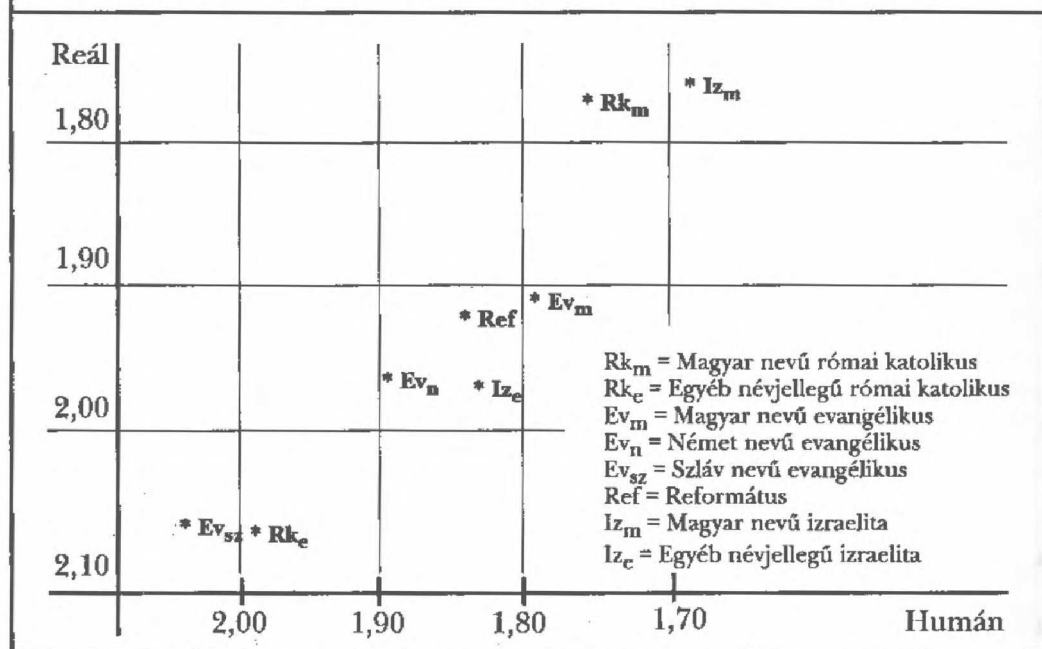
A magyar nevű evangélikusok általában a harmadik helyet szerezték meg a tanulmányi rangsorban, az idegen nyelvek, és közülük is elsősorban a német kivételével. A nyelvekből elért rosszabb eredményeket ennél a csoportnál is az egynyelvűségnek a nyelvérzékre gyakorolt hátrányos hatásával magyarázhatjuk.

Meglepő a német nevű evangélikusok viszonylag rossz szereplése. Magyarosodásuk köztes állapotát jól mutatja, hogy gyenge magyar jegyeik mellett németből sem remekelnek. A csoport tagjainak többsége valószínűleg már kevésbé használja otthon a német nyelvet, de még a magyar kultúra birtokbavétele sem történt meg teljes mértékben. Ezek a jelek alátámasztják azt a hipotézist, hogy számukra az asszimiláció sokkal kevésbé volt parancsoló, mint például a zsidóság számára.

A szlovák eredetű evangélikusok általános utolsó helyét – a már említett gyengébb szelekciós hatáson kívül – elsősorban a családjuk birtokolta kulturális tőke csekély mennyisége magyarázza. A társadalmi hierarchia legalján elhelyezkedő, alacsony képzettségű és főleg falusi eredetű szlovákság számára volt valószínűleg a legnehezebb a gimnázium elvárásainak megfelelni. Ezenfelül esetükben lehetett a legnagyobb a kulturális elkülönülés a csoport egészét figyelembe véve, hiszen a szlovák tannyelvű középszintű oktatási intézmények bezárása után (1871) az asszimilációs akaratot nem mutató szlovák családok gyerekei is a magyar tannyelvű iskolákba kényszerültek.

4. ábra

Az érettségien elért eredmények reál és humán tárgyakból

Derékszögű koordináta-rendszerben ábrázolva a különböző vallású és nemzeti eredetű társadalmi csoportok humán (magyar, történelem, filozófia) és reál (természetan, mennyiségtan) tantárgyakból elért eredményeit, három jól elkülönülő csoportosulást fedezhetünk fel. (4. ábra) Messze kiemelkednek a magyar nevű izraeliták és római katolikusok, erősen leszakadnak a szláv nevű evangélikusok és a nemzetiségi eredetű katolikusok és közöttük viszonylagosan egy tömbben helyezkednek el a többiek.

Érdeemes megfigyelni, hogy a nemzetiségi eredet különbözősége milyen óriási távolságot indukál a katolikusok esetében, míg jóval kisebbet az evangélikusoknál. Ebben valószínűleg az játszhat szerepet, hogy a katolikusoknál a domináns helyzetük tényezői kumulálódnak, míg az evangélikusoknál a vallási kisebbségi helyzet olyan erős hatással bír, hogy a nemzetiségi hovatartozás már kevésbé játszik befolyásoló szerepet.

Az izraelitákat tekintve kézzelfoghatóvá válik, hogy egy társadalmi stratégia milyen jelentős szerepet játszhat az iskolai eredményekben. Azzal, hogy a magyar nevű izraeliták egy kompenzációs és egyben asszimilációs cél érdekében sokkal nagyobb tanulmányi befektetéseket tettek, a centrumból messze az élre tudtak törni.

A fentiekén kívül az ábrából leolvashatjuk még a humán és a reál tantárgyakból elért átlagok szoros korrelációját is.³³ Mindegyik alcsoportra érvényes, hogy aki az egyik tantárgycsoportból jó, az nagy valószínűséggel a másiktól is erős.

11. táblázat

Egyes tantárgyak tanulmányi átlagai az apa foglalkozása és a vallási hovatartozás szerint (N = 2620)

n =	I z r a e l i t a									
	Fizikai	Önálló		Közép- hív.	Magashív.		Értelmiségi		Tulajdonos	
		1.*	2.**		1.	2.	1.	2.	1.	2.
	38	248	71	49	63	71	136	76	196	81
Magyar	2,32	1,96	1,82	1,82	1,86	1,78	1,71	1,64	2,02	1,86
Latin	2,24	2,03	1,86	1,98	1,81	1,76	1,84	1,74	2,08	1,96
Német	1,95	1,60	1,66	1,65	1,38	1,57	1,59	1,59	1,65	1,70
Mennyiségt.	2,24	1,99	1,77	1,69	1,89	1,65	1,83	1,64	1,93	1,88
Vallástan	1,39	1,24	1,24	1,20	1,22	1,20	1,24	1,26	1,36	1,30

* 1873-1918

** 1919-1944

³³ A megállapítást megerősíti a humán és reál tantárgyakból elért eredmények rangkorrelációjának vizsgálata is, amely egyhez nagyon közeli számot ad.

Keresztény

	Fizika		Önálló		Középhiv.		Magashiv.		Értelemiségi		Tulajd.	
	1.*	2.**	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.	1.	2.
n =	61	122	79	102	43	128	149	253	217	245	76	107
Magyar	2,11	2,07	2,14	2,09	1,98	1,85	1,90	1,93	1,88	1,80	2,17	2,04
Latin	2,38	2,07	2,22	2,21	2,05	2,11	1,96	2,04	2,07	1,87	2,17	2,11
Német	2,11	2,12	2,06	2,16	1,74	2,04	1,77	1,84	1,88	1,83	1,89	1,81
Menny.	2,13	2,07	2,11	2,00	1,95	2,02	1,82	,194	1,93	1,84	1,93	1,97
Hittan	1,64	1,33	1,58	1,34	1,40	1,33	1,42	1,38	1,44	1,35	1,66	1,32

* 1873-1918

** 1919-1944

Finomabb elemzésre vállalkozhatunk akkor, ha egyszerre vesszük figyelembe a társadalom vallási és foglalkozási megosztottságát. A 11. tábla bemutatja az e két dimenzió mentén elkülönülő társadalmi csoportok tanulmányi eredményeit. (Sajnos a minta kis terjedelme miatt az egyes keresztény felekezetek közötti különbségek nem mutathatók ki. Ellenben, ahol az elemszám azt megengedi, történeti tendenciák elemzésére is vállalkozhatunk.)

A vallási elhatárolódást figyelembevéve azt az általános megállapítást tehetjük a kimutatás adataira támaszkodva, hogy az izraelita diákok lényegesen jobban tanultak keresztény társaiknál. Kivételt képeznek e kijelentés alól a fizikai foglalkozási réteghez tartozó apák gyerekei. Ezen alacsonyabb képzettségű, kisebb kulturális tőkével rendelkező, jelentősebb arányban vidéki származású rétegek esetében a sorrend ellenkezőjére fordul a német nyelv és a vallástan kivételével. Összehasonlítva az izraelita vallású rétegek által megszerzett átlagokat, kiugró lemaradást tapasztalhatunk a fizikaiaknál, ami egyben a legdöntőbb magyarázata a fordított rangsornak.

Feltételezhetjük, hogy a kis presztízsű foglalkozási rétegekben azok a zsidó családok találhatóak, melyek nem tűzték ki célul az emancipáció és a társadalmi felemelkedés stratégiájának megvalósítását. Ezek a csoportok a zsidóság ortodox ágához tartoztak, kevésbé voltak városiasodottak, és sokkal kevésbé voltak hordozói annak a széles körű műveltségnek, amelyben neológ társaik az élen jártak Magyarországon. Másrészt elvetették a neológok asszimilációs stratégiáit is, és ennek következtében nagyobb arányban maradt jellemző rájuk a kétnyelvűség. (Hipotézisünket alátámasztják az erősebb vallástani és német jegyek.) Valószínűsíthető, hogy mintánk ebbe a rétegbe tartozó izraelita diákjai éppen azt a nemzedéket képviselik, amely elfordult a disszimiláns ortodoxiától, és csatlakozott a státuszkompenzációs és asszimiláns társadalmi stratégiákat megvalósító neológokhoz, ám az otthonról hozott adottságok esetükben még kedvezőlenek.

Legnagyobbak a tanulmányi különbségek a két felekezet között az önállóak (kisiparosok és kiskereskedők) esetében. Az ebben a rétegben különösen mobil,

feltörekvő izraelita családok fiai, nagyobb otthonról hozott kulturális tőke birtokában sokkal jobb eredményeket értek el keresztény társaiknál. Ezen izraelita vallású réteghez tartozóknál – főleg az első időszakra jellemzően – erős kétnyelvű hagyományokra gyanakodhatunk a német jegyeket vizsgálva, melyek átlaga 4 tizeddel jobb a hasonló foglalkozású keresztényekénél.

Inkább csak hipotetikusán fogalmazhatjuk meg azt a tételt, hogy ez a társadalmi réteg lehetett a zsidóság esetében a vízváltó az asszimilációs értékek felvállalásában. A magasabb presztízsű pályák esetében ugyanis már többé-kevésbé elvárt feladat lett a magyarosodás, amit mintánkban az bizonyít, hogy a zsidó hivatalnokok, értelmiségiek és nagypolgárok között már jóval kisebb arányban találkozhatunk német nevéekkel, mint az önállóknál. A rétegből történő nagyarányú kiáramlás tehát túlnyomórésztben a nemzedékek közötti stratégiaváltással is együtt járt a zsidóságnál.

A történeti tendenciák azt mutatják, hogy a korszak folyamán emelkedett az általános tudásszint. Szemben ezzel a német nyelvi jegyek romlottak, amit kétség kívül a kétnyelvűség jelentőségének csökkenéseként értelmezhetünk.

Az izraelitáknál az átlagosnál jobban erősödtek a jegyek. E jelenséget a kompenzációs stratégia térhódításával kapcsolhatjuk össze. Az első világháború után már a zsidó családok nagyobb hányada fogadja el ezt a stratégiát, és ezáltal az egész felekezetre jellemző átlag is jelentősen javul. Az ortodox irányzat súlyának csökkenését kétség kívül összefüggésbe hozhatjuk a trianoni területvesztéssel. Ekkor, az addig túlnyomó részt az ország peremterületein élő ortodoxia többsége az országhatárokon kívül rekedt. A neológ előretörést jól mutatja a zsidóság példátlan felzárkózása a fővárosban 1918 után.³⁴

Meglepő a keresztény hivatalnok rétegek tanulmányi eredményének romlása. A réteg magyarosodását jelző, javuló magyar átlagokkal szemben a többi tárgyból rosszabbodtak jegyeik. A tendencia mögött a társadalmi mobilitás hatását valószínűsíthetjük. A két világháború között elérhetőbbé váltak a hivatalnoki pályák a kisebb kulturális tőkével rendelkező rétegek előtt is. A szellemi foglalkozások közül 1930-ban éppen a keresztények által jobban preferált közhivatalnoki állások voltak a legkevésbé zártak.³⁵

34 Az 1920-as népszámlálás eredményei szerint a magyarországi zsidóság 46%-a a fővárosban lakott. Magyar Statisztikai Évkönyv 1919-1922. Budapest, 1923. Mintánkban az asszimilációs stratégia felvállalását a magyar nevű izraeliták arányának rohamos emelkedése mutatja meg: 1871-1900: 14,5%; 1901-1918: 40,1%; 1919-1933: 53,2%; 1934-1944: 44,2%.

35 Budapesti Statisztikai Évkönyv XXIII. kötet 1935. 33. o. Budapest, 1935.

A gimnáziumi érettségi megszerzése egyes diákok részére már magában is egyenértékű a felfelé irányuló mobilitással; míg mások esetében az csak a származási réteg társadalmi helyzetének elérését, illetve meghaladásának lehetőségét jelentheti. A gimnázium elvégzését a továbbiakban a szellemi foglalkozásuk közé való belépéssel azonosítom, mert bár természetesen nem biztos, hogy minden érettségivel rendelkező szellemi pályát választ, de végzettsége erre mindenképpen lehetőséget nyújt. Felfelé irányuló mobilitásnak tekinthető minden esetben a fizikai foglalkozásuk közül a szellemi foglalkozásuk közé való belépés, illetve a szellemi foglalkozásokon belül a nagyobb iskolai végzettséget igénylő pályára való áttérés. A dolgozatomban már használt foglalkozási kategóriákban gondolkodva tehát általában felfelé irányuló mobilitást jelent az érettségi megszerzése a fizikai és az önálló foglalkozási csoportokból származó tanulók száma. Kétséges a középszintű hivatalnokok fiainak helyzete ebből a szempontból, hiszen köztük jelentős számú érettségizett apától származót találunk.³⁶ Az értelmiségiek, a magashivatalnokok és a tulajdonosok esetében pedig önmagában az érettségi megszerzése túlnyomó részt nem jelent felfelé irányuló mobilitást. A következő táblázat bemutatja, hogy az iskola diákjai milyen foglalkozási csoportokból származnak.

12. táblázat

A Budapesti Evangélikus Gimnázium diákjainak megoszlása az apa foglalkozása szerint (%)

Az apa foglalkozása	1871-1900	1901-18	1919-33	1934-44
Fizikai	7,3	6,9	9,7	10,0
Önálló	33,4	15,6	14,0	12,6
Középhivatalnok	5,7	4,6	8,9	15,1
Értelmiségi	25,1	28,2	24,1	25,7
Magashivatalnok	12,9	19,1	26,6	24,6
Tulajdonos	15,6	25,5	16,7	11,9
100% = (fő)	673	653	693	602

A táblázatból kitűnik, hogy a gimnázium diákjainak többsége mind a négy vizsgált időszakban azokból a foglalkozási csoportokból származott, melyek számára az érettségi megszerzése legfeljebb az apa társadalmi helyzetének utolérését jelenthette. Elsősorban a fizikaiak (munkások, parasztok) csekély aránya szembetűnő, ami azt mutatja, hogy az érettségi e rétegek számára nehezen volt elérhető.³⁷

³⁶ Andorka Rudolf: i. m. 60. o.

³⁷ U. o. 44-45. o.

A kimutatás adatai közül kétség kívül a legfigyelemreméltóbb az önállóak nagymértékű jelenléte. A múlt század utolsó három évtizedének érettségizői közül minden harmadik ebből a rétegből származott. A meglepő arányra magyarázatot csak a foglalkozási réteg vallási megoszlásának vizsgálatán keresztül kaphatunk.

Az 1871-től 1900-ig terjedő időszakban az önállóak több mint 78%-a izraelita vallású. Az izraeliták legnagyobb része kiskereskedő volt, és ekkoriban már igen jelentős számban laktak Pesten, főleg a VI. és a VII. kerületben.³⁸ Az előző fejezetben már utaltunk rá, hogy a zsidó kiskereskedők erősen mobilak voltak, valamint törekedtek magasabb iskolázottsági tőke megszerzésére. Ebből következően a kiskereskedő zsidóság felduzzadása Pesten jelentős keresletet támasztott az iskolapiacra, melynek kielégítésére ekkor még nem volt felkészülve a középiskolahálózat. Az egyensúly megteremtésében fontos lépés volt az evangélikus iskola érettségiző adó főgimnáziummá való felfejlesztése.³⁹

A zsidóság számára kiválóan megfelelt az evangélikus gimnázium magas tanulmányi színvonala, vallási türelme és magyar tanítási nyelve, amelyek kielégítették mind asszimilációs, mind kompenzációs igényeit és nem jártak együtt – az elsősorban a katolikusokra jellemző – térítési szándékkal. Valószínűsíthető azonban, hogy a kiskereskedők egy része – ha lehetősége megengedi – inkább reáliskolába iratta volna fiát. Erre utal az a tény, hogy a belvárosi állami reáliskolák megnyitásával egyidőben nagyon erősen megcsappant a réteg képviseltsége az evangélikus gimnáziumban. (Ld. a 2. időszak adatait!) Számuk csökkenéséhez hozzájárulhatott még az intézmény átköltözése a Belvárosból a Vilma Királynő úti új épületbe, és a rohamosan emelkedő tandíj is. Jellemző azonban, hogy még ekkor is (a XX. század elején) izraelita vallású volt a Fasori Gimnáziumba járó kiskereskedő vagy kisiparos családból származóknak több mint 72%-a.

A zsidóság a gimnáziumban az önállóakon kívül a tulajdonosok között képviselte magát a legnagyobb számban. Arányuk a foglalkozási csoportban a kimutatás első és második időszaka között 10%-kal emelkedett (64, illetve 74%). A növekedés egybeesett az Andrássy út környéki villanegyed kiterelvényesedésével, melyben jelentős számban lakott a zsidó nagypolgárság. E réteg fiainak beiskoláztatása lehetett tehát a legdöntőbb oka a tulajdonosok megerősödésének az iskola érettségiző diákjai között a század elején.

Az önállóak és a tulajdonosok súlyának fokozatos csökkenése az I. világháború után összefüggött az izraeliták kiszorulásával a gimnáziumból. Az emelkedő tandíjak (a két világháború között már a protestánsok tandíjának hatszorosát fizették), és a numerus clausus hatását fedezhetjük fel elsősorban visszaszorulásukban. A zsidó vallásúak aránya a tulajdonosok között a XX. század eleji 74%-ról 1933

38 1900-ban Pesten a lakosság 26,725%-a izraelita vallású volt. A zsidóság koncentrációja legfőképpen a VI. és a VII. kerületben volt nagymérvű, ahol a budapesti izraeliták több mint 60%-a lakott. Budapesti Székesfőváros Statisztikai Évkönyve IV. évfolyam 1899-1901.

39 A gimnázium ekkoriban még a V. kerületi Sütő utcában volt (az V., VI. és VII. kerületek találkozásánál), és csak 1904-ben költözött át a Fasorba.

után 26%-ra, ugyanez a szám az önállóak esetében 72%-ról 28%-ra csökkent. (Sajnos mintánk adottságai nem teszik lehetővé az áttértek kimutatását, de valószínűleg – kisebb mértékben – ez is hozzájárult az izraeliták súlyának csökkenéséhez.)

Az értelmiségiek és a magashivatalnokok magas számarányát tekintve a 12. táblázat egyértelmű tanulsága, hogy ennek a humán gimnáziumnak a legnagyobb szerepe a hagyományosan magas iskolai végzettséggel rendelkező családok fiainak képzése volt. Esetükben az ország egyik legjobb gimnáziumának számító evangélikus iskola elvégzése jó alapot jelentett az egyetemi tanulmányokhoz, vagyis a réteg önreprodukciójához.

Az 1871-1883 és az 1896-1909 közötti időszakból rendelkezésünkre állnak a diákok pályaválasztási adatai is. Segítségükkel finomabb elemzést készíthetünk, amennyiben a szellemi foglalkozások csoportján belüli pályaválasztást is figyelemmel kísérhetjük.

13. táblázat

A diákok pályaválasztása az apa foglalkozása szerint (%)

Az apa foglalkozása	V á l a s z t o t t p á l y a					
	Tanár*	Jogász	Orvos	Mérnök	Keresk.	Hív., katonatiszt**
Fizikai, önálló, középhivatalnok (n=222)	13,1	28,4	18,0	16,2	16,7	7,6
Értelmiség (n=152)	11,8	36,8	23,1	15,1	7,9	5,3
Magashivatalnok, tulajdonos (n=188)	6,9	42,0	9,6	19,1	16,0	6,4
Összesen: (n=562)	9,7	35,6	16,7	17,1	14,2	6,7

* Tanár, teológus, bölcész, művész; ** Hivatalnok és katonatiszt

A 13. tábla azt mutatja, hogy a társadalmi származás meghatározó tényező volt a pályaválasztást illetően. Jól elkülöníthető orientációkat figyelhetünk meg a társadalmi hierarchia különböző lépcsőfokain álló rétegeknél.

A társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén álló rétegekből – fizikai, önálló, középhivatalnok – származó diákok részére a feltüntetett hivatások általában egy-egy mobilitási csatornát jelentettek. A megállapítás legkevésbé a kereskedelmi pályára igaz. A pálya magas preferenciája mögött elsősorban a kiskereskedők gyerekeinek választása húzódik meg. Bár a források nem különböztetik meg a továbbtanulókat és az azonnal munkába állókat, feltételezhetjük, hogy köztük sok, tanulmányait az érettségivel befejező diák volt. A döntést ebben az esetben a családi vállalkozás fenntartása motiválta.

Meglepő a tanári, papi, művészi pályák kis népszerűsége a csoporthoz tartozó rétegek körében, mert ezek hagyományosan fontos felemelkedési utak voltak a szegényebb rétegekből származó tehetséges gyerekek számára.

Ezzel szemben kiemelkedően magas a jogi pályát választók aránya, hasonlóan a másik két foglalkozási csoportnál tapasztalhatókhöz. Ez a tény alátámasztja, hogy a doktori címmel járó jogi diploma megszerzése az egyik legelterjedtebb belépési mód volt az úri osztályba az 1945 előtti Magyarországon.

Az értelmiségi származású diákok pályaválasztását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy túlnyomó többségük az apa társadalmi helyzetének megtartását célozta meg. Kereskedő, hivatalnok vagy katonatiszt csak minden hetedik akart lenni, elsősorban a rosszabb tanulók.

A társadalmi elitet is magában foglaló csoportból (magashivatalnokok, tulajdonosok) származó tanulók között két jellegzetes tendenciát figyelhetünk meg. A hivatalnokok, földbirtokosok a jogi pályát választották nagy eséllyel, míg a gyárosok, nagykereskedők, vállalkozók a mérnököt és a kereskedőt. Utóbbiaknál az apa foglalkozásának folytatása lehetett a legfontosabb motiváció. A földbirtokosok fiai számára pedig a jogi végzettség megfelelő társadalmi státuszt biztosított akkor is, ha nem örökölhették apjuktól a földet. Nagyon kevesen választották ellenben a tanári és az orvosi hivatást, melyek, amellet, hogy kevésbé voltak megfizetve, sokkal nagyobb tanulmányi befektetéssel és felelősséggel jártak.

14. tábla

A diákok pályaválasztása vallási megoszlásuk szerint (%)

	Tanár*	Jogász	Orvos	Mérnök	Keresk.	Hiv., katonatiszt**
Keresztények (n = 325)	16,0	35,4	14,8	18,8	7,3	7,7
Izraeliták (n = 335)	6,0	36,1	17,9	14,6	20,0	5,4

* Tanár, teológus, bölcsész, művész; ** Hivatalnok és katonatiszt

A pályaválasztási döntésekben a diákok között meghúzódó vallási különbségek is tükröződnek, amint ez a 14. táblából leolvasható. A legnagyobb eltérés a tanári, papi és művészi, illetve a kereskedői pálya tekintetében jelentkezik.

A zsidóság számára a tanári pálya az egyik legzártabb foglalkozási ág az általunk vizsgált korszakban. A viszonylag szűkebb nyilvános felekezeti alapfokú iskolahálózat, és az egyetlen felekezeti középiskola pedig nem igényelt nagyarányú tanárképzést. Ezen okokból következően az izraelita diákok elenyésző része választotta a tanári hivatást, ami a táblázat első oszlopának alacsony értékében mutatkozik meg. Ezzel szemben minden ötödik zsidó diák a kereskedelmi pályát

választotta, ami kézzel foghatóan támasztja alá az izraeliták túlképviseltségét a kereskedelemben a századfordulón.

Figyelemreméltó, hogy mind a keresztények, mind az izraeliták a legnagyobb eséllyel a jogi pályát választották. A hasonló arányok mögött azonban eltérő pályaeorientáció húzódik meg. A megszerzett jogi végzettséggel a keresztények elsősorban a közszolgálati pályákra, míg az izraeliták a magánpályákra áramlottak. Jól mutatja ezt mintánkban az apa foglalkozása. A táblázat adatait a mobilitási csatornák eltéréseként értelmezhetjük.

15. táblázat

A felekezeti hovatartozás és a pályajelleg közötti kapcsolat

Az apa foglalkozása	A z a p a v a l l á s a			
	Keresztény		Izraelita	
	fő	%	fő	%
Közhivatalnok	350	61,1	39	20,4
Magánhivatalnok	223	38,9	152	79,6
Összesen	573	100,0	191	100,0

A következő táblázat az érettségi általános eredménye és a pályaválasztás közötti kapcsolatot vizsgálja. Ha ugyanannyian kaptak volna jobb jegyeket 5 (kitűnő), 1 (jeles), 2 (jó), és rosszabbakat 3 (elégséges), 4 (elégtelen) az egyes pályákat a következő arányban választották volna:

16. táblázat

A gimnázium diákjainak pályaválasztása az érettségi eredménye szerint (%) (n = 649)

Az érettségi eredménye	Tanár	A v á l a s z t o t t p á l y a					Hiv. és katonat.
		Jogász	Orvos	Mérnök	Keresk.		
Kitűnő, jeles, jó	64,6	49,0	60,1	54,3	36,3	33,4	
Elégséges, elégtelen	35,4	51,0	39,9	45,7	63,7	66,6	
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	

A táblázatból kitűnik, hogy a jó tanulók a nagy presztízsű, elmélyült tudást igénylő tanári és orvosi pályát választották, míg a rosszabb tanulók hivatalnoknak, kereskedőnek és katonatisztnek mentek nagyobb eséllyel. Érdekes a jogászok majdnem szimmetrikus megoszlása a két csoport között, mely mögött különböző motivációk állhatnak. A rosszabb tanulók szeme előtt a komoly státuszt jelentő pálya lebeghetett, míg a jobbak valószínűleg emellett nagy tudású szakemberek is akartak lenni.

Úgy érzem, tanulmányomban sikerült bebizonyítani, hogy az olyan másodlagos ismérvek, mint a vallási és a nemzetiségi hovatartozás jelentős, és el nem hanyagolható különbségeket indukáltak a vizsgált időszak magyar társadalmában. Ez a dolgozat természetesen csak egy töredéke lehet annak a munkának, melyben a magyar társadalom eddig többé-kevésbé rejtve maradt jellemzőit próbáljuk feltárni. A rendies jellegű társadalmi csoportok vizsgálata még óriási ismeretlen területeket tartogat a társadalomkutatók számára.

A dolgozat eredményeinek értékelésekor azonban nem szabad szem elől téveszteni, hogy a kutatott minta nem volt reprezentatív az egész országra vonatkozólag, hiszen a Fasori Gimnázium hazánk egyik messze kimagasló tanulmányi intézete volt, különlegesen rekrutálódott diáksággal. Így vizsgálatom valójában egy átfogó iskolakutatás részének tekinthető. A kapott eredmények támpontot nyújthatnak, de szükségesnek érzem későbbi összevetésüket más elemzések következtetéseivel. A vallásfelekezetek iskoláztatási egyenlőtlenségeinek bemutatása pedig kiindulópont lehet a vallási különbségek mentén elhatárolódó társadalmi csoportok komplex vizsgálatához, melynek segítségével alátámaszthatjuk vagy elvethetjük a jelen tanulmányban csak hipotézisként megfogalmazható tételeket.

Az elitről és az elit kutatásának kérdéseiről a magyar társadalomtörténetben

Milyen helyet tölt be az elit fogalma a társadalomtudományi irodalomban?

Az elit fogalma a szociológiai és társadalomtörténeti irodalomban egyike a leggyakrabban, s ugyanakkor a leglazábban használt fogalmaknak. A szociológia alapító klasszikusai közül, mint ismeretes, Pareto vezette be a századfordulón, megalkotva egyben a társadalmi mobilitás egyik első, s mindmáig nagyhatású elméletét az "elitök körforgásától". (Les systemes socialistes. 2. vols. Paris, 1902-03.) Az így használt elit-fogalom voltaképp annak a koncepcionális mezőnek egyik pólusa, melynek másik pólusában a dominancia, az uralkodás vagy az elnyomás fogalmi vannak. Ennek megfelelően kerülték el a marxista hagyományban, s helyette inkább az uralkodó osztály vagy a privilegizált rétegek fogalmával operáltak. A fogalomtól való idegenkedés megmaradt egyes, a marxista rétegződés-elmélettől befolyásolt szerzők szóhasználatában (így Bourdieu-nél) is. Azonban az is előfordult, ugyancsak marxista indíttatású rétegződés vagy társadalmi konfliktus-elméletekben, hogy a vezető osztály vagy réteg kifejezést helyettesítették a "hatalmi elit" (C. Wright Mills: The Power Elite. New York, 1956.) vagy az irányító és szervező (Karl Mannheim: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus. Leiden, 1935.) vagy uralkodó elit terminusaival. Az "arisztokrácia", a vezető kaszt, a "felső tízezer", a "politikai osztály", "vezető réteg", sőt – például Magyarországon – a "művelt középosztály", vagy az "intelligencia" (a korai statisztikai irodalom még az "intelligens réget" fogalmát is használta), mind bizonyos mértékben az elit-fogalom egyes szemantikus tartományait fedik le vagy annak egyenesen szinonimái.

Nem érdemes itt belemenni (mert túl messze vinnének az általatok felvetett kérdésköröktől) ezekbe a terminológiai vitákba, annak ellenére, hogy ezek nem pusztán a szóhasználatra vonatkoznak, hanem mögöttük a társadalmi szerkezet felfogását illető jelentős koncepcionális és kutatás-stratégiai eltérések is meghúzódnak. Ezekben meg lehet találni az előljáróban említett két pólust. Míg az "uralkodásra" utaló, s általában marxista indíttatású stratifikáció-elméletek ("uralkodó osztály", "burzsoázia", "hatalmi elit") a társadalmat nemcsak vertikális hierarchiában képzelik el, hanem antagonisztikus, egymással szembenálló, érdeellentéteket megtestesítő, s egymással szemben erőszakot kifejtő csoportokban is, ahol a "fentebb" lévők erőszak-gyakorlási lehetőségei számottevőbbek, addig az "elitök" fogalma ebből a szempontból semlegesebb. Inkább szakkompetenciára, a társadalmi munkamegosztás piacain elfoglalt sajátos pozíciókra, az ehhez kötődő privilégiumokra és tekintélyre utal, semmint (akárcsak szimbolikus)

erőszakgyakorlásra. Az elitcsoportokra irányuló kutatás a gyakorlatban nem nélkülözheti egyik koncepció elemeit sem.

Az elit-fogalom ugyanis éppen proteuszi sokértelműsége miatt megkerülhetetlen operatív kifejezés. Mindenképp a társadalmi hierarchiákban elől járó, a csoportok közötti kapcsolatokban erőfölénnyel rendelkező, "fent" lévő kollektívumra utal. Ez a társadalom többi részeire vonatkozó nagyobb hatalmat, s a társadalmi erőforrások feletti kiterjedtebb rendelkezést, illetve a közösen termelt javakból (tekintély, jövedelem, vagyon, jólét, stb.) való nagyobb részesedést, vagy az ezekhez való hozzájutás nagyobb esélyeit jelenti. Mindezekből a szempontokból lényeges fogalmi megkülönböztetést, s nem csak technikai jellegű tisztázást enged meg az osztálytársadalmi pozíció-rendszerben elit-jellegű szakmai kollektívumoknak vagy testületeknek, azaz a közös társadalmi szerepük révén funkcionális eliteknek is nevezhető csoportoknak (szakértelmiség, politikai vezetőréteg, stb.) az elválasztása az ugyanezekben *belüli* szakmai elitektől (például a politika vezetőrétegen belül a kormány vagy a törvényhozó hatalom tagjaitól). Ez utóbbi típusba tartozó csoportokkal foglalkozik Magyarországon a Huszár Tibor és Kovács I. Gábor által vezetett történeti-szociológiai kutatócsoport. Ők az összes foglalkozási elitcsoportra nézve vizsgálják a világháborúk között, az e csoportok csúcspozícióit birtoklókat prozopográfiai felvételek segítségével.*

A kutatás szempontjából melyek az elit-fogalom lényeges fogódzó pontjai?

Elemi tisztázás végett kétfajta kiegészítő megkülönböztetést lehet tenni, s ezzel rögtön alapvető társadalomtörténeti kérdésekhez jutunk el. Az első az elitek fajtáival és megoszlásával, a második az elit-státusz újratermelési és igazolási (legitimációs) lehetőségeivel kapcsolatos.

Egyrészt osztálytársadalmi szinten hasznos elkülöníteni a szakmai, szegmentális vagy funkcionális elitcsoportokat – melyek elsősorban (vagy csak) saját, viszonylag szűk működési területeiken gyakorolnak mások felett hatalmat vagy élveznek előnyöket (például orvosi, tanári, mérnöki, stb. elitek) – azoktól, melyek az osztálytársadalmi befolyással, uralmi kompetenciákkal rendelkeznek, így a politikai, a gazdasági és a nem szigorúan szakmai jellegű (tehát nem csak szakmai hatalommal rendelkező) "szellemi" elitektől. Az utóbbiak a nemzetállamok korában általában az államapparátus segítségével gyakorolják hatalmukat. Az állam ugyanis egyrészt minden hatalom végső forrása, s egyben megtestesítője, másrészt viszont sok működési területen delegál hatalmi önállóságot szakmai elitcsoportoknak, illetve ezek a szorosán vett államgépezeten belül, ennek elitjével fenntartott sajátos viszonyuk (egybefonódásuk, közelségük vagy – ellenkezőleg – elhatá-

* A Történeti elitkutatások sorozat eddig megjelent kötetei:

Elit-bibliográfia. Szerk.: Gál Katalin, Karbach Erika, Hornyánszky Károlyné. Bp., 1990.

Vida István–Vörös Vince: A Független Kisgazdapárt képviselői, 1944–1949. Életrajzi lexikon. 1991.

Gergely Jenő: A katolikus egyházi elit Magyarországon. 1919–1945. Bp., 1992

Horváth Barna: Forradalom és alkotmány. Önéletrajz. Szerk.: Zsidai Ágnes. Bp., 1993.

Lengyel György: A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. Bp., 1993.

roltságuk) révén önálló hatalomhoz is juthatnak. Tehát igazolható a tényleges "hatalmi" elit és az elitszakták gyakorlóinak, illetve ezeken belül a szakmai eliteknek megkülönböztetése.

Ez az elemi tipológia első pillantásra igencsak kielégítőnek látszik. Azonban több kérdést vet fel, mint amennyit tisztázni enged. Minden társadalomban megfigyelhető ugyan a különböző szerepeket betöltő és kompetenciákkal rendelkező elitszakták között bizonyos "munkamegosztás" a hatalomgyakorlás területén, és a társadalomtörténetben mintegy adótnak is szokták venni a politikai elit primátusát a többi felett, a valóság azonban legtöbbször ennél mégis sokkal bonyolultabb.

Ugyanis nyilvánvaló, hogy a maguk – ha úgy tetszik – szűk területén a szakmai elit is hatalmat gyakorolnak, sőt kollektíven, mint szakmai testületek nemegyszer paradox módon és bizonyos mértékben még sokkal teljesebb, kikezdetlenebb, megkérdőjelezhetetlenebb hatalmat, mint a legtöbb politikai osztály, melyet (még a totális diktatúrákban is) állandóan fenyeget a külső és a belső (alternatív és a hatalomra pályázó elitszaktákban megtestesülő) "ellenség". Az orvostársadalom, s különösen annak szakmai vezetői a szó szoros értelmében élet és halál urai a kórházakban és a rendelőkben, s ebbe az "uralomba" kívülről nemigen szoktak (vagy merészelnek) beleszólni, még a politikai erőszak legkeményebb koncentrációjának idején sem (például a hitlerajban vagy a bolsevizmusban). A látszat ellenére hasonló a pedagógusok helyzete, mutatis mutandis, az iskolákban. A pedagógustársadalmat ugyan az iskolákat fenntartó vagy felügyelő közhatalmak (állam, egyházak, helyi önkormányzatok) által sokkal erősebben kontrollált, sőt elnyomott csoportnak szokták tekinteni, mégis szakmai hatalma, sőt gyakran társadalmi tekintélye – mégha csak a mindenkori elit határmesgyénjén is – számottevő: a különféle szintű iskolai eredmények igazolásával (*certificatio*) a modern és egyes premodern (egyházi, jogi, egyetemi) más elitszaktákba való belépőjegyek gazdája, s így az elit szakmai erődítményeibe való "feljutás" kapuőrzői.

A társadalomtörténeti kutatás igen fontos, érdekes s eleddig (legalábbis Magyarországon) kevésbé kutatott területe éppen a szakmai hatalom természetének a kérdése. Ebbe beleesik a kompetenciafajták és a szakmai gyakorlat összefüggése, a hatalomgyakorlás területe, módozatai, szabályozása s ezen belül a közhatalommal való viszonya, a szakmai csoportok testületi önállósága, önszerveződése, szervezeti és politikai megosztottsága, s az úgynevezett *professzionalizálódás* folyamata. Ezeknek a kérdéseknek Nyugaton óriásira nőtt irodalma van, míg nálunk kevés kezdeményezés történt ezen a téren. Újabban Kovács Mária munkái számottevőek a szabadfoglalkozások belső szerkezetére és szervezeti átalakulására nézve a fasizálódás előtti és alatti időszakban. (*Liberal Profession, Illiberal Politics, Hungary from the Habsburgs to the Holocaust*, Oxford, 1994.) A politikai elitre vonatkozólag Andrew C. János angolul publikált könyve úttörő jellegű. (*The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton, 1982.)

Ugyanakkor a szakmai elit sok szempontból mindig valamelyest összefonódik – főképp a modern ipari társadalmakban – a politikai és gazdasági hatalmat

kezükben tartó rétegekkel. Részben avval, hogy tagjaik sokszor szoros kapcsolatban állnak, egymással házasodnak, azonos iskolázottságot, képzettséget szereznek, hasonló műveltségben osztoznak, stb. Részben úgy (s az előbbitől nem függetlenül), hogy a társadalom többi részénél lényegesen nagyobb esélyeik vannak a hatalmi elitbe való bejutáshoz. Az európai nemzetállamok kialakulásának egyik gyakori (ugyan kivételekkel bíró) kísérőjelensége (ez Németországra, Olaszországra vagy Franciaországra éppoly érvényes, mint Magyarországra, Bulgáriára vagy Romániára), hogy a feudalizmusból való kibonatkozást jogi képzettségű elitcsoportok vezették és a modernizáló hatalmi elitet sokáig jogászok uralták. Igaz, nem mindenütt vagy nem mindig volt így. Például Franciaországban a III. Köztársaság (1871-1940) politikai osztályában kiemelt szerep jutott a republikánus szellemiséget leggyakrabban képviselő egyetemi és középiskolai tanároknak. A szlovák nemzetállam eszményét papi és tanítói értelmiség terjesztette és valószínűsítette meg. Másutt, például Angliában vagy Csehországban, maga a vállalkozó polgárság és a műszaki értelmiség is nagy részt vállalt a politikai modernizációban. Mindezeket a (minden esetben további finomításra szoruló) példákat csak azért hozom fel, hogy kiemeljem a szakmai és politikai hatalom összefüggése kérdéskörének társadalomtörténeti fontosságát. Az egyes elitcsoportok mindenkor társadalomtörténeti helyét csak pozícionálisan, tehát egyrészt az osztályrendszerben, másrészt maguknak a hatalommal rendelkező rétegeknek a szerkezetében – „összeszerveződésében” ahogy ezt Bibó mondaná –, harmadrészt saját foglalkozási (funcionális) kategóriájukban elfoglalt pozíciójuk empirikus meghatározásával lehet kijelölni. Erre nézve az kutatásnak Magyarországon igencsak nagy hátrálékaik vannak.

Hogyan függ össze az elit tipológia és az elitcsoportok társadalomtörténeti helyét meghatározó utóbbi három szempont az elitek rekrutációjának kérdéskörével?

Az elitek társadalmi újratermelésének kérdésköre, s ezen belül kiválasztásuk, képzésük, felkészítésük és legitimációjuk kérdésköre közvetlenül az előzőkhez kapcsolódik. Kiemelném, hogy a kiválasztás, illetve társadalmi rekrutáció, a képzés és a csoport tagjai által birtokolt kompetencia, valamint a legitimáció (pozíciójuk, funcionális szerepük osztályrendszerben való elismertetése) mindig szorosan összefüggnek, a kutatásban voltaképp egyetlen kérdéscsomagot képeznek. A rekrutációtól függ ugyanis minden csoport „hozott” társadalmi tőkéje (így családi és szövetségi kapcsolathálója, a felmenők által felhalmozott vagyona és tekintélye). Ez önmagában is messzemenően meghatározza a képzettségi szintet, a képzés minőségét, sőt jellegét is, de azt is, hogy az elnyert, s osztályrendszerben értékkel bíró kompetencia ténylegesen milyen társadalmi szerepkörök betöltésére jogosít fel, illetve milyen funkciók gyakorlását engedi meg. Ugyanakkor az igazolt magas műveltség és a kompetencia az érintettek hatalmi státuszának legitimációját erősíti, akár csak a magasszintű „hozott” társadalmi tőke. (Minderre még vissza kell térni.) Jó példa itt az előbb felemlített jogi képzettség mintegy funcionális súlya a feudalizmus után politikai hegemóniához jutó elitcsoportokban. A moder-

nizáció első fázisában, Magyarországon például a Kiegyezés előtti és utáni félfélszázadban, igaz, hogy a politikai elit túlnyomóan jogászokból került ki, mégis, összességükben csak a jogvégezettek töredéke jutott tényleges politikai döntési joghoz. Nagyrésztük a jogi értelmiség egyéb piacain helyezkedett el (az ügyvédi, közjegyzői, bírói karban, illetve a közhivatali apparátus egyéb szektoraiban) vagy egyszerűen (például mint birtokos gazdálkodó vagy vállalkozó polgár) nem használta szakképzettségét. Namármost, ha közelebbről megnézzük a jogi diplomával bírók pályaképét, rögtön kirajzolódik a "hozott" tőke jellege (például nemes, honorácior, zsidó) és a képzés szocializációs közege (katolikus vagy protestáns középiskola, pesti jogi kar vagy vidéki jogakadémia) által messzemenően determinált karrier-lehetőségek szóródása. De a kutatás máig sem tisztázta megnyugtatóan, hogy pontosan honnan származik és hogyan nyer konkrét alkalmazást a jogi képzettség politikai legitimációs ereje, sajátosan Magyarországon, ahol a modernizáció első fázisában egységnyi népességre számítva a legtöbb volt a jogász Európában.

Az elitek fogalma mindig elválaszthatatlan-e az iskolázottságtól, vagy az iskolázottság érvényesülését befolyásoló tényezők önállóan is az elitbe emelhetnek valakit?

Óvakodni kell a történelmi általánosításoktól, de a feudalizmus utáni korra nézve mindenesetre iskoláztatás és elit elválaszthatatlan fogalmak. Az oktatás szerepe azonban mindig kettős maradt – egyrészt társadalmi legitimációs jellegű, másrészt instrumentális-funkcionális (az elitzserepek betöltéséhez szükséges kompetenciák, tudásanyag szempontjából). Mindennek tisztázása végett vissza kell azonban térni arra, hogy pontosan mit is jelentett az elitek újratermelése és legitimációja szempontjából a rendi viszonyok felbomlása.

Röviden és igen sommásan ezt az átállást a következőképpen lehetne jellemezni. A feudális társadalomban az elitcsoportok lényegében önmagukat termelték újjá, a vezetői funkciókhoz mindig a renden belül legjobb helyzetben lévő rétegek (például a politikai vezetéshez az arisztokrácia) tagjai jutottak, s így az elitekbe "alulról" alig, legfeljebb "oldalról" (más elitcsoportokból) érkezhettek mobil elemek – s, ami fontos, mindez többé-kevésbé formális, jogi szabályozás szerint történt: például a politikai funkciók a nemesek monopóliumát képezték. Ezzel szemben a poszt-feudális modernizáció jogilag felszabadította a felfelé való mobilitás csatornáit, és így az elitpozíciók megszerzése formálisan szabadpiaci konkurencia tárgyát képezte. Ez volt az elvi változás lényege. A gyakorlatban azonban a helyzet sem a feudális jogrend érvényességének utolsó szakaszaiban, sem a rendi előjogok felszámolása utáni korszakban nem volt ilyen egyértelmű.

Kezdjük azzal, hogy a legzártabbnak tűnő rendi elitek sem voltak teljesen zártak. Az arisztokrácia és a köznemesség összetételét a nemesítések és bárósítások, valamint egyes családok kihalása állandóan módosították, nem beszélve arról, hogy például az ellenreformáció vagy a Rákóczi-féle szabadságharc bukása során a rendi elit egyes frakcióit kollektív deklasszáció (vagyonvesztés, száműzetés) érte, ugyanakkor, amikor mások felemelkedtek, birtokhoz és méltóságokhoz

jutottak, s evvel az uralkodó elitek szerkezete a belső erőviszonyai lényegesen módosultak. Más jellegű, de hasonló eredménnyel járó mozgások a városi polgárságban is történtek, melyek során egyes patrícius családok vagyoni státusa és a városvezetésben elfoglalt helyzete jelentősen átalakult. Felfelé való mobilitás még az alárendelt helyzetű jobbágyparasztságból is előfordult. Részben az egyéni vagyonosodás segítségével történő önmegváltással s a leszármazottak kiemelkedésével a honorácior értelmiség és a papság felé, részben a kollektív státuszmobilitással, amikor például egy egész mezőváros vagy falu váltotta ki magát a jobbágyorsból. Fontos itt megjegyezni, hogy a magas rendi státuszt élvező feudális elitek egy része – nevezetesen a papság, s a teológiákat is megjárta, de nem szigorúan papi szerepű értelmiség (tanítók, tanárok) – mindig is nyitott maradt, sőt mind a katolikus, mind a protestáns egyházak módszeresen emeltek be hierarchiájukba iskoláikon keresztül, akár a legmagasabb szintre is, alulról jövő elemeket.

Másrészt azonban a rendi elitek önreprodukciója, illetve más elitcsoportokban (például a diplomáciai szolgálatban, a hadseregben vagy a politikai bürokráciában) történő újrendeződése (*rekonverzió*) a privilégiumok eltörlésével és a formális jogegyenlőség megvalósulásával sem szűnt meg. A magyar parlamentben egészen a nyilasok hatalomrajutásáig meghatározó szerepet játszottak a nemesség tagjai. Andrew C. János adatai szerint 1887 és 1910 között a parlament tagjainak legalább 62 százaléka származott nemesi (s ezek között 14 százalék mágnás) családból, de még 1921 és 1932 között is 44 százalék ez az arány, míg 1932 és 1944 között 35 százalék. (Andrew C. János adatai, már említett munkájából.) De a tönkrement dzsentrinek közismerten felvevő közeget kínáltak a megyei, városi és állami hivatalok, később a közüzemek, s bizonyos állami vállalatok is (vasút, posta, kincstári erdőgazdaságok, stb.). Az új vagy modernizálódó szakmai elitek rekrutációja is nem kisért a volt nemesi vagy honorácior elitből folytatódott egészen a régi rendszer végéig. Mégis, a rendi előjogok formális megszüntetése törést jelentett a régi típusú elit-reprodukció rendszerében legalább három szempontból. Mind háromnál meghatározó jellegű az iskolázottságnak juttatott újfajta funkció. Egyrészt az iskola által igazolt műveltség állandóan növekvő súlyt kapott a mindenfajta elitbe való bejutásnál. Másrészt egyes elitpozíciók elnyerésének jogosultságát (például az 1883-as úgynevezett hivatalnoki minősítési törvénnyel és más, nevezetesen a szabadfoglalkozások működését szabályozó rendelkezésekkel) formálisan is diplomához, illetve az iskolázottsági szinthez kötötték, s evvel legalább egyes területeken szabadpiaci versenyhelyzetet biztosítottak az elitpozíciók betöltésénél. Harmadrészt az iskolázatásból addig ténylegesen vagy jogilag kizártak, többé-kevésbé rendszeresen szélesedő rétegei előtt megnyitották a diplomákhoz vezető utat, s evvel az elitbe való feljutás lehetőségét.

Tudnád-e ezeket a kissé elnagyolt tételeket részletesebben, esetleg példákkal bemutatni?

Az első pont illusztrálása viszonylag egyszerű. A feudális elitpozíciók elsősorban (bár, mint fentebb tisztáztuk, nem teljesen kizárólagosan) azért a születéshez voltak kötve. A katonai, sőt politikai vezető-funicókhöz való hozzájutás gyakran semmifajta képzettségtől nem függött, legfőképpen nem iskola által kibocsájtott igazolástól. A kutyabőr mellett a földvagyon nagysága, a nemesi renden belüli rang és szimbolikus patrimonium (nevezetesen a rendi cím, a nemesség ősisége, a kastély előkelősége), az elődök politikai szerepléséhez fűződő "nimbusz" (tekintély), a család által kialakított s az összeházasodásokkal szentesített szövetségi hálózat, – tehát egy sor egymással összefüggő, nem egyénileg szerzett, hanem örökölt társadalmi tőketípus játszott meghatározó szerepet. A csúcspozíciók megszerzésénél (megyei főispán, kancelláriai főhivatalnok, kormánytag, főpap) már az egyéni érdem elvének is szerep jutott, az uralkodó vagy az udvar mérvadó köreinek bizalma révén – ami a társadalmi tőkének egy sajátos határesetét képviselte. Mindezekhez képest az igazolt műveltség csak kiegészítő funkcióval bírt. Igaz, a közhivatalt viselő elittagok öndefiníciójában, s a velük szemben támasztott elvárások között az újkorban már elengedhetetlen volt bizonyos szintű írásbeliség és nyelvtudás (latin, német, s magasabb állásokban francia), de ezek a közfunkciók gyakorlásánál gyakorlati eszközszerepet voltak hivatva játszani s legitimációs jellegük elenyésző maradt. Hasonló (bár talán jobb) volt a helyzet mind a protestáns, mind a katolikus papi hierarchiákban, melyeknek – funkcióiknál fogva is – mindig volt bizonyos műveltség-hordozó és -termelő szerepköre, a teológiai irodalom művelésének és sajátosan a prédikáció és a templomi éneklés gyakorlásának mintegy szakmai szükségessége miatt. A rendiség eltörlésével mindez annyiban változott meg, hogy az elitbe jutás, illetve a benne való megmaradáshoz elengedhetetlen (ha nem is feltétlenül elégséges) társadalmi tőkefajták mérlegében radikális eltolódás történt az egyénileg felmutatandó, s elsősorban kompetencia-formákban megnyilvánuló tőkefajták előnyére, s az "örökösödés" viszonylagos kárára. Márpedig különböző, itt helyszűke miatt részletesen nem tárgyalható, de főképp az újfajta elitlegitimációs igényekből származó okokból, ezeknek a kompetencia-formáknak a közvetítését és igazolását egyre inkább a nyilvános jogú (tehát elvileg minden megfelelően minősített és fizetőképés jelölt előtt nyitott) közintézményekre, az iskolai hálózatra bízta. Röviden az elitlegitimáció mérlegében csökkent (elvileg meg is szűnt) a kutyabőr és felerősödött az iskolai vizsgákkal szentesített tudás súlya.

A közhatalomtól független iskolarendszer szavatolása rendkívüli előnyökkel járt. Az iskolázottság "legitimációs hozama" páratlanul erősnek bizonyult, amennyiben – a bírói hatalom mintájára – biztosították a pedagógus hatalom önállóságát, vagy legalábbis fenntartották az ebbe az önállóságba vetett közbizalmat és hitet. Magyarországon ez meglehetősen sikerült avval, hogy az állam (az 1849-ben egységesített osztrák birodalmi középiskolai rendszer közvetítésével) a nemzetközi presztízssú porosz gimnáziumi rendszert honosította meg, sőt ezen túl (talán először Európában) a tanárképző intézményeket messzemenően modernizálta, a

tanárképzést a kötelező bölcsész diplomákon keresztül ellenőrzése alá vonta, s így a tanári diplomák szellemi színvonalát és a tanárok pedagógiai elkötelezettségét intézményesen garantálta. Sajátosan egészítette ki mindezt a magyar középiskolai hálózat konkurenciális, mintegy szabadpiaci jellege, melyhez hasonló nemigen találni egyebütt Közép-Európában. Itt a katolikus, protestáns és a Kiegyezés évtizede óta fokozatosan kiépített állami gimnáziumok és reáliskolák közötti verseny (melynek volt egy anyagi aspektusa – a fizetőképes diákok megszerzése – és egy ideológiai oka is – a “lelkekért” való harc) az iskolai kínálat minőségének megőrzéséhez jelentősen hozzájárult. Szerepet játszott még az iskolázottság súlyának az elitlegitimációban való emelkedésénél az is, hogy az igazolt magas műveltség (konkrétan elsősorban a latintudás és formálisan az érettségi bizonyítvány) volt hivatva ezentúl az elit és a néptömegek között húzódnó társadalmi távolságot demonstrálni, melyet az eltérő rendi státusz immár nem biztosított. Innen Magyarországon az érettségi és az egyetemi diplomák kifejezett *rendi határkö-jellege* a régi rendszer végéig. Hasonló hatású volt természetesen az elittevékenységek piacainak szerkezeti átalakulása is. A modernizálódó államapparátus és a nagyüzemi termelésre beállított magángazdaság egyre magasabban képesített szakhivatalnoki gárdát igényelt. A középiskolák és egyetemek által nyújtott szaktudásnak egyre nagyobb operatív, alkalmazott szerepkör jutott, s ezzel az idekapcsolódó elitpozíciók “instrumentális legitimációt” nyertek. Az örökölt státuszú rendi elitek helyébe “tudáselitcsoportok” léptek. Végül Közép-Kelet-Európában mindenütt nagy jelentőségű volt az iskola biztosította elitlegitimáció terén a nyugati minták szerepe, főképp maguknak az érdekelt elitcsoportok várományosainak önképében. Nálunk különösen a német-porosz *Bildungsbürgertum* (a műveltségi tőkéje révén közfunkciót betöltő vagy szabadfoglalkozást űző középosztály) jelentett perdöntő kollektív mobilitási mintát részben jövedelme, de főképp ösztársadalmi presztízse révén.

Az elitbe jutás terén megfigyelhető átrendeződés harmadik fontos, s az iskolázottság térnyeréséhez kötődő mozzanata abban nyilvánult meg, hogy az elitiskolázás társadalmi szelektivitása (kiválasztási mechanizmusa) révén az elittagok rekrutációjának és integrációjának (befogadásának) társadalmilag sokkal nyitottabb, mondhatni demokratikusabb vagy legalábbis – a feudális korban dívó rendszerhez képest – semlegesebb eszközének bizonyult, mint az elit-újratermelés egyéb módozatai (így a házasság keveredés, a baráti-korcsoporthoz való csatlakozás, az ifjúsági szervezetek, a politikai szolidaritás és partnerség vagy a gazdasági érdekkapcsolatok szálai). Ez persze csak a nyugati típusú fejlődést követő országokban volt így, ahol az állam pártolta az elit felé igyekvő csoportok iskolai integrációját, nem úgy, mint például Oroszországban vagy Romániában, ahol a modernizációs folyamat során korán különböző kisebbségeknek, elsősorban a zsidóságnak a többi csoport fiataljaival közös iskoláztatását *numerus clausus* rendelkezésekkel korlátozták. A magyar iskolarendszer 1920-ig még a Monarchián belül is a legnyitottabb, s egyben a csehországi mögött a legfejlettebb volt. Ez egyrészt azt jelentette, hogy már a századfordulón viszonylag – az ország gazdasági kapacitásához képest nagymértékben – túl volt fejlesztve. Globális befogadási készsége a

középiskolák és a középiskolások lakosságegységre jutó számai szerint meghaladta a korabeli Franciaországot. Másrészt társadalmi nyitottsága majdnem teljes maradt, hiszen szegregációs vagy inkább preferenciális felvételi politikát az I. Világháború előtt csak egyes katolikus gimnáziumok gyakoroltak (ezt is inkább a protestánsokkal vívott "kultúrharc" keretében).

A magyar helyzetet ebből a szempontból meghatározóan befolyásolta az a tény, hogy a modern elitiskolázás megteremtése (körülbelül 1850 és 1870 között) egybeesett az előjogok eltörlésével, a kapitalista iparosítás *Gründerzeit*-jával, a régi és új szabadértelmiségi szakmák megnyílásával az addig kizárt kisebbségek (így a zsidók) előtt, valamint a modern nemzetállami apparátus kiépítésének kezdetével. Az iskolai nyitás tehát – részben közvetlen következmény gyanánt – együttjárt az elit-csoportok érvényesülési piacainak gyors kitérülésével. Ennek folytán az 1860-as évektől kezdve rohamosan jelentek meg az iskolán keresztüli érvényesüléshez és a municipális vagy állami elitpiacokhoz addig jórészt nem vagy csak kizrészt hozzájutó rétegek (zsidók, németek, birtokos parasztok, kereskedő és iparos kispolgárság) képviselői az elit felé vivő hosszú iskolai pályákon. Mint ismeretes, ezen a téren főképp a zsidóság túlképviseltettsége volt látványos, de nem elhanyagolható a német polgári és birtokos paraszti elemek jelenléte sem az elitiskolázásban. A nevek jellegére támaszkodó felvételi eredményeim szerint 1900 körül a két nagy budapesti egyetem diákságának mintegy háromnegyed része etnikailag nem magyar (zsidó, német vagy szláv névjellegű) volt, s ezeknek csak körülbelül fele zsidó.

Miképpen, az iskolarendszerrel mennyiben konkurálva, annak hatásait miként módosítva működtek az elitek újratermelésének egyéb mechanizmusai?

Igen fontos és nehéz kérdés. Megpróbálok rá röviden, de árnyaltan válaszolni. Első megközelítésben az elitek társadalmi újratermelésében a felsőbb (érettségig vagy utána terjedő) iskolázásnak nem lehetett konkurensa. Az iskola ugyanis, mint fentebb erre már utalás történt, egyszerre nyújtott szimbolikus, úgynevezett distinkciós készségeket (melyek az érettségizett "nadrágos embert" megkülönböztették a "néptől": ilyen volt például a latin és a nyugati nyelvi műveltség) és az elit-funkciók betöltéséhez instrumentális kompetenciákat (magasszintű írástudás, szóbeli fogalmazás-készség, értelmiségi szaktudás), s egyben biztosította a társadalmi tér különböző etnikai, gazdasági és rangszerinti szektoraiból érkezetteknek ajánlott közös műveltségen és szocializációs élményeken (közös tanulás, sportolás, szabadidő-töltés) keresztül ezek bizonyos mértékű csoport-integrációját. A fiatalok élmény-közössége, tudjuk, életrehatóan meghatározhatja az érintettek későbbi erkölcsi, ízlésbeli, műveltségbeli, sőt ideológiai és politikai választásainak horizontját. Az iskolák "szellemisége", részben vallási jellegük folytán, de részben ennél is sajátosabb történelmi múltjuk és kialakított hagyományaik révén sokkal markánsabb szocializációs szerepet töltött be a régi rendszerben, mint később. Még a katolikus gimnáziumi hálózaton belül is érvényesültek eltérő szocializációs ráhatások a különböző tanítórendek pedagógiai hagyományai, s nem kizrészt

felvételi politikája révén. Például a “nagy” tanítórendek, s közöttük elsősorban a piaristák (akik a legtöbb iskolát tartották fenn) mindig is – még a Világháborúk közötti időszakban is – nyitottabbak maradtak a másvallásúak és az kevésbé “úri” rétegek gyerekei előtt, mint a többiek. Evvel integrációs szerepüket is jobban fenn tudták tartani, bár persze nem olyan mértékben, mint az állami középiskolák. Ez az integrációs funkció formális volt, hiszen az érettségi, s még inkább az egyetemi diploma vagy a doktorátus egyenesen “úrrá” avatott és igazolta az “úri” osztályhoz tartozást. Ez társadalmilag elvben szalon- és párbalyképességet jelentett, kardviselési jogot, s a katonai szolgálatban a dualizmus alatt az egyéves “önkéntesség” után a tartalékos tiszti rang megszerzésének kiváltságát, majd a Horthy-korszakban a megkülönböztető karpaszomány viselésének jogát.

Az elitek újratermelésének többi mechanizmusa ilyenfajta törvényes garanciákkal nem voltak biztosítva. Ez nem enged gyenge hatékonyságra következtetni, csupán arra, hogy informálisabban, de az iskolarendszerrel nem konkurálva, hanem azt kiegészítően működtek. Voltaképp kétfajta dologról van szó. A házassági kapcsolatokról és a szocializációs fórumokról.

A házassági stratégia minden rendű és rangú millióban perdöntő tényező az érintett egyének, de egész szűkebb vagy tágabb családi közegük társadalmi önmeghatározásában, “szintentartásában”, illetve mobilitásában is. Ebből a szempontból a házasságot stratégiai lépésnek lehet felfogni, mellyel a két fél társadalmi tőkehozományainak egyesítése, halmozása, újrendezése révén saját, leszármazottaik és közvetve családi környezetük társadalmi helyzetének erősítését, javítását célozzák meg. Különösen fontos ez az elitcsoportokban, melyeknél a házassággal többet lehet veszteni is meg nyerni is, hiszen sokkal értékesebb társadalmi tőkefajták cseréje a tét. A legjobb feltételekkel rendelkező csoportok (például az arisztokrácia) éppen ezért igyekezett elkülönülni a házassági piacon is. Más csoportok, melyek csak egyfajta társadalmi tőkével rendelkeztek, ezt a házasság útján kísérelték meg más tőketípusokkal gyarapítani. Így találtak egymásra a házassági piacon a nagy gazdasági tőkével rendelkező ipari vagy kereskedő polgárság gyerekei a magas szimbolikus tőkét felmutató, de elszegényedett mágnásánnyokkal. A világháborúk közötti korban markánsan kirajzolódik az ekkor már diszkriminált, asszimilációs akadályokkal küzködő zsidó polgárfiúk “lefelé” és “kifelé” vivő házassági stratégiája, melyet egy tanulmányomban *kettős heterogámiának* neveztem: a szegény, nem polgári keresztény partner kereszténységét, mint egyfajta, s ebben a korban különleges értékkel felruházott társadalmi tőkét vitte hozomány gyanánt abba a házasságba, melybe a zsidó fél polgári státuszát, jövedelmét, műveltségét “fektette be”. A házassági stratégiával azonban az elit-helyzetet inkább megerősíteni lehetett, semmint megszerezni, főképp a férfiaknak. A családi reprodukció tétje ugyanis olyan nagy volt, hogy az elitcsoportok családi közösségei messzemenően kontrollálták tagjaik házassági keveredésének irányát, s evvel minimalizálták a vagyon, rang, vallás, műveltségi szint, etnikum szerinti *mésalliance* kockázatát. Az elit-csoportok így gyakran még egymással – azaz különböző vagyoni vagy kulturális háttérű frakcióikkal – szemben is többé-kevésbé zártak maradtak. Az elitbe különösen “kívülről” (például zsidóknak a

nemzsidó körökbe és fordítva) vagy “alulról” volt nehéz házasodással bekerülni. Rádásul a bekerülés esélyeit nem vagy alig lehetett racionális stratégiával emelni, hiszen a házasodási piac értékeinek egy (esetenként nem jelentéktelen) része egyéni-helyzeti, esetleges, ha nem is teljesen osztály-, illetve csoportsemleges jellegű (mint a női szépség, a “megjelenés”, a “fellépés”, stb.). Ennek következtében a házasodási stratégia csak kiegészítő funkcióval bírhatott az elitcsoportokba való bekerülésnél.

A szocializációs fórumok szerepe ugyan fontos volt ugyanebből a szempontból, de nem lehetett döntő, mivel inkább az életkor későbbi fázisaiban (nem fiatal korban) hatott és legtöbbször csak megerősítette, szentesítette az elért elitstátuszt. A régi rendszerben talán inkább, mint később, az elvileg nyilvános szocializációs intézmények – cserkészcsapatok, tánciskolák, sportklubok, kulturális (például olvasó) egyletek, kórusok, kaszinók, szabadkőműves páholyok, egyházi egyesületek, “polgári” körök, politikai pártok – messzemenő társadalmi szelekcióval működtek, bár persze a kiválasztás vagy kooptáció elve mindenütt más és más volt. Hasonló, de nehezebben megragadható vagy kutatható a privátszférában kialakult szocializációs fórumok (kávéházi törzsasztalok, baráti társaságok, kiránduló csoportok, uszodai együttesek, kártyapartik, “vasárnapi körök”, stb.) igencsak analóg szerepe. Ezek a közegek az elitcsoportok tagjait összekötő kapcsolat-hálókat gyakran ritualizált és formális, máskor teljesen informális, de annál hatékonyabb erősítésével jelentősen hozzájárultak az elitekbe bejutottak integrációjához, valamint – a nyilvános intézmények többé-kevésbé hosszútávú történelmi permanenciája folytán – az új elittagok (akár “kívülről”, akár “alulról” jöttek) “meghonosításához”, s ezen keresztül az elitek újratermeléséhez. Különösen fontos volt funkciójuk a minden elit fennmaradása szempontjából perdöntő kollektív öndefinícióban, melynek legfőbb eszközei és egyben objektivációi a csoportban értékelt, alkalom adtán kötelező vagy elvárt testi és szellemi dispoziciók és magatartási formák voltak. Ezeket lehet a hangnemmel, az érvényesített udvariassági kódexszel, a “viselkedni tudással”, a “megfelelő” erkölcsi habitussal, s bizonyos szolidaritásvállalással körülírni. A szocializációs fórumok ugyanakkor bizonyos, s az elitek működéséhez sokszor instrumentális jellegű tudást, információkat, “belső híreket” is közvetítettek, nemcsak értékeket és normákat. Hatásmechanizmusuk tehát összetett és erős volt. Mindezzel azonban könnyen beláthatóan, nem konkuráltak az iskolázattal, hanem legfeljebb kiegészítették a magas iskolázás funkcióit az elitek újratermelésében.

Az elitek újratermelésében növekvő szerepű iskolarendszer szerkezete, szelekciós sajátosságai milyen következményekkel jártak az új elitek szerkezetére és belső erőviszonyaira nézve?

Valóban ez tűnik a legfontosabb kérdésnek. Azonban, mivel úgy beszéltük meg, hogy a magyar iskolarendszer szerkezetére és az egyes iskolák sajátos funkcióira vonatkozó problémákra egy későbbi alkalommal térünk ki, csak viszonylag sommás választ kísérhetek meg rá. Olyat tehát, mely az egész elitképzésre – érettségizető gimnáziumok, egyetemek és főiskolák – érvényes, ami persze azt

jelenti, hogy ezek egyikére vagy másikára csak többé vagy kevésbé áll az, amit mondani szeretnék.

Előjáróban két dolgot szögeznék le. Egyrészt, hogy az elitiskolázás sohasem osztály-, vagy rétegemleges. Másrészt, hogy az elitiskolázás szerkezete messzemenően részt vett a feudalizmus kora utáni elitek újrendeződésében, belső szerkezetének, sőt erőviszonyainak kialakításában. A második tétel kifejtését érdemben most elhalasztanám, mert itt ki kellene térnem a különböző iskolatípusok sajátos szerepére. Az elsővel kapcsolatban, szintén sommásan, csak két dolgot mondanék. Az iskolarendszer, amennyiben az elitek újatermelésében részt vesz, annyiban hozzá is járul az elitcsoportok határainak meghúzásához, társadalmi "lezárásához" – legalábbis "lefelé" –, s így nem lehet osztálysemleges. Ez a "lezárás" különböző, eléggé jól ismert mechanizmusokkal történik, például tandíjjal, szelektív felvételi politikával (melyet esetleg egy kedvezményrendszer támogat, ösztöndíjak, tandíjmentesség), vagy egyszerűen avval, hogy az elitben nem kívánatos elemek többségének iskolai előképzettsége nem üti meg a megkövetelt mértéket. A másik dolog az, hogy az iskolázás többféleképpen, "horizontálisan" is hozzájárulhat egyes elitcsoportok társadalmi "lezárásához". Ez történhet brutálisan, például *numerus clausus* útján, de történhet úgy is (s ez sem mentes brutalitástól), hogy a képzés nyújtotta kompetenciák bizonyos piacaiból egyes elitvárományosokat kizárnak vagy azokba be sem engednek. A magyar zsidóság mobilitására az elit-rétegek felé egész kommunizmus előtti történetünkben rányomta bélyegét az állami, önkormányzati érvényesülési piacok – történelmileg ugyan változó mértékű – zártsága. Az elitpiacok ezen önkényes és mintegy előzetes, autoriter felosztása egy olyan alapvető körülmény, melynek számbavétele nélkül semmit sem lehet megérteni sem a modern magyar elitek természetéből és viselkedéséből (így sem a zsidókra, sem a nemzsidókra jellemző mobilitási trendekből), sem pedig az elitiskoláztatás működéséből.

Evvel el is érkezünk a kérdésedre adandó válasz főpontjához. A feudalizmus utáni iskolarendszer funkcionális szerepének megnövekedése az elitek újatermelésében elsősorban azt eredményezte, hogy a két nagy, kulturálisan asszimilálódó s etnikailag idegen csoport – a zsidóság és a németiség – elemei és mellékesen egyes más, nem magyar eredetű csoportok töredékei (főképp szlovákok és örmények) megjelentek és helyet kértek maguknak (mindenesetre a korábinál sokkal nagyobb helyet) az elitek működési piacain. Fentebb ennek a jelenségnek mennyiségi jellegére említettem egy adatot. Rengeteg egyéb adatot lehetne felhozni. Ehelyett elégedjünk meg a jelenség társadalomtörténeti következményeinek összefoglaló bemutatásával.

A piacok újrafelosztása természetesen nem képzelhető el, a főképpen a Kiegyezés utáni általános *dinamizálódásuk* nélkül, amely egyrészt azt jelentette, hogy mind az állami szektor, mind a magángazdaság megindult az I. világháborúig állandóvá váló növekedés és bővülés útján, másrészt azt, hogy – az előbbi függvényében – a meglévő kompetencia-piacok differenciálódásával és a szakosodással újabb elitpiacok jöttek létre. Ez gyakorlatilag az elithez számítható népesség létszámának és arányainak gyors emelkedéséhez vezetett. Ez a bővülés az újrafelosztás fájdalmait,

a versenyben résztvevő csoportok konkurencia-harcának élességét enyhítette, sőt egyes területeken körülbelül a századfordulóig nem is vont maga után nagyobb feszültségeket. A közületi piacok befogadták a tönkrement dzsentrifíúkat, s volt hely még az asszimiláns csoportok tagjainak felvételére is, főképp egyfajta "belső" munkamegosztás folytán. A dzsentri inkább a hatalmi és adminisztratív apparátusban keresett és talált elhelyezkedést, az asszimiláns elemek pedig inkább az állami, megyei és városi szakigazgatásban és technikai szolgáltatások piacain (vasút, posta, útépités, stb.), valamint az ú. n. szabadfoglalkozásokban.

Az újrafelosztás elve éppen az asszimiláció mértéke volt, amely szerint az etnikai idegenség különböző minőségű státuszai, illetve az elmagyarosodottság szintje maguk is sajátos társadalmi érvényesülési tőkefajttá váltak. Ennek az elrendezésnek közismertek a következményei. Míg a dzsentri előtt minden piac nyitva állt, a keresztény asszimilánsnak először asszimilációs elkötelezettségét, elmagyarosodását kellett bizonyítani ahhoz, hogy az állami, önkormányzati piacokon megkapzkodhasson. A zsidó asszimilánsnak minden esetben maximálisan "kompenzálnia" kellett ahhoz, hogy egyáltalán megközelíthesse az elhelyezkedést ezeken a piacokon, melyekből továbbra is messzemenően kizárt maradt. A kizárás mértéke attól függött, hogy a piac mennyire állt közel a közhatalom gyakorlásához, illetve milyen nagy értékkel bírt a nemzetállam szimbolikus háztartásában. Megyei és állami főhivatalt zsidó vallású nem, vagy csak egészen kivételesen viselhetett, igaz, hogy ugyanez a liberális korban még egyáltalán nem állt a „kitértekre”. A keresztvíz valóban (Heinét parafrázálva) hivatalos belépőjegy volt, ha nem is közvetlenül a nemzeti úriosztályba, legalább annak működési piacaira, melyekbe zsidó vallásúak még 1919 előtt is csak feltételesen, marginálisan, visszavonhatólagosan engedtek be, míg 1919 után lényegileg egyáltalán nem. Ez volt az Erdei Ferenc-féle úgynevezett "kettős struktúra". (Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. In: *Valóság*, 1976. 4-5. sz.)

A társadalomtörténeti kutatás számára egy eddig igen kevés vizsgált, bár majd' hogy nem magától értetődő kérdést vet fel az elitpiacok ilyen elrendezése, tudniillik annak kérdését, hogy az "új középosztály" különböző szektoraiban milyen feltételekkel, milyen karrier várományokkal, mely alcsoportok tagjai hogyan érvényesültek. Ez a kérdés az eltérő asszimilációs utat bejárt és különböző urbanizációs szintű, illetve vagyoni-foglalkozásbeli háttérű zsidókra és a németekre nézve éppúgy érvényes, mint a magyar dzsentrikre vagy a magyar és nemmagyar parasztpolgári, birtokos paraszti és egyéb kispolgári rétegeknek, sőt a "csodás mobilitás" folytán a munkás és szegényparaszti vagy szolgakispolgári csoportok (például házmesterek, pedellusok, altisztek) gyermekeinek az elit felé igyekvő csoportjaira nézve. Külön-külön figyelmet érdemelnek ezekből a szempontokból az állami, önkormányzati és a magánszektor piacai. Ezeknek az eltérő társadalmi tőkeellátottságú rétegeknek felemelkedési és integrációs stratégiáját messzemenően leképezte iskolázási stratégiájuk.

De a modern és modernizáló elitek "kettős struktúrája" – mely a közép-kelet-európai térségben (Németországot és Ausztriát is beleszámítva) távolról sem csak Magyarországra volt jellemző – egy másik kérdéscsomagra is utal: a kétfajta piacon

megkívánt, s az ott értékesíthető értékek problémáira. Röviden, a magánpiacok szabadverseny alapján működtek, melynek elve a érdekeltek teljesítőképességén alapuló jutalékrendszer, illetve szakmai hierarchia. A védett, közszférához tartozó piacokon viszont egyrészt mind a bejutásnál, mind az előrehaladásnál erősen érvényesültek a "hozott" tőkefajta ("jó" családi háttér, magyar – nem magyarosított – név, különösen az előnév, az örökölt rang és gazdasági patrimonium adta tekintély, stb.), másrészt a szakmai kompetenciának és versenynek kisebb tér jutott. A "kettős struktúra" kétfajta követelményrendszert juttatott érvényre. Ezeket sommásan "hivatalnoki" és "polgári-vállalkozói" címszavak alatt jellemezhetjük. Mibenlétükre szintén hiányzanak az oknyomozó kutatások, bár az önéletrészekben és a politikai vagy értelmiségi elit tagjaira vonatkozó életpálya-irodalomban ezekre az eltérésekre sok utalást találni. Magam az iskolai teljesítménykülönbségek vizsgálatánál találtam néha megdöbbentő szinteltérést az asszimiláns és a magyar etnikai háttérű csoportok gyermekei között. Az 1870-es évektől 1930-ig Budapesten tanuló középiskolás diákságban összesítve a főtárgyakból (magyar, latin, német, matematika) 0,3-0,5 körüli (közel fél jegynyi) eltérések találhatók az 1-től mindössze 4-ig terjedő jegyskálán – mindig a zsidó tanulók előnyére. Az iskolai eredmények különbségeit egyébként több, nemrégiben megjelent tanulmányom tárgyalja.*

Egy ilyen eredmény (mely pontosabb minősítést érdemelne, de ezt itt helyhiány miatt mellőznöm kell), igen nagy társadalomtörténeti horderejű. Dióhélyban ugyanis azt demonstrálja, hogy a magyar (és valószínűleg az egész közép-európai) modernizáció a régi rendszerben valójában kétütemű volt, s a modernizációs szintkülönbségek és befektetési különbségek etnikailag idegen és "bennszülött" – azaz a kulturális indigenátushoz kötött társadalmi tőkefajtaikkal ellátott – elitcsoportokat állítottak egymással szembe. Ha a legkirívóbb polarizációt a zsidók és nemzsidók szembenállása képezi is, fontos kutatási feladat a többi etnikailag idegen réteg mobilitási lehetőségeinek és stratégiáinak elemzése az elitpiacoknak a "kettős struktúra" által meghatározott erőterében. Ennek a kérdéskörnek igen jelentősek az iskoláztatással kapcsolatos vonatkozásai. Az elitiskolázás intézményes szerkezete ugyanis maga is sajátos és önálló mobilizációs tényezőként jelenik meg a piacok újrafelosztásáért folytatott harcban. Erre talán egy késebbi beszélgetésben térhetünk ki.

Köszönjük az interjút!

**Az interjút készítette:
Bódy Zsombor, Ferdinandy Katalin**

* Social Mobility, Reproduction and Qualitative Schooling Differentials in Old Regime Hungary, *History Department Yearbook 1994–1995*, Budapest, Central European University, 1996.; A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása Magyarországon (1867–1900), *Educatio*, 1995/4; Felekezeti és társadalmi egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákjai között (1911–1945), *Jászberényi Évkönyv*, 1995.

A gyermek a történelemben

*Barbara A. Hanawalt: Growing Up in Medieval London:
The Experience of Childhood in History.*

New York: Oxford University Press 1993. pp. XVII., 300.

Az elmúlt néhány évtizedben ugrásszerűen megnőtt a gyermek, illetve a gyermekkor tapasztalataival foglalkozó történeti munkák száma. A korábbi hallgatás oka talán nem is az érdeklődés hiánya, hanem inkább a téma megfoghatatlansága, rejtőzködése volt. A múlt írástudói és feljegyzői számára királyok, fejedelmek, hősök, hadvezérek és főpapok eseménydús forgatagában a gyermek világa jelentéktelennek, feljegyzésre érdemtelennek tűnt. A középkor gyermekére kíváncsi kutató e nehéz helyzete ebben a tekintetben a női szerepeket vizsgálókéhoz hasonlítható.

Így a téma első mestere, Philippe Aries, az írott szó helyett a történész számára szokatlan forráshoz, a képhez fordult a gyermekkor rekonstrukciója végett. A kiváló francia történész arra jutott, hogy a középkor a gyermeket miniatűr felnőttként ábrázolta, és szótárában nem szerepelt a mi "serdülő" kifejezésünk. Ebből következően a kor a gyermekkort és serdülőkort nem ismerhette, mint az emberi élet különálló, sajátos igényekkel és jellegzetességekkel bíró szakaszát, és ennek megfelelően, mivel a gyermek egyszerűen "nem számított", a gyermekek iránti magatartást közömbösség jellemezte. Az "Aries-tézis" óriási befolyást gyakorolt a társadalomtörténet művelőire, állításai a szakma axiómáivá váltak. A 70-es években a koraújkorral foglalkozó történészek számára is Aries nézetei szolgálták kiindulópontul. A XVII. század kezdte felismerni a gyermekkor sajátos természetét, és ennek bűnös volta miatt a velük való bánásmódot fokozott kegyetlenség és visszaélés jellemezte – szól ezen történészek érvelése (Többek között: Edward Shorter: *The Making of the Modern Family* (1976) London; Lawrence Stone: *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800* (1977) London). A 80-as évektől mind a középkor, mind a koraújkor néhány szakértője harcba szállt ezen uralkodóvá váló nézetek ellen, elutasítván a múltbéli anyákról és apákról alkotott pesszimista képet (Többek között: Shulamith Sahahar: *Childhood in the Middle Ages* (1990) London; Linda A. Pollock: *Forgotten Children, Parent-Child Relations from 1500-1900* (1983) Cambridge; Ralph Houlbrooke: *The English Family 1450-1700* (1984) London; Alan Macfarlane: *Marriage and Love in England, Modes of Reproduction* (1986) Oxford).

Barbara A. Hanawalt, a minnesotai egyetem professzora, ez utóbbi nézetnek termékeny képviselője, jelen könyve a legfrissebb e művek sorában. (A szerző korábbi könyve a középkori család és gyermek témában: *The Ties That Bound: Peasant families in Medieval England* (1986) New York.) Figyelmét ezúttal Londonra és a késő középkorra koncentrálja, s mint egy közeli kamerafelvétel, a részletek láthatóvá tételével elősegíti az tisztánlátást, meggyőző érvelésével elosz-

lat minden olyan tévhitet, mely szerint a múltban a gyermek kevésbé volt fontos, mint napjainkban. Az amerikai történészről szerint a középkor embere elvben és gyakorlatban egyaránt világosan megkülönböztette a felnőttkortól a gyermek- és serdülőkort, mint az élet külön szakaszait (stages of life). "Vad és felelőtlen" (wild and wanton) jelzőkkel illette a fiatalságot a "komoly és bölcs" (sad and wise) felnőttekkel szemben. A társadalom rituálékkal jelölte meg az élet egyes szakaszaiba való belépés pillanatait. A keresztelés lévén az eredeti bűntől való megtisztulás szimbóluma, a házasság, ha nem is az egyetlen, de legfontosabb jele a felnőtt társadalomba való érkezésnek. E két átmeneti rítus adja a könyv tárgyának keretét is. Születés és keresztelés, az első hét "törékeny" év, az azt követő iskolás évek, végül a szerző érdeklődésének középpontjában álló serdülőkör és annak problémáinak tematikai egységei alkotják a könyv vázát. Az utóbbi témakör kulcskérdése itt is ezen életkor legfontosabb megkülönböztetőjegye, a meglehetősen hosszú inas-, illetve szolgálóévek – újdonsága azonban abban rejlik, hogy itt demográfiai és gazdasági szempontok helyett elsősorban mester és inas szerződésben rögzített, de szinte apa-fiú viszonya, s ezen átmeneti időszak szocializációs, képzési és a felnőttkorra felkészítő aspektusai állnak a figyelem előterében. Külön fejezet szól a város árváiról (e terminus itt az apját elvesztő, örökséggel bíró gyermeket jelenti). Ennek oka London különösen hatékonyan működő gyámsági intézménye és ebből következően a polgármesteri törvényszék elé került gyámsági ügyekről fennmaradt iratok bősége. A hazai történész számára amúgy is irigylésre méltóan nagy mennyiségű (például 2000 gyámsági ügy, 3330 végrendelet) és változatos forrásanyag – elsősorban London különböző törvényszékei tevékenységének termékei – ad betekintést az ifjúság mindennapjaiba. Eddig mellőzött források, a halálozások okait nyomozó eljárások segítségével – a gyermeket ért baleset helyszínét és okát ismerve – az is megállapítható, hogy a gyermekek már két-három éves koruktól saját nembéli szüleiket követték. A legfelsőbb törvényszékhez benyújtott kérelmek mester és szolgáló feszült viszonyát tükrözik, a végrendeletek azonban e negatívan elfogult képet módosítva, bensőséges viszonyról adnak számot. A levéltári források túlsúlya mellett krónikák, versek, közmondások és nevelési tanácsadók adatai, nézetei színesítik az elbeszélést.

Hanawalt társadalom-, város- és családtörténetet ír, célja a főváros bemutatása "a fiatalok szemével", amihez néhol a szociológia és antropológia kategóriáit hívja segítségül. A "szociális életkor" és a "biológiai életkor" közötti megkülönböztetés által szemléletessé válik biológia és kultúra összetett viszonya az egyes életszakaszok formálását illetően. Míg csecsemőkorbán a biológiai, serdülőként Hanawalt szerint a szociális tényezők domináltak. A gyermekkel nem kizárólag a család, illetve háztartás tagjaként, hanem egy szélesebb szociális háló részeként találkozunk, mely jelen esetben a városi társadalom. A családnak és a tágabb közösségnek közös érdeke volt, hogy a felnövekvő generáció idejében beletanuljon a városi élet és felnőttkör szabályaiba, szereposztásaiba. A szülőkön kívül keresztszülők, szolgálók, gyámok és mesterek jelentették az elsődleges befolyást a gyermek és ifjú világára. Mivel a zsúfolt városban a nap nagy részét felnőttek és gyermekek egyaránt az utcán töltötték, a szomszédság is kivette részét a felügyeletben és

nevelésben. Az egyházközség, a városi előljáróság, valamint a céhek törvények által szabályozták a házasságot, védtek például az árvák örökségét. E védelem azonban kétarcú volt, hiszen egyben függőséget is jelentett. A pestisjárvány következtében a XIV. század végén jelentkező gazdasági nehézségek, a munkaerőhiány hatására a vidék lakossága igyekezett fiait és lányait minél tovább otthon tartani. A londoni iparosok és kereskedők alkalmazkodván ehhez, 14-ről 16, majd 18 évre emelték a szolgálatba lépés korát, magasabb képzettséget vártak el, és 10 évre növelték a szolgálat időtartamát, ezáltal – mivel szolgálatban álló ifjú nem házasodhatott – szándékosan késleltették a felnőtt korba lépést, ami növelte a generációk közötti feszültséget. A szerző nem felejt el rámutatni a nemek szerinti különbségekre, de a források hallgatagsága miatt a nők házasodási korát a megszokott nagymennyiségű forrásháttér nélkül, csupán 17 esetből számolt átlagban határozza meg 19 évben.

Nem kevésbé sokoldalú a szerző elbeszélési technikája. A gyámság alatt nevelkedő árvák korát, számát, stb. ismertető beszédes statisztikai táblázatoktól, a hagyományos történeti leíráson és érvelésen át az egyes fejezetek összefoglalásául szolgáló, forrásokra alapozott, de a szerző által kerek történetekké formált novelláig (composite story) mindennel találkozhatunk. Egyéni és társadalmi dráma ötvöződik így egészszé: az egyik oldalon a vidékről pénzkeresés végett fővárosi szolgálatba szegődő fiatal lány, Joan története, akit kísérője saját hasznárára prostitúcióra szánt, szokványosnak indul, de rendhagyóvá válik, mivel a lány túljár a kerítő eszén, aki hamarosan börtönben találja magát; a másik oldalon hivatalos dokumentumok kvantitatív elemzése tanúsítja, hogy a pestisjárvány a XIV. század második felére jelentősen felduzzasztotta a város árváinak számát.

A szerző elbeszélési technikája valószínűleg némelyeket kritikára készítet, de a kísérlet eredetisége és bátorsága mindenképpen figyelemreméltó. Az immár hagyományossá váló téma tárgyalásának sajátos szempontjai, provokatív jellege, és a felhasznált forrástípusok újdonsága pedig újabb kihívást jelent a történészek számára.

Erdélyi Gabriella

Egy hézagpótló kiadvány

Identities in Conflict

The Jews and Jewish Communities in the Mediterranean

Journal of Mediterranean Studies. History, Culture and Society
in the Mediterranean World. Volume 4, Nr. 2, 1994.

(Published Twice Yearly by the Mediterranean Institute University of Malta)

Akik a sóleten és a "gefилte fis"-en kívül az olivaoajat és a baklavát is szeretik, nem fognak csalódní, amikor a Máltai Egyetem Mediterrán Intézete által kiadott "Journal of Mediterranean Studies" 1994-es 2. számát olvassák. Az intézet, mely a Mediterráneum térségével foglalkozik, s tematikus számokat ad ki, a térség zsidóságának szentelt egy számot.

Fontos leszögezni, hogy a kiadvány szerkesztői és szerzői nem származás, hanem földrajzi és kulturális szempontok szerint foglalkoznak a térség zsidóságával, hiszen a nem mediterrán térségben élő, de ebből a térségből származó szefárdok nem foglalkoztatják őket. Több cikk is foglalkozik azonban a "vegyes" eredetű izraeli társadalom kulturális identitásával. A tárgyalt zsidó közösségek többsége azonban szefárd.

Szefárdoknak azokat a zsidókat nevezik, akik az Ibériai-félszigetről való kiűzetés után Európa különböző részein, Észak-Afrikában és a Közel-Kelet néhány országában telepedtek le. Sajátos nyelvet beszéltek, a ladinót.

Később – tévesen – szintén szefárdnak neveztek minden nem európai származású zsidót, pedig a közép- és közel-keleti zsidók nagy része nem szefárd, hiszen nincs köztük Spanyolországhoz.

A szefárdok története, szociológiai és kulturális sajátosságai, mindmáig ismeretlenebb tényezői a modern értelemben vett világ tudásának, mint az askenázi jiddiskájt. Ennek fő oka nem csak az askenáziak számbeli fölénye és emancipációja, hanem a szefárdok elkülönültsége, földrajzi elhelyezkedése, a világ "vezető áramaitól" való távolsága. Durvábban úgy is fogalmazhatnánk, hogy a XIX. századtól kezdve az askenáziak nagy része a világ fejlettebb országaiban élt, míg a szefárdok az úgynevezett "fejlődő világ" országaiban helyezkedtek el.

Bár a Balkánon és más helyeken is éltek és élnek szefárdok, az e civilizáció iránti érdeklődés Franciaországhoz kötődik. A szefárdok többsége Észak-Afrikában élt és a gyarmati uralom megszűnése után e század '50-es, '60-as éveiben Franciaországba és Izraelbe távoztak.¹ A francia nyelvű szefárdok hatására intenzív zsidó kulturális reneszánsz indult meg, a francia kultúrkör országaiban megújultak a zsidó élet formái. Az Európában jórészt ismeretlen szefárd világ találkozott a

¹ Ld. *Michel Abitbol* tanulmányát: *The Integration of North-African Jews in France*. In: *Yale French Studies*, 85. *Discourses of Jewish Identity in Twentieth-Century France*, 1994. 248-261. o.

franciával, s ez a találkozás olyan izgalmas szellemi termékeket hozott létre, amelyek már a tágabb közönséget is érdekelték, s hatásuk jóval túlnőtt a zsidó közösségen. A szefárd értelmiség legjobbjai a francia közeg előtt és számára fogalmazták meg identitásukat.

Ahogy a közép-kelet-európai zsidó hagyomány szélesebb közönség előtt történő bemutatásának alapvető követelménye Buber és Singer hagyományt ismerő, de valójában kívülről álló attitűdje, úgy a szefárd világ reprezentációi előtt is ez az út állt. A tunéziai születésű Albert Memmi megértő, de kritikus mellah (az észak-afrikai zsidó gettót nevezték így) leírásai, az algériai eredetű André Chouraqui humanista indíttatású Biblia és Korán-fordításai egy új haszkalát (zsidó felvilágosodást) sejtetnek.² Ráadásul a szefárd értelmiségiek e csoportja a Maghreb-térség arab világához is kötődik, ami sajátos ízzel gazdagítja irodalmi tevékenységüket.

Ez a zsidóság az egyéb úgynevezett "keleti", például iraki, jemeni, afganisztáni, stb. zsidósággal együtt a mai izraeli zsidó népesség mintegy felét alkotja, s erőteljesen rányomja bélyegét az ország kulturális klímájára. Több százezres szefárd tömegek élnek Franciaországban, Kanadában és Nagy-Britanniában, kisebbségeik pedig még sok helyen megtalálhatóak. Azt csak mellékesen jegyzem meg, hogy nem nagy számban, de az Osztrák-Magyar Monarchiában is éltek "spanyol" zsidók, Szarajevóban a két hitközség egyikét alkották.³ Francia nyelvterületen részben ismert kultúrájuk, hiszen több szefárd és "keleti" értelmiségi, (például Chouraqui vagy az iraki születésű kanadai politikus és novellista Naim Katan) révén ez a hagyomány is megnyílt az érdeklődők előtt. A francia nyelvterület azonban maga is elszigetelt az angol nyelvi "óceánban", a héber pedig nem alkalmas arra, hogy szélesebb körök is megismerjék ezt a kultúrát, így a szefárd világ megismerése nem-frankofón területeken komoly nehézségekbe ütközik.

A szefárdizmus megélésére ráadásul nagyobb esély nyílik a francia kultúrkör országaiban, mint Izraelben, hiszen a zsidó állam — legalábbis kezdetben — beolvasztani akart, nem megőrizni, s nem nagyon vette figyelembe a bevándorlók mentalitását, szokásait. Askenázi és szefárd helyet izraelit akart teremteni.

Az Európában és Amerikában feléledt multikulturális eszme viszont jókora segítséget jelentett a szefárdoknak, és nem csak nekik, hiszen a hagyományból kulturális csemege lett. De a komoly történeti érdeklődés is feléledt, amire jó példa ez a kiadvány.⁴

2 Memmi az észak-afrikai arab irodalom megismertetésében is nagy szerepet játszott, pl.: *Anthologie des écrivains maghrébins d'expression française sous la dir. de Albert Memmi.* (2. éd. rev. et corr.) Paris, 1965. *Bibliographie de la littérature nord-africaine d'expression française. 1945-1962.* Sous la dir. de Albert Memmi Paris-La Haye, 1965. *La poésie algérienne de 1830 à nos jours. L'approche socio-historique.* Publ. sous la dir. de Albert Memmi. Paris-La Haye, 1963. *Zsidó tárgyú könyvei közül megemlíteném: La libération du Juif. Portraits d'un Juif.* Paris, 1996.

3 Lásd Szabolcsi Miksa: "Boszniai útjegyzetek, 1914". In: *Múlt és Jövő* 1995/1-2. 19-61. o.

4 Chouraqui már korábban megírta az Alliance Israélite Universelle és az észak-afrikai zsidóság történetét: *L'Alliance Israélite Universelle et la renaissance juive contemporaine (1860-1960). Cent ans d'histoire.* Paris, 1965.; *Marché vers L'occident. Les Juifs d'Afrique du Nord.* Paris, 1952. Chouraqui egyébként megírta Herzl Tivadar (Theodor Herzl) életrajzát, melyben bőven ír a zsidó állam budapesti születésű szellemi atyjának a magyar fővárosához fűződő kapcsolatáról is: *Theodor Herzl (inventeur de l'État d'Israël).* Paris, 1960.

A kötetben többféle írás van: történeti, szociológiai, (sok esetben történeti-szociológiai) és teoretikus-gondolatébresztő jellegű tanulmányok követik egymást. Némely dolgozat franciául íródott, nem a gall érzékenységének szánt tiszteletkörükként, hanem azért, mert a szefárdok többségét alkotó észak-afrikai és az innen származó franciaországi, (valamint kanadai és izraeli) zsidó közösségek lingua franca-ja ez a nyelv. A kötet szerzői szakterületük kiválóságai, így az összeállítás rendkívül színvonalas.

A kezdő tanulmányban Nicholas de Lange (*Legendary Landscapes, Seas of Memories*) felteszi a kérdést, hogy vajon a Mediterráneum része-e a zsidó történelmi tapasztalatnak és tudatnak. Bár az első megközelítésre a válasz határozott nem, a továbbiakban már nem ilyen egyértelmű a felelet.

A kifejezetten teoretikus cikkek sorozatát Shlomo Elbaz nyitja meg (*Israel, les Juifs et la Méditerranée ou: Une Indentité Culturelle a Califourche*). Véleménye szerint a zsidók kötődnek a mediterrán térséghez, de a cionizmust olyanok valósították meg, akik Kelet-Európából származtak és így képtelenek voltak alkalmazkodni a környezethez. Ezért van az, hogy a Közel-Keleten élő izraeliek magukat nyugatiaknak tartják. Az askenázi izraelieknek kifejezetten problémát jelent az a feszültség, amely a reális és konkrét mediterrán környezet és a magukkal hozott szellemi és kulturális poggyász között feszül.

Daniel J. Schroeter a szefárd zsidóság fogalmának nyugati "felfedezéséről" ír (*Orientalism and the Jews of the Mediterranean*). 1786-ban egy mantuai születésű olasz zsidó, Samuel Romanelli látogatást tett Marokkóban, s zsidó hittestvéreit is felkereste. Látásmódja, beszámolójának hangvétele sokat elárul a zsidóság változó önképéről és egyben a változó világról. Míg az emancipáció előtt egy bizonyos fajta egyenlőség volt a szefárd és askenázi zsidóság különböző csoportjai között, a nyugati zsidóság azonosulása azokkal a nemzetállamokkal, ahol éltek, növelte a különbségeket. Míg a középkori Hispánia szefárd világát aranykornak tekintették, az ezután élt szefárd zsidóságot kevésre tartották, sőt a párszáz év alatt Nyugat-Európában felmerült előítéletek alapján ítélték meg őket. A marokkói zsidók – Romanelli nézőpontjából – így gyanakvóak és műveletlenek, korlátoltak és primitívek.

Joelle Bahloul (*The Sephardic Jew as Mediterranean: A View from Kinship and Gender*) szintén a "keleti imágót" mutatja be. Az '50-es években Izraelben tömegesen megjelenő szefárd zsidók szefárdiságát a nemzeti eszme keretében értékelték és alkották meg. Ez a nemzeti eszme pedig a zsidó identitás "haladó" és "modern" nézetét javasolta. Aki ezt nem fogadta el, az marginális helyzetbe került. Itt csak a híres algériai születésű francia zsidó énekes, Enrico Macias megjegyzésére utalunk: "Ők keletinek neveznek, mert érzelmes vagyok". Franciaországban megjelent a negatív toposz, a maghrebi mafioso, aki egyfajta mediterrán kereszt-apa.

A szefárd imágónak azonban van pozitív oldala is, ő az eredeti zsidó, akinek kultúrája is eredeti. Ez a kép a "Wissenschaft des Judentums" tudósainak öröksége. A szefárd zsidó nem lépett be a történelembe, hanem a helyén maradt, akárcsak a görögök, akik az eredeti európaiak.

Az a paradox ebben a nézetben, hogy akkor alkották meg a szefárdiság fogalmát, mint zsidó "Gesellschaft"-ot, amikor a szefárd zsidóság mély társadalmi változásokat élt át. Bea Lewkowicz (Greece is My Home, But... 'Ethnic Identity of Greek Jews in Thessaloniki) a maradék szaloniki zsidóság identitástudatát vizsgálja, s a "privát judaizmus" kategóriájával írja le a mai görög zsidóságot. A görög nemzetállamhoz erősen kötődő zsidóság kivonult a közéletből és identitását vallási és közösségi szinten próbálja megélni, bár az asszimiláció foka igen magas.

Patricia Hidioglou (Du Hammam Maghrébin au Miqveh Parisien) rendkívül értékes tanulmányában az észak-afrikai zsidóság rituális fürdőkulturájának történetéről, s annak továbbéléséről írt. A Franciaországba érkezett észak-afrikai tömegek hatására a mikvék száma megsokszorozódott. A rituális fürdőt férfiak és nők is használják. Nők a nászéjszaka előtt, menstruáció után és szülés után használják. Hidioglou száznál is több nőt interjúvolt meg, és e minta alapján írta le a mai gyakorlatot. A szefárdok hatására a mikve társadalmi szerepet is játszik, ráadásul vannak úgynevezett "vegyes" fürdők, amelyeket nem zsidók, főleg a mohamedán országokból bevándoroltak is használnak.

Rahel R. Wasserfall (Community and Struggle: Two Generations of Jewish Moroccan Men in a Moshav in Israel) két marokkói zsidó férfigeneráció világképét és identitását vizsgálja egy izraeli szövetkezeti faluban, egy úgynevezett mosávban. Azt tapasztalta, hogy a fiatalabb generációnak konzervatívabb a véleménye a nők társadalmi szerepéről, mint az apáknak. A marokkói zsidó férfiak pozitív önképe az erős, küzdő, harcos tulajdonságot emeli ki. Az "igazi" marokkói nem ijed meg saját árnyékától és élete küzdelmek sorozatából áll. Asszonyát nem engedi dolgozni, mert ott más férfiak kísértésének van kitéve. A férfi becsülete nagymértékben attól függ, hogy mennyiben tudja uralni asszonyát. A fiatal marokkói ezenkívül kiszámíthatatlan, s ez a tulajdonság szintén pozitív elemeket hordoz. Wasserfall több iszlám elemet is talál a marokkói zsidók gondolkodásában. Ilyen például az ártó vagy "ördögi szem" elképzelése és az a nézet (ez főleg marokkói nők mondják), mely a férfiszépséget a káosszal, a rosszal azonosítja. Mindenesetre nehéz a macho-stílust fenntartani az izraeli kapitalista társadalomban, ahol a mosáv (1983-ban járt ott Wasserfall) marokkói férfiainak nagy része képzetlen fizikai munkás és egyben munkanélküli. Így a nők rá vannak kényszerülve arra, hogy dolgozzanak, s ez még jobban megerősítette a fiatal marokkói zsidók machós énképét.

A kötetben két kiváló történelmi tanulmányt is olvashatunk. Martin Goodman (Jews and Judaism in the Mediterranean in the Late-Roman Period: The Limitations of Evidence) a késői római korszak mediterrán zsidóságát vizsgálja. Harvey E. Goldberg (Jerba and Tripoli: A Comparative Analysis of Two Jewish Communities in the Maghrib) nagyszerű írásában a Maghreb-térség két zsidó közösséget mutatja be a századforduló körül. Jerba szigete Tunézia déli részén helyezkedik el, Tripoli Líbiában, mégis a két zsidó közösséget erős szálak fűzték egymáshoz, kulturális és vallási értelemben is. Rabbik látogatták egymást, s a jerbai kohaniták (a jeruzsálemi főpapi család leszármazottai) gyakran keresték fel Tripolit.

A XIX. század második felében az izolált és a nagy zsidó központoktól távol eső Jerba rabbinikus központtá vált, s később egyfajta ortodox ellenállás fejlődött ki a francia adminisztrációval, és a "felvilágosodással" szemben. A tripoli zsidóságra komoly hatást tett a modernitás, de a jerbaihoz hasonló rabbinikus elit nem "termelődött ki". A XX. század elején mindkét helyen elkezdődött a héber sajtó nyomása, de Jerbában valamivel erősebb volt a főleg vallásos jellegű héber könyvkiadás.

Yaron Tsur (*Jewish Sectional Societies in France and Algeria on the Eve of the Colonial Encounter*) a francia és algériai "helyi" vagy "körzeti társadalmak" múlt századi világát mutatja be. A franciaországi és az algériai zsidóság sok szempontból különbözött egymástól, de több dél-franciaországi város (például Marseille) találkozáshelyé vált.

Yacov Shavit (*Mediterranean History and the History of the Mediterranean*) rendkívül gondolatébresztő tanulmánya a "mediterrán történelem" koncepcióját vizsgálja meg, s felfogása szerint a "mediterrán" koncepció egy olyan kulturális utópia, mely nem azonosítható nemzeti vagy kulturális civilizációval, hanem inkább történelmi hagyományok kombinációival, s így elsősorban ideológikus funkcióval rendelkezik.

A kötet végén a neves szefárd eredetű francia baloldali író és közéleti ember, Edgar Morin apjáról szóló írását olvashatjuk (*Vidal and His People: Selections from the Book*), mely az 1989-ben megjelent könyvből válogatott részlet.⁵ A mű a szefárd zsidóság személyes genealógiája, Morin apján, azaz Vidalon keresztül. A történetiséget elősegíti a személytelenebb egyes szám harmadik személy használata, mely Vidal és a szefárd zsidóság sorsát és e századi történetét a kívülálló szemével mondja el. A közölt rész után Colette Piault beszélget Morinnal, aki a zsidósághoz sem vallási, sem cionista értelemben nem kötődik. Azonossága meghatározásakor egyfajta szefárdizmus megalkotására tesz kísérletet, mely színek és ízek, a tenger kékje és mediterrán gesztusok egyvelegéből áll.

A tanulmánykötet az Akadémiai Könyvtár folyóíratrészelegében olvasható.

Novák Attila

⁵ Vidal et ses siens, Paris, 1989.

(A szerzők nevének írásakor a kötet gyakorlatát követtem.)

Clio csókja

The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History.
New York – London, 1990.

Robert Darnton a történeti antropológia sztárja. Mi több: írásai komoly szerepet játszottak abban, hogy ma létezik olyan tudományos jelenség, melyet így hívunk. A történeti antropológia Darnton számára olyan tudományközi kísérlet, melyből mindkét kutatási területnek előnyei származhatnak. Ez az interdiszciplinaritás kutatói módszereket, szemléletet, megközelítési módokat, sőt, témákat is inspirálhat. Frissebbé teheti mindkét tudományterület írásait. Darnton ennek a történeti irányzatnak az egyik megalapozója, védelmezője és gyakorlója.

Annak ellenére, hogy a történeti antropológia lassan kezd a hazai tudományos "erőd" sáncain belül kerülni, Darnton neve általában nem cseng ismerősen a magyar közönség előtt. (Magyarországi ismertségére jellemző, hogy egyetlen magyarul olvasható könyve¹ a miskolci II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtárban a szépirodalmi művek között található. Nyilván "lúdanyó meséi" tévesztették meg a könyv besorolóját.) Fedig Robert Darnton a nemzetközi történettudomány elismert és jelentős személyisége. Európai történelmet tanít a Princeton University-n, és több fontos könyvet írt – elsősorban – a francia felvilágosodás történetéről. Legújabb műve is e téma körül mozog.² A felvilágosodást a könyvek és a Nyomatott Világ kutatásával közelíti meg. Elismertségét mutatja, hogy szerepel a Peter Burke szerkesztésében nemrégien megjelent *New Perspectives in Writing History*³ című reprezentatív tanulmánygyűjteményben, melynek célja a legújabb történettudományos módszerek bemutatása. Darnton írta a könyvek története, a könyvek történése lehetőségeiről szóló elméleti dolgozatot. Burke – aki a történeti antropológia másik nagy sztárja⁴ – a maguk témájában legfontosabb történéseket kérte föl az egyes tanulmányok megírására. Darnton írása a könyvtörténeti megközelítésmódról nem véletlenül kapott itt helyet.

Hasonló igényességgel készült elméleti munkáit gyűjtötte össze a most ismertetésre kerülő kötetben.⁵ Az írások az 1971-től 1989-ig terjedő időszakban keletkeztek, de többségük a '80-as évekből származik. Furcsa könyv ez, hiszen az írások műfaját tekintve igencsak sokrétű: nemcsak szigorúan szakmai tanulmányok kaptak benne helyet, hanem esszék, újságcikkek és egy nyílt levél is. Témájukat tekintve akár csapongónak is nevezhetnénk a kötetet: film, televízió, Rousseau, lengyelek, franciák, történelem, irodalom, a tudományos élet – mind előkerülnek a kötet lapjain. De Darnton szereti meglepni olvasóit és szeret írni, és ez a felszabadultság a könyvben található minden munkán érződik. Hogyan szerveződik mégis egy művé ez a széles körű érdeklődés? Mi köti össze az egyes

1 Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás. Budapest, 1987.

2 *The Forbidden Bestsellers of Pre-Revolutionary France*. New York, 1995.

3 Cambridge, 1991.

4 Két nagyon fontos munkája tíz-tizenöt éves késéssel magyarul is olvasható: Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest, 1991. és Az olasz reneszánsz. Budapest, 1994.

5 *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*. New York - London, 1990. 393. o. \$12.95

írásokat? Ahogy a szerző maga is írja: ez egy könyv a történelemlről.⁶ Vagy ahogy az alcím szól: kultúrtörténeti reflexiók. Am a kötet ennél szerevesebb egységet alkot: minden írás a történelem és a média, illetve történelem és más tudományok kapcsolatát, valamint a kortárs történettudomány helyzetét tárgyalja. Nemcsak egy tudós kalandozásairól van szó, Darnton célja több ennél: azokat a maradandó élményeit szeretné megosztani az olvasóval, melyek kiérlelték benne a munkája során mindig következetesen követett történelmi hozzáállást. Ezért a cím is: Lamourette csókja. Lamourette a francia forradalom egyik "alkotmányos" püspöke volt, tagja a Nemzetgyűlésnek is. Ahogy a kötet bevezetője írja,⁷ 1792. július 7-én a Nemzetgyűlésben tetőpontjukra hágtak a szenvedélyek. A forradalom válságos időszaka volt ez: a front összeomlóban, a kenyér ára emelkedőben és a Gironde, amely kirobbantotta a háborút – tehetetlen. Ebben a helyzetben emelkedett szólásra Lamourette, és javaslata a szeretet volt. A testvéri szeretet. A Nemzetgyűlés hangulata egy csapásra megváltozott. A képviselők megcsókolták egymást, és a forradalom megmenekült. Lamourette javaslata sokkolta a képviselőket, hatása alól nem tudták magukat kivonni. Csókja úgy érte a Nemzetgyűlés képviselőit, ahogy a történelem "csókja" Darntont. Nem kell sok fejtegetés ahhoz, hogy világos legyen, mire is gondol a szerző. A bevezetésben beszámol két eseményről, amelyek meghatározták a történelemlről vallott felfogását.⁸ Az első: újságíróskodása. E munkája során szembesült azzal, hogy az újsághírek nem tények, hanem a riporter által különféle szempontok és elvárások alapján írt történetek. A másik: lengyelországi élményei, amikor rájött, hogyan válhatnak mégis történelemmé a történetek. Mindkét eseménynek esszéi szentelt ebben a kötetben.

Ez hát a cím. Miről szól maga a könyv? A munkának Darnton szerint négy célja van.⁹ Először, hogy bemutassa, hogyan működik a múlt mint aktualitás a jelenben. Másodsor, a média működésének elemzése néhány esettanulmányban. Harmadsor, hogy körvonalazzon egy különös tudományágat, a könyvtörténetet, ami történelmi keretet biztosít a média tanulmányoknak. Negyedszer pedig, hogy szélesebb megközelítésben tárgyalja a történettudományt magát és viszonyát más társadalomtudományokhoz. Ennek megfelelően a szerző a kötet tanulmányait öt részbe szerkesztette, hiszen a negyedik téma két részkérdést foglal magába.

Az első téma a történelmi események napihírré vagy – politikai – aktualitássá válása. Az első – a címadó – írás: Lamourette csókja. Egy kérdésre próbál választ találni: mitől volt forradalmi a francia forradalom. A cikk eredetileg a *New York Times*-nak készült a francia forradalom 200. évfordulója alkalmából, ám ott nem közölték. A szerkesztő túl történelminek találta, vagyis nem elég aktuálisnak. Pedig az esszé széles közönség számára íródott. A lap olyan cikket szeretett volna, melyből kiderül, mit ünnepelenek a franciák, illetve pontosabban, hogyan osztja meg a politikai életet a forradalom többféle értelmezése. Darnton nem ilyet írt.

6 XVII. o.

7 XIV. o.

8 XX. o.

9 XVII. o.

A francia forradalmat mint történelmi eseményt értelmezte, és a tradícióváltásra helyezte a hangsúlyt. Értelmezése szerint a forradalom során a korábbi társadalmi rend – az Ancien Régime – darabjaira hullott, és a forradalmárok értelmet akartak adni a dolgoknak, új rendszerbe akarták szervezni a világot. Ezeket az új életforma-szervező értékeket tárja fel a szerző, hiszen véleménye szerint anakronisztikus lenne ugyanolyan értékek szerint cselekvőknek elképzelni a múlt embezeit mint a saját kortársainkat. A forradalmárok teljesen új világot próbáltak építeni: átneveztek, átépítettek, új szokásokat vezettek be. A forradalom megpróbálta eltörölni a korábbi társadalmi különbségeket, a testvériség eszméje vezette. Létező, mindent átható gondolat volt, ezt bizonyítja Lamourette csókja is, ami után Párizs utcáin egyfajta testvériségi roham lett úrrá. A francia forradalom kritikus pontja a terror kérdése, amely egyben a legkönnyebben aktualizálható eseménye is. Darnton elkerüli ezt, nem kérdez rá az öldöklés értelmére. Az erőszaknak elsősorban a következményei érdeklík: megtisztították az utat az új intézmények előtt és utópikus energiákat szabadítottak fel. A forradalom végeredményben teljesen megváltoztatta Franciaországot: a korábbi lazán összefüggő területekből egységes ország lett. Az írás nem történelmi tanulmány, elsősorban a történelem aktualizálásának veszélyeire kívánja felhívni a figyelmet. A szerző attól óv, hogy ne vonjon az olvasó olcsó politikai párhuzamot a francia forradalom és a sztálinizmus között, hiszen a kettő más-más kor terméke.

A második írás a *Legyen Lengyelország Lengyelország!* címet viseli. Ez az esszé a lengyelek történelmi tudatáról szól. Darnton 1981-es lengyelországi látogatása alkalmából írta, amikor úgy tűnt, hogy Lengyelország szabadabb lehet, a szovjet befolyás gyengülhet. Hirtelen megnőtt az igény a történelem iránt. A lengyelek minden eseményről tudni szerették volna az igazságot, pontosabban elégük lett a hivatalos igazságokból. A hivatalos igazságok a Párthoz tartoztak, s erre már nem tartottak igényt. Hirtelen élet-halál kérdése lett, hogy a katyni mészárlás 1940-ben vagy 1941-ben történt. Hiszen, ha 1940-ben, akkor a lengyel tiszteket a németek lőtték le, ám ha 1941-ben, akkor a Vörös Hadsereg. A lengyel nép orosz elnyomás elleni felkelései fontos jelentéseket kaptak, hiszen a lengyelek szovjet beavatkozástól tartottak. Meghalt az eseménytörténet? – kérdezi Darnton. A lengyelek számára mindennél fontosabb volt a tények pontos tudása, s a lengyel történelem számukra az oroszellenes felkelések évszámaiban öltött testet.

Ezzel a munkával ér véget az első rész. A második témája a média. E rész első esszéje – a kötet harmadik darabja – a *Film: Danton és Double Entendre* címet viseli, s Wajda *Danton* című filmjének párizsi és varsói fogadtatásának egy-egy szeletét beszéli el. A francia baloldal a filmben Robespierre emlékének megcsúfolását látta és a forradalom hazug történetének kiáltotta ki. A lengyel közönség Robespierre és Danton párosában Jaruzelski és Walesa szembeállítását fedezte fel. Mindkét befogadó közönség aktualizálta a történelmet, ugyanaz az eseménysor más-más környezetben más-más értelmet kapott. Ami mindkét esetben ugyanaz volt, az a történelem szimbólumként való felhasználása és kisajátítása. Az esszé azt mutatja be szemléletesen, hogyan teremthetnek maguknak bizonyos társadalmi érdekcsoportok tradíciót a történelemből.

A kötet negyedik írása a televíziót veszi célba. Nyílt levél egy TV producernek – olvasható a címben. Darnton felkérték egy Napóleon és Josephine című játékfilm forgatókönyvének bírálatára. Ennek a kritikának lett a műfaja a nyílt levél. Problémája ugyanaz mint az előző írásoknak: a történelem napi felhasználásának veszélyeire hívja fel a figyelmet. A forgatókönyv értelmezésében a francia forradalom gigantikus orgia, tele vérrel és szexszel, Robespierre vérgőzös zsarnok, akinek a guillotine a horizontja, a korzikai Bonaparte család pedig műveletlen, ápolatlan és barbár. A történész hevesen kikel ez ellen: a Dallas és a Penthouse nyelvére átirított történelem alapjaiban hamis képe a francia forradalomnak.

Az ötödik esszé szintén a média tárgykörén belül marad, ezúttal az újságírás a téma. Ami belefér, azt kinyomtatjuk – a címnek kettős jelentése van. Első olvasata egyszerű: ami a hírlap tördelésekor elfér a lapon, az mehet. Ám arra is utal, hogy csak az jelenik meg, ami beleillik az elképzelésekbe. Kinek az elképzelésébe? Darnton ezt vizsgálja. Hogyan születik az újságcikk? Kinek írják a riporterek? Létezett valamifajta újságírói kódex, amely szerint elképzelt személynek kell írni – emlékezik vissza a szerző (több éven át dolgozott a New York Times-nál mint riportert) – mégpedig az átlagos olvasót jelképező húszéves érettségizett lánynak. Miért pont ilyen lenne az átlagos olvasó? – kérdezi Darnton. Nem inkább arról van szó, hogy a riporterek egymásnak írnak, lévén ők a legfigyelmesebb közönség? Az újságírói irodának is megvan a maga térbeli felosztása, státuszrendszere. A riporterek egymás közt hierarchiába rendeződnek, és a legelső ember, akire tekintettel kell lenniük cikkírásnál, a szerkesztő. A közönség kevésbé jelentős, hiszen többnyire nem kapnak visszajelzést tőlük, illetve minden újságíró más-más emberrel kerül személyes kapcsolatba, aki számára az olvasót jelenti majd. Nincs tehát egységes, átlagos olvasóközönség. A riporterek egymás között sajátítják el a hírek megírásának módjait, elsősorban a riportert, s nem az olvasóközönség határozza meg egy cikk formáját. A történetek sémái viszont vándormotívumok. Darnton konkrét példákon keresztül mutatja be egy gyilkossági történet megírásának öröklődő sémáit a középkortól napjainkig.

A hatodik – s e rész utolsó írása – a tudományos könyvkiadás világába vezeti az olvasót, Tudományos szerzők túlélési stratégiája címmel. Szellemes és nem minden önkritikát nélkülöző esszé-ez: humoros tudósítás a kulisszák mögül. Darnton négy évet dolgozott a Princeton egyetemi kiadóhivatalában mint tudományos szerkesztő, és innen tudja, hogy a beérkező kéziratoknak csak mintegy tíz százalékát adták ki. Ezért hat javaslatot tesz, hogyan kerülhet be egy szerző a győztesek közé. Ezek a következők: a kiadásra benyújtott könyvet egy sorozat első részeként kell meghatározni, mert a tudományos kiadók szívesebben publikálnak sorozatokat, mint egyedülálló monográfiákat. A könyv szóljon a madarokról, Princetonban mindent kiadnak a madarokról. Ha az ember épp nem madarakkal foglalkozik, mindenképp válasszon egyet az alábbi témák közül: William Blake, Samuel Beckett, bármilyen japán fordítás Kr. e. 2000-től 1960-ig, stb. Ezenkívül taktikusnak is kell lenni: ha a könyv témája történelem, írja a szerző, hogy antropológia, ha meg éppen antropológia – írja, hogy történelem, stb. Néhány

további taktikai tanács: legyen interdiszciplináris, tűnjön kockázatosnak, legyen revizionista, s témája legyen egy kicsit sikamlós. A legfontosabb a jó cím megválasztása: a főcím legyen alliteráció, rövid, szuggesztív, költői és olyan irodalmi, hogy az olvasónak a legködösebb fogalma se legyen a témáról. Természetesen ezt az írást nem kell egészen komolyan venni, Darnton se szánta annak. De mivel tanácsait beérkezett kéziratok olvasása után fogalmazta meg, arra mégis rávilágít, hogy idő és hely mennyiben határozhatja meg egy munka sikerét vagy sikertelenségét.

Eddig a szórakozás – mondhatja az olvasó, ahogy belekezd a harmadik részbe. E fejezet tanulmányai már igazi, komoly írások. A szövegek megpróbálnak meghatározni egy tudományágot: mégpedig a könyv történetének diszciplináját. Ez tekinthető melleleg a szerző szűkebb szakmájának is. Mi is hát a könyvek története?

Ez a címe az első esszének is: Mi a könyvek története. Darnton szerint ez egy fiatal, tudományközi kutatási ág, melynek feladata elsősorban azt vizsgálni, hogyan terjednek az eszmék nyomtatáson keresztül, azaz, hogyan befolyásolta a nyomtatott szó a gondolkodást és a magatartást. A szerző szerint mindez egyfajta kommunikációs modell kialakításával magyarázható. A kutatás feladata annak a folyamatnak a feltárása, vajon hogyan jut el a könyv a közönséghez. Ez az említett kommunikációs kör, melynek részei a szerző, a kiadó, a nyomdász, az eladó és az olvasó. Darnton egy ábrán is szemlélteti ezt a folyamatot.¹⁰ A könyv történései mindezedig ennek a körnek egy-egy szeletét vizsgálták csak. A szerző megpróbálja egy konkrét példán – *Voltaire: Questions sur l'Encyclopédie* című művén – bemutatni ezt a folyamatot. Persze, nem vizsgálja a könyv teljes történetét, hanem egy montpellier-i könyvkereskedő szerepének leírására szorítkozik. *Isaac-Pierre Rigaud* elsősorban üzletember volt, anyagi érdekek motiválták, sok mindennel foglalkozott. Ezért is érdekes, hogy Voltaire könyvéből nagy tételt rendelt. Ezt persze magyarázza az is, hogy Montpellier, mint régi közigazgatási város, jó könyvpiac volt. Darnton ezután részenként megvizsgálja a kommunikációs kör szereplőit. A szerzők esetében azt tartja fontosnak kutatni, hogy mi motiválja a mű születését, milyen az írástudó pálya és hogyan foglalkoznak az írók a kiadóval, eladóval, kritikussal és egymással. A kör többi résztvevőjénél is hasonló kérdések érdeklik a szerzőt: hogyan illeszkednek a társadalom egészéhez és milyen a viszonyuk a folyamat többi szereplőjéhez. Az olvasónak különösen jelentős szerepet tulajdonít. Mentalitásuk változik, ezért arra kell figyelemmel lenni, hogy melyik korban mit jelent egy adott könyv (szöveg) az olvasók számára. A szerző végkövetkeztetése, hogy a könyv nem kizárólagos tárgya egyetlen tudománynak sem. A történész számára azért fontos, mert történetének kutatásán keresztül mutathatja be, hogy a könyv nemcsak rögzíti, hanem alakítja is a történelmet.

A rész további két tanulmányában Darnton a már kifejtett kommunikációs modellt boncolgatja tovább. Az irodalom elfelejtett közvetítője című írás a hagyományos irodalomtörténeti felfogás szélesítése mellett érvel. A francia

tradícióból származó l'homme et l'ouvre – író és műve – megközelítést véleménye szerint tágabb irodalom felfogás váltotta fel. A kutatók vizsgálják az átlagember, mint a könyv előállítója, és a könyvárus szerepét is. Darnton szerint olyan külsőségre is érdemes figyelmet fordítani mint a nyomtatás minősége, hiszen ez mind az árusnak, mind az olvasónak egyaránt fontos. Ezért is lényeges az első kiadások tanulmányozása. A másik esszé az olvasót választja tárgyául. Címe: Első lépések az olvasás története felé. Az olvasásnak története van – írja –, amely elsősorban az olvasók feljegyzéseiből rekonstruálható. Az olvasási szokásokat kell nyomon követni: ki, mit és hol olvasott. Őt megközelítésmódot javasol: érdemes vizsgálni, hogy mit tartottak az olvasás hasznának, figyelemre méltó a hirdetések, könyvkatalógusok, cenzori jelentések szövege, fontos kutatni, hogy hogyan tanultak olvasni, értékes források az önéletrajzi feljegyzések, az irodalomelméleti tájékozottság is értékes lehet, hiszen a szöveg az olvasóban ölt testet, végül vizsgálni kell a tipográfiát is.

A könyv, a nyomtatott szó mint az eszmék terjesztője jelenik meg az előző három írásban. A negyedik rész ezt a gondolatot helyezi tágabb összefüggésbe: témája az eszmetörténet. Az első esszé címe Értelmiség- és kultúrtörténet. Az amerikai értelmiségtörténet – amely az Európában eszmetörténetnek nevezett irányzat megfelelője – pozíciói megváltoztak – indítja a cikket Darnton. A '60-as években az Egyesült Államokban ez számított a szakma csúcsának. Azóta viszont új terminusok kerültek be a szóhasználatba: "mentalité", paradigma, hermeneutika, szemiotika, dekonstrukció, "sűrű leírás" – újfajta társadalom-kultúrtörténetírás alakult ki. A hagyományos értelmiségtörténet központi fogalma az eszme volt, míg az új társadalomtörténet a közös mentalitásokat vizsgálja. Amerikában a '60-as évektől az első fajta történetírás dominált. Európában kicsit más volt a helyzet. A hagyományos eszmetörténet lényegében csak az értelmiséget vizsgálta, elvesztette kapcsolatát az "átlagemberrel". Ez volt a helyzet az '50-es években. Ekkor indult egy új irányzat, mely a dolgozóosztályok kutatását tűzte ki célul, a történelem "alulról" való szemléletét. Ezt az irányzatot néhány történész – *Lefebvre, Rudé, Hobsbawm, E. P. Thompson, Braudel, E. Le Roy Ladurie* – és két folyóirat, a *Past and Present* és az *Annales* jelzi. A '70-es évekre a társadalomtörténetírás e tengely mentén szerveződött, kulcsfogalmai pedig az *histoire totale* és a struktúra és csomópontok hosszú távú vizsgálata voltak. Míg az európai eszmetörténetben az utóbbi megközelítésen keresztül gyökeret vert a mentalitások, kollektív attitűdök tanulmányozása, addig az amerikai értelmiségtörténetet ez a váltás nem érte el. Darnton azonban bírálja is a mentalitástörténetet, mivel szerinte az eszmetörténészeknek nincs közös irányító problematikájuk. "Felülről lefelé" osztályozhatók: eszmetörténet (a rendszeres gondolkodás története), értelmiség története (nem hivatalos gondolkodás, vélemények, irodalmi mozgalmak), az eszmék társadalomtörténete (ideológiák és terjedésük), kultúrtörténet (az antropológiai értelemben vett kultúra tanulmányozása, világnézetek és kollektív mentalitások). Minél mélyebbre ás a történész, egyre inkább az írástudás szintje alá kerül. Ez a társadalom azon rétege, ahol a történelem és az antropológia találkozik: a népi kultúra. Az antropológia nemcsak szükségszerű, hanem lehetőség is. Megoldhatja

a mentalitástörténet problémáját, azzal, hogy koherens kultúrafogalmat tud felkínálni.

Darnton szerint a tág értelemben vett eszmetörténet egyik része az eszmék társadalomtörténete. Ez a címe is a következő tanulmánynak. Ezt a megközelítésmódot két könyvet kiválasztva mutatja be. *Peter Gay: The Enlightenment: An Interpretation*¹¹ című művében azt elemzi, hogyan tagozódott a filozófusok "családja" a 18. század végére a társadalom felső rétegébe. A másik kötet egy tanulmánygyűjtemény, címe: *Livre et Société*¹². A könyv írásai az irodalmi kultúrát próbálják rekonstruálni. Foglalkoznak a szerzők társadalmi háttérével, és vizsgálják az alsóbb rétegek olvasási műveltségét. Darnton célja e két mű bemutatásával az, hogy kifejtse, véleménye szerint, hogyan lehet az eszméket hordozó társadalmi csoportok vizsgálatával azok elterjedését és hatásukat az egész társadalomra elemezni. E részben is megfigyelhető, hogy a szerző egy téma általánosabb kifejtése után annak részaspektusait vizsgálja. A művelt rétegek után most a népi kollektív attitűdök történeti megközelítéséről szóló írás következik – A mentalitások története. Ismét történeti munkák elemzésén keresztül fejt ki nézeteit. *Richard Cobb*¹³ a francia forradalmi mentalitást próbálta megtalálni. Az erőszak és gyilkosság attitűdjét vizsgálta, Darnton azonban hiányolja művéből a társadalomtörténeti elemzést. *Pierre Mandrou: Magistrats et sorciers en France au XVIIe siècle*¹⁴ című munkáját hozza fel ellenpéldaképpen. Mandrou végzett összehasonlító vizsgálatot, hiszen például falu és város bűnözése más talajról fakad. Ezután *Ariès*¹⁵ híres munkája kerül elő, ezt *Michel Vovelle*¹⁶ könyvével hasonlítja össze. Míg Ariès nem vizsgálta a halál attitűdjét társadalmi rétegekre lebontva, Vovelle megtette ezt. Az utóbbi könyve külön szintként kezelte a mentalitásokat, így nem tudta megoldani kultúra és társadalom viszonyának problémáját. Darnton arra hívja fel a figyelmet, hogy már *Huizinga*, *Febvre* és *Burckhardt* is megelőlegeztek egy – az antropológiához hasonló – kultúrafogalmat, amely túlmutat a művelődés, mint "harmadik szint" (gazdaság, politika, kultúra) felfogásán. Ezzel egyetértve a kötet szerzője amellel érvel, hogy a kultúra az élet minden területét áthatja, a szintek együtt léteznek (Történelem és a tudás szociológiája, az ötödik rész első esszéje). A nyomtatás elterjedésével az irodalom kommunikációs móddá válik, író és olvasó viszonyán keresztül a kommunikáció problémái vizsgálhatók. A kommunikáció a társadalom minden rétegét áthatja, így tarthatatlanná válik a klasszikus *chaunu*-i hármás felosztás – írja Darnton.

A következő tanulmány – Történelem és irodalom – már tárgyalt témát elemez: hogyan lehet az eszmék és az irodalom társadalomtörténetét vizsgálni.

11 New York, 1966.

12 Paris, 1970.

13 Reactions to the French Revolution. London, 1972.

14 Paris, 1968.

15 Western Attitudes Towards Death. Baltimore, 1974. A szerző magyarul olvasható műve: Gyermekek, család, halál. Budapest, 1987.

16 Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Paris, 1973.

Még egy tanulmány maradt hátra, mely a Történelem és antropológia címet viseli. Ez vitacikként íródott, *Roger Chartier: Text, Symbols, and Frenchness*¹⁷ című kritikájára. Chartier Darnton *The Great Cat Massacre and Other Episodes of French Cultural History*¹⁸ című kötete alapján írta saját esszéjét. Mellesleg ez az a könyv, melyből magyarul az első két írás olvasható A lúdanyó meséi-ben. Nem ennek az ismertetésnek feladata a vita rekonstruálása, ezért itt csak annyit, hogy Chartier elsősorban Darnton szimbólumértelmezését támadta.¹⁹ (A vita meglehetősen széles körben zajlott, Chartier cikke csak egyike a reflexióknak.) Darnton válaszában kifejti saját szimbólumfelfogását, mely antropológiai elemzések tapasztalatán nyugszik. Amellett érvel, hogy a szimbólumok nem zártak és nem köthetők szilárdan egy jelentéshez. Sokkal inkább cseppfolyósak és a kulturális rendszer egészéhez viszonyítva nyerik el jelentésüket. A szerző először ezt a felfogást illusztrálja etnográfiai példákon, majd saját – a macskamészárlásról szóló – tanulmánya újraelemzésével védelmezi meg érvelését. A macskamészárlás mint egyedi kulturális jelenség mély és szétágazó vizsgálatával – írja – eljuthatunk a 18. századi francia városi plebejus kultúrához is. Darnton ebben az esszében elméletileg is kifejti, hogyan használta az antropológia kultúrafogalmát történeti probléma kutatása során: rítustól a komplex kulturális rendszerig – ez az antropológia módszere, legalábbis más tudományok Clifford Geertz tanításain nevelkedett kutatóinak szemében. (Robert Darnton tartott Geertz-cel közös szemináriumot – Történelem és antropológia címmel – a Princetonon.)

A kötet végigolvasása után könnyen felfedezhető a gondolati ív, amely egy könyvvé szervezi a különböző tanulmányokat. Darnton saját szűkebb szakterületén – a könyvek történetén – keresztül jut el a társadalomtörténetig. A könyvek eszméket hordoznak, következő lépésben az eszmék társadalomtörténete vizsgálható. A szerző nem elégszik meg ennek differenciálatlan, vagy éppen csak az értelmiségre szorítkozó kutatásával, a népi attitűdök, a kollektív mentalitások is érdeklik. A népi kultúra problematikája óhatatlanul érdeklődési körébe vonja az antropológiát, mely a kultúra szimbolikus értelmezésével egységbe forrasztja az eddig egymástól elszigetelt kutatási területeket. Robert Darnton azzal, hogy az ilyen értelmű kultúrát vizsgálja mint történeti problémát, írásaiban fokozatosan kimunkálja a történeti antropológia egy programját, így adva át az antropológia “csókját”.

Apor Péter

17 *Journal of Modern History*, 1985. 4. 682-695. o.

18 New York, 1984.

19 Mind a két írás remélhetőleg hamarosan olvasható lesz magyarul egy történeti antropológiai szöveggyűjteményben.

FOLYÓIRATSZEMLE

A REGIO kisebbségi szemle, negyedévenként megjelenő társadalomtudományi folyóirat, s megrendelőlapja szerint a kisebbségi kérdés, az etnicitás, a nemzet, a nacionalizmus, a nemzetközi migráció és a regionalizmus témakörében közöl tanulmányokat. Mind-mind napjainkban is aktuális, s régiókra – történeti okokból – specifikusan is jellemző probléma, melyeknek reménybeli megoldásához a történettudománynak – miként a Regioban képviseltetett más tudományágaknak is – hozzá kell járulnia, már csak azért is, mert sok esetben éppen a múlt feltárása helyett mítoszok gyártására elszegődött nemzeti történetírások jártak az élen a nacionalista hisztéria felkeltésében és szolgáltatott ideológiát a térség népeinek viszáljaihoz, háborúihoz. És azért is fontos a nemzeti-nemzetiségi problematika szisztematikus, racionális, lényeglátó és érzelmektől mentes vizsgálata, mert esetenként a II. világháborút követően gyors szaporodásnak indult, s a volt "keleti blokk" felbomlása-átalakulása óta különösen burjánzó, jobbra angolszász nacionalizmus-irodalom is hajlamos a régió nemzeti-etnikai problémáinak teljes félreértésére.¹

A folyóirat 1995/3-as most megjelent száma öt blokkra oszlik: Magyarországi Mozaik (ebben egy kurrens, hazánk nemzetiségi-etnikai viszonyait bemutató, statisztikusok által jegyzett tanulmányt, valamint két nemzetiségünk, a románok és a németek nyelvhasználatát bemutató írást találunk), Segélypolitika, Műhely, Pro Memoria, Szemle. Ezúttal két rovatból egy-egy írást emelnénk ki.

A folyóirat legnagyobb szabású, a Műhely rovatot teljes egészében kitevő tanulmányát Diószegi István jegyzi. Diószegi, a diplomáciatörténet, a nemzeti-nemzetiségi problematika és az Osztrák-Magyar Monarchia történetének kiváló ismerője ezúttal is régi kedves témái mellett marad; írásának címe: *Az Osztrák-Magyar Monarchia föderatív átalakításának kísérlete 1871-ben és a nemzetközi politika.* A szerző azt vizsgálja, hogy Königrätz és következményei (a porosz annexiók, az Északnémet Szövetség megalakulása, a délnémet államokkal kötött véd- és dacsövetség), az osztrák-magyar kiegyezés, az azt intézményesen is kidolgozó decemberi alkotmány, valamint a francia-porosz háború után mekkora esélye lehetett a cseh kiegyezésnek akkor, amikor 1871 februárjában a koncepciót pártoló, majd elő is terjesztő Hohenwart-kabinet jutott kormányra Ciszlajtániában. Miután Diószegi nem vázolja kellő mértékben a kérdés kontextusát, hanem a Hohenwart-kormány megalakításából kiindulva az események közepébe vág, talán nem haszontalan vázolni azt a szerző egy korábbi tanulmánya alapján. A történet előzményei tehát a következők voltak.

A csehek – érthetően – rosszul érezték magukat a dualista berendezkedés keretei között. A magyar, szlovák, horvát nemzeti eszméléshez hasonlóan a XIX. sz. elején kifejlődő cseh nacionalizmus is elsősorban a nemzeti nyelv kultuszában, újjászületésében és modernizálásában nyilvánult meg, márpedig a század közepén

1 Ld. pl. Sugar-Lederer szerk.: *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle-London, 1969.

a Habsburg-ház éppen nem segítette elő, hogy nemzeti-nemzetiségei vernakuláris nyelvüket a nyilvános diskurzus és a közigazgatás szintjén meggyökereztesse. Ez a törekvés közjogi igényekkel egészült ki. Másfelől viszont adva voltak a geopolitikai realitások, s józan pillanataiban a cseh nemzeti mozgalom is belátta: kibontakozása, érvényesülése csakis Ausztrián belül lehetséges, amit, ha nem létezne – utalt rá Palacky –, ki kellene találni. Ez volt az “ausztroszláv” út, az autonóm státus, a Monarchián belüli kvázifüggetlenség útja. A mozgalom orientációja ehhez képest csak akkor változott meg, amikor az osztrák-magyar kiegyezés nagy sérelmet okozott a cseh nemzetnek; a cseh politikusokban ekkor tudatosodott, hogy nemzeti célkitűzéseik eléréséhez külső segítséget is igénybe kell venniük. A nacionalizmus radikális formájával, a szeparatizmussal azonban már csínján kellett bánniuk, hiszen Ausztria és a Vencel korona országainak viszonya egyfajta róka fogta csuka volt: nemcsak az osztrák-németek voltak kisebbségben “a birodalmi tanácsban képviselt királyságokban és országokban”, hanem a – nemeségüket tekintve Fehérhegynél szinte megsemmisült, majd részben elnémetesített – csehek is Csehország, Morvaország, Szilézia történeti konglomerátumában. A Monarchia mellett kötelezte el a cseheket a többi kis népre is jellemző kettős félelem is, jelesül a (porosz) német és az orosz fenyegetés (mint ismeretes, Deákékat is e kettős szorítás vezette a kiegyezésre), amelyek közül – mindig összhangban a nemzetközi viszonyok alakulásával – hol az egyik, hol a másik erősödött föl. Amint Diószegi jó másfél évtizeddel korábbi munkájában írja: “A csehek germanofóbiája görcsös volt, és mélyen gyökerező, ugyanakkor leplezett és kicsit szégyenkező. A történelmi és nemzeti érvekkel operáló cseh nemzeti mozgalom végül is nem vonhatta kétségbe, hogy a német nemzet is jogosult egységes nemzeti államának megalakítására”.² Tartottak ugyanakkor attól is, hogy orosz befolyás alatt sem kerülnének kedvezőbb helyzetbe, s egy hipotetikus szláv föderációban – amelynek egyébként, jóllehet más okokból, a cár is ellene volt – úgy járnának, mint az ukránok a lengyel etnikum által uralt Galíciában. Mégis, az osztrák-magyar kiegyezés révén megváltozott körülmények között nyitottak a pánszláv eszme felé, s képviseltették magukat a szláv egységet alig leplezetten szorgalmazó moszkvai etnográfiai kongresszuson, mintegy jelezve, hogy adott esetben az oroszoknál kereshetnek támogatást az osztrák-német-magyar uralommal szemben. Ez a kényszeredetten vállalt lehetőség azonban külpolitikai zsákutca volt – hiszen, mint az egyértelmű az akkori bécsi orosz követ, Novikov jelentéséből, a hivatalos orosz politika nem állt ki a csehek mellett –, csakúgy mint a francia támogatás lehetősége, amely szintén irreálisnak bizonyult.

Még a francia kapcsolat felvételekor, 1869-ben történt, hogy a csehek képviselője magánkihallgatáson jelent meg III. Napóleonnál, s memorandumot nyújtott át a császárnak a cseh elképzelésekre vonatkozóan egy esetlegesen föderalizált Ausztriában. Az emlékiratból a következő törekvések rajzolódtak ki: “A föderalizált Ausztriában a csehek elhatárolnák magukat a pánszlávizmustól, és féltékenyen őriznék nemzeti különállásukat, egyidejűleg biztosítanák a Monarchiát az

Anschluß-szal szemben is [...], végül földrajzi elhelyezkedésük folytán [...] a németországi fejleményekre is befolyást gyakorolhatnának. Szembefordulás Poroszországgal, modus vivendi Oroszországgal, szövetség Franciaországgal – ez volt a birodalminak szánt cseh külpolitika lényege 1869-ben, egy olyan irányvonal, amely első pillanatra mind Párizsban, mind Bécsben egyetértéssel találkozhatott.”³ Ez tehát a kérdés kontextusa. Magában a tanulmányban, amelynek alapjául bécsi, moszkvai, párizsi, bonni, müncheni és drezdai levéltári források szolgáltak, Diószegi pontosítja saját korábbi, kissé elnagyolt megállapítását, miszerint “a Hohenwart-kíséret [...] az osztrák-magyar ellenálláson [bukott meg]”.⁴ Bebizonyítja, jelentős részben maguk a cseh politikusok is felelősek a kezdeményezés kudarcáért, hiszen makacsul kitartottak egy-két közjogi jellegű követelésük mellett akkor, amikor valójában sokkal többről, a cseh nemzetnek a Monarchián belüli *tényleges* helyzetéről volt szó, s amelyre vonatkozóan valamivel több kompromisszumkészséggel nagyságrendekkel jobb eredményt csikarhattak volna ki. De mit is tartalmaztak konkrétan a cseh követelések? Hohenwart miniszterelnök az uralkodón keresztül leiratot intézett a cseh tartománygyűléshez, amely arra rövidesen válaszfeliratot készített. A felirathoz csatolt alapcikkelyekből kiderül az idézett, 1869-es állásponttal összhangban lévő cseh törekvés, amelyet Diószegi így összegez: “A Cseh Királyság az alaptörvények értelmében nem jutott volna hozzá a Magyarország által [a kiegyezés, ill. a decemberi alkotmány révén] birtokolt jogosítványok mindegyikéhez. A cseh tartománygyűlés, miközben elismerte a közös ügyeket, abba is beleegyezett, hogy a közös egyetértéssel intézendő ügyek kezelésére központi kormány és központi parlament alakuljon. A delegátuskongresszusnak és a reszortminiszterekből és udvari kancellárokból álló kormánynak, igaz, kisebb hatáskört szánt, mint amivel a birodalmi tanács és a ciszlajtán kormány rendelkezett, de ez így is Csehország szuverenitásának a magyarországinál jóval nagyobb megrövidítését jelentette. [...] Mindehhez még az is hozzájött, hogy az alapcikkelyek érintetlenül hagyták az uralkodónak a kormánnyal kapcsolatos kinevezési jogosultságát, vagyis elismerték az uralkodónak a törvényhozás fölötti hatalmát. Mindezek alapján azt kell mondani – szögezi le Diószegi –, hogy ha a ciszlajtán közjogi berendezkedés eddig föderalizmussal színezett centralizmus volt, akkor most az alapcikkelyek egy erős centralista korlátok közé szorított föderatív struktúra létrehozását helyezték kilátásba.”⁵ A tanulmány jelentőségét az adja, hogy a szerző cáfolja a cseh kiegyezés tervezetével kapcsolatban kialakult, eddig közkeletű, a “Tízkötetes”-ben⁶ is szereplő vélekedést, miszerint az alapcikkelyek egy trialista berendezkedés körvonalait vázolták volna.

Varban Todorov a Pro Memoria rovatban megjelent (s azt szintén önmagában kitevő) munkájában a Balkán etnikai és vallási problémáit boncolgatja, különös tekintettel Bulgáriára. A Balkán olyan terület, amelynek történetével – mivel

³ Uo. 63. o.

⁴ Uo. 68. o.

⁵ Regio 1995/3. 159-160. o.

⁶ Magyarország története 1848-1890. Főszerk.: Kovács Endre. Szerk.: Katus László. Bp., 1979. II. k. 854. o.

periféria, kívül a világtörténelem főáramán – csak egy maroknyi kutató (többek között Arató Endre, Palotás Emil, Niederhauser Emil, Magyar István Lénárd) foglalkozott-foglalkozik hazánkban. A térség népei évszázadokig az Oszmán Birodalom uralma alatt éltek, szlávjai lehetőség szerint Oroszországtól vártak – s esetenként kaptak – segítséget. A feszültségek azonban nemcsak a későbbiekben letűnő Oszmán Birodalommal, illetve Törökországgal szemben jelentkeztek, hanem a szláv népek között is kirobbantak, majd többször kiújultak (gondoljunk csak a szerb-bolgár, a macedón-bolgár ellentétre, vagy éppen a jelenlegi jugoszláv konfliktusra.) Ezek a népek a világpolitika alakító erőivé sohasem válhattak, legfeljebb már kidolgozott stratégiákat, kitaposott utakat követhettek. A világtörténelem gyakran csak annyiban vesz tudomást róluk, amennyiben világméretű konfliktusok kirobbanásának előzményeül szolgáltak (pl. Balkán-háborúk, Ferenc Ferdinánd meggyilkolása).

Todorov viszont “bennszülött”, nézőpontja is a bennszülötté. Alaposan átlátja etnikum és vallás sajátos összefonódását a térségben, ismeri a kölcsönös félelme- ket, a rossz tapasztalatok sorozatán alapuló beidegződéseket, torz reflexeket. Belát a számok mögé: ha például kb. 400 ezer görög él kisebbségben Albániában, úgy a görög-albán kérdés keresztény-muzulmán kérdés is egyben, mert ennyi, vagy egész kicsivel több csak az egész albániai pravoszláv lakosság. Bulgária fő etnikai jellegű problémája is tekinthető vallásinak is: az 1992-es népszámlálás szerint 800 ezer török él az országban, a muzulmánok száma pedig kb. 1 millió (12 %). A török lakosságban viszont benne foglaltatik a bulgáriai muzulmán cigányság egy része is, csakúgy, mint a mohamedán bolgároké (a pomákoké). Lesz-e az etnikai-vallási kérdésből nemzetközi, bolgár-török konfliktus? Van-e esélye a szerb-bolgár vi- szony rendeződésének? Elbírna-e a térség egy esetleges szerb-albán konfliktust? Todorov írása megannyi kérdőjel.

Történészek érdeklődésére számot tarthat még a Regioban Makkai Béla tanul- mánya, amely Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálását követően az ottani szórványmagyarságnak nyújtott – főleg kulturális jellegű – rendszeres segítség- nyújtásról, az ún. “Bosznia-actio”-ról szól; illetve Bárdi Nándoré, akinek témája a “Keleti Akció”, a Trianon révén Romániához csatolt volt magyarországi területek lakosságának nyújtott anyaországi támogatás. Mindkettő a Segélypolitika rovat- ban olvasható.

Megjelent a Közép-Európa Egyetem Történelem Tanszéke által gondozott *Working Papers* sorozat immár harmadik kiadványa is (angolul), ezúttal Susan Zimmermann szerkesztésében.⁷ Témája és címe: **URBAN SPACE AND IDENTITY IN THE EUROPEAN CITY 1890-1930s** (Városi tér és identitás az európai városban 1890 és az 1930-as évek között). A szerkesztő átgondoltan járt el: a jobbára osztrák, magyar és brit szerzők által jegyzett írásokat altéma szerint három csoportba rendezte. Az elsőben a társadalmi identitásformák és a lakóhely összefüggése az összetartó gondolat (ilyen kérdés például a szegregáció vagy a kertvárosok

⁷ Zimmermann, S. szerk.: *Urban Space and Identity in the European City 1890-1930s*. CEU History Department Working Paper Series no. 3. Budapest, 1995.

speciális társas-társadalmi jellemzői); a második csoport írásai a kultúr- és a szociálpolitika, valamint a kulturális identitás, etnicitás összefüggését vizsgálják különböző nagyvárosokban (Bécs, Edinburgh, Budapest), nagyjából a századforduló környékén és századunk első harmadában; a harmadik – mindössze két írásból álló – blokk pedig a városi szabadidős kultúrára vonatkozó ismereteinket egészíti ki: az egyik tanulmány a bécsi futball történetével, a másik pedig a 20-as évek Párizsával, azon belül is kiemelten a Montparnasse-szal foglalkozik.

Némileg önkényesen, ezúttal egy-két, Budapest és Bécs város-, társadalom-, és kultúrtörténetével foglalkozó tanulmányra térünk ki. Talán fölösleges is külön említeni a történeti vizsgálódás e három szintjét, hiszen a modern várostörténet-írásban szálaik szorosan összekapcsolódnak. Erre a szerkesztő utal is a tanulmányokat bevezető előszavában: "A várostörténet lokális és szupralokális, nemzeti és nemzetközi feltételek és hatások folyton változásban lévő viszonylatában helyezkedik el. Olyan tudományág, amely lehetőséget ad rá, és ösztönzi is egyrészt a strukturális jellegű társadalmi és gazdasági okok, dinamikák és feltételek, másrészt pedig a politikai törekvések és az esztétikai szempontok összjátékának tanulmányozását."⁸ A gazdaság és a politika, valamint a városszerkezet sajátos összefüggését szemlélteti például Renate Banik-Schweitzer írása Bécs társadalmi szegregációjáról a két világháború közötti időszakban. A szerző megfigyelése szerint a szakszervezetek nem tudták hatékonyan egységbe tömöríteni a lakóhelyüket tekintve szétszórtan elhelyezkedő munkásságot, s ennek eredményeképpen a Szociáldemokrata Párt 1910-11-es, az áremelkedések ellen szervezett bécsi tömegdemonstrációját különféle helyi zavargások semlegesíthették. Gazdasági folyamatok egy társadalmi derivátuma – a lakóhelyi szegregáció – tehát visszahatott a politikára, és az esetből a szocdemek is tanultak: a továbbiakban lakóhelyi alapon próbálták megszervezni a munkásságot.

Visszatérve a szerkesztő, gondolatmenetéhez: a pusztán strukturális szempontok után kutató történetírásnak a narratívabb kultúrtörténettel szembeni, és a nyugati tudományosságban is megfigyelhető tévesztését Keleten a politikailag is elkötelezett marxista paradigma összeomlása is magyarázza. Árnyalhatjuk mindenesetre ezt az okfejtést azzal, hogy a színvonalas magyar kultúrtörténeti kutatás már akkor komoly eredményekkel lépett elő, amikor még a marxista történetírás a hazai történeti kutatások főáramát jelentette. Az egyik ilyen, a művelődéstörténetben áttörést jelentő, és éppen Budapest és Bécs összehasonlító várostörténetével foglalkozó munka Hanák Péter *A Kert és a Műhely*⁹ címet viselő tanulmánykötete volt, amely a szerzőnek a 80-as években végzett kutatásaira épült, s amelynek – a mű címében metaforák formájában meg is jelenő – alaptételét kiindulópontunkká is tehetjük a Közép-Európa Egyetem kiadványában szereplő tanulmányok szemléléséhez. Könyvében Hanák amellet érvel, hogy a két város a látogató számára első ránézésre is szembetűnően eltérő jellege eltérő történeti fejlődésükben gyökerezik: a századok során az egyszerre városiasodó és iparosodó Budapest

8 Uo. 8. o.

9 Budapest, 1988.

műhelyé, a grandeur-t és a gloire-t őrizni kívánó Bécs pedig *kertté* fejlődött (ismeretes például, hogy a székvárosban császári körző húzta meg a határt, amelyen belül gyárat nem is lehetett telepíteni.)

Sármány-Parsons Ilona a két város villanegyedeit vizsgálta, nagyjából a Monarchia időszakában. Megerősíti Hanák Péter tézisét – mégha nem is tesz róla említést –, hiszen kutatásai szerint a kertvárosok-villanegyedek kialakulása Bécsben, a barokk paloták kerthagyományára épülve, spontánabb módon és szervezettebben ment végbe, mint Budapesten, ahol előzményként csak a budai hegyek szőlőskertjei, és a reformkorban kiépült zugligeti neoklasszikus villák említhetők. Buda azonban alapvetően megmaradt kiránduló-, és pihenőhelynek; a nyugati kertvárosoktól eltérően nem vált a civil társadalom, így például a művészvilág szervező helyévé. A századfordulón az elit villái már a pesti oldalon, a Sugárút (Andrássy út) Városligethez közel eső, mellékutcákkal szabdalt szeletén épülnek, jóllehet a 10-es évek elején a hangsúly ismét a budai oldalra helyeződik át: Árkay Aladár munkája nyomán felépül a jobbára a jogászelit számára tervezett negyven kis-svábhegyi villa.

Bécsben ezzel szemben egy tudatos, de egyúttal elitisztikus kertvárosi mozgalom indul meg 1872-ben, a *Wiener-Cottage Verein*. Szabályzata ugyan a vállalkozók, és a polgárság nem rendi-birodalmi rétegeinek kiszorítására törekedett, a tagság kérdését azonban a vagyoni helyzet spontán módon szabályozta: valójában csak gazdagok engedhették meg maguknak a csatlakozást. Ennek fényében nem meglepő, hogy a hagyományos hivatalnoki-katonatiszti rétegek képviselői mellett mintegy egyharmadrészben kereskedőket, iparmágnásokat, tudósokat, művészeket találni a családi házak tulajdonosainak első listáján. A kertváros megalakítására jellemző mesterségesség-mesterkélttség örökségeként a terület soha nem válhatott valódi lakóközösséggé: mindig is egy szűk, egymással is csak formálisan érintkező elit lakóhelye maradt.

Klaus Hödl szemléletesen mutatja be írásában¹⁰ a bécsi zsidóság bevándorolt, "galiciáner", és polgárosultabb, "nyugatiasabb" része közötti mentalitásbeli, vallási-kulturális ellentétet, olykor ellenségességet. A Galiciából bevándorolt zsidók hagyományosabb közegeből érkeztek, ezért a vallási szokásokat, a hagyományokat is jobban őrizték polgárosultabb hitsorsosaiknál, s "idegenszerűbbnek" is hatottak Bécsben, ezért egyes vélemények szerint fokozottabban magukra vonták – a zsidóság *egészére nézve* veszélyt jelentő – antiszemiták figyelmét. Ezt a vélekedést – tágabb kontextusban – egy, a Hödl-étől teljesen független forrás is megerősíteni látszik. Gr. Teleki Pál magyar miniszterelnök, egy, az Egyesült Államokban 1921-ben tett előadókörútja alkalmával elmondott beszédében – többek között – a következőkre utalt: "Azt szeretném mondani, hiba lenne azt gondolnunk, hogy a valóban meglévő és Magyarországon még mindig létező zsidóellenes mozgalom a zsidó vallás és általában a zsidóság ellen irányul. Ha történészként kellene ezt jellemezni, akkor inkább »Galícia-ellenes mozgalom«-nak nevezném. Sokkal

10 Hödl, K.: Viennese Jews and the Question of Ethnicity at the Turn of the Century. In: CEU Working Papers... 115-129. o.

inkább a bevándorlással és a nemzet ellen forduló külföldiek csoportjával szembeni ellenállás kérdése ez. Túl későn ismertük fel a bevándorlás veszélyeit...”¹¹ Teleki szavaihoz hozzátehetjük: a cionizmus társadalomtörténetéből ismeretes, hogy a “galiciánerek” ellenségesen viselkedtek a polgárosultabb zsidók körében egyre népszerűbb cionista eszmével szemben is, részben annak szekuláris mivolta miatt, részben pedig amiatt, hogy a cionizmus célját, a Palesztinába való kivándorlást, nagyobb kockázatot eleve kevésbé vállaló beállítódásukból adódóan (a kockázatvállalóbb Galícia-beliek ti. inkább Amerikába mentek, nem Bécsbe) nem fogadták el. A cionisták ugyanakkor azzal szították a két csoport közötti feszültséget, hogy a speciálisan “zsidóként” azonosított betegségek, rendellenességek, pszichés, mentális és szervi diszfunkciók tüneteit szignifikánsan a “galiciánerek”-ben vélték felfedezni. Különös, hogy a zsidó népességre jellemző patológikus elváltozások elméletét a cionista orgánumok, mindenekelőtt a *Die Welt* tudós szerzőitől függetlenül – és természetesen egészen más irányból érkezvén – a német nacionalista-antiszemita pszichiátria és antropológia is osztotta. Ez utóbbi képviselői azonban – érthetően – nem ugyanazt a következtetést vonták le eredményeikből, mint a cionisták, akik a különböző testi hibák kiküszöbölésére és a zsidók inherens fizikális alsóbbrendűségének cáfolatára sportegyesületeket, köztük futballklubokat alakítottak, s a *Muskeljuden*-t emelték követendő normává. (A zsidóellenes élű elméletet cáfolta például a bécsi cionista futballcsapat bajnoki címe is az osztrák nemzeti labdarúgó bajnokság első évadában, 1926-ban.) Az endogám struktúrában továbbélő, a vegyesházasságokat nem kultiváló zsidó hagyomány tehát – állította mind a cionista, mind az antiszemita elmélet – a zsidóságnak *mint fajnak* egy sajátos, patológikus kifejlődéséhez vezetett.

Michael John írásában az 1890-es évektől az 1930-as évekig igyekszik megrajzolni az osztrák futball “társadalomtörténetét”, s azt jól elkülönülő fejlődési szakaszokra bontja. A kezdeti időkben – az első világháborúig – az angolszász modellel összhangban a polgárság, s általában a felsőbb osztályok sportja volt a futball, s ennek megfelelően alakult ki a játék stílusa, valamint a nézőközönség társadalmi összetétele is. A Monarchia bukása után magárataláló osztrák köztársaságban viszont a munkásság uralja már a sportágot, s ezzel párhuzamosan egy professzionalizációs folyamat is végbemeget: a sport egésze kommercializálódik, s hagyományos, angolszász amatőr, *sportsmanlike* jellege háttérbe szorul. A 20-as évek Bécsének szociáldemokrata mozgalma támogatta is az öntudatos munkásság versenyszerű testedzését, s nemcsak azért, mert ezzel a szocdem orgánumokban vég nélkül ostromozott burzsoá-individualista profizmust is visszasszoríthatta, de azért is, mert a nem csak ideológiailag, de fizikailag is képzett munkásság bázisát alkothatta a *Republikanischer Schutzbund*-nak, a szocdemek paramilitáris szervezétének is. A “Vörös Bécs” által kultivált, a *fair play*-t és a sporttársi szolidaritást a győzelem elsőbbségének és a sztárkultusznak elébe helyező szociáldemokrata sportpolitika a nagy válság, s annak következménye, a politikai radikalizmus

11 Idézi: *Walter Pietsch: A zsidók bevándorlása Galiciából és a magyarországi zsidóság. In: Sztyadok* 1986/2.

felülkerekedése nyomán töredezik majd szét a 30-as évek elején, s a kezdetben autoritáriánus, majd az Anschluß után nyíltan náci rendszer részben megnyitja a kapukat a kommersz-professzionális sport előtt, de egyúttal alá is rendeli azt saját politikai-ideológiai szempontjainak.

A **BUDAPESTI NEGYED** nyári számát (III. évf. 2. szám) Kovács András szerkesztette. A téma ezúttal a zsidóság gazdasági, társadalmi, kulturális jelenléte a magyar fővárosban (II. József rendelete nyomán) a XVIII. század végétől, ha nem is napjainkig, de az egészen közelmúltig. A szerkesztők tanulhattak a nemrégiben megjelent *A zsidó Budapest I-II.*¹² nem kifejezetten szerencsés címválasztásából — melyet éles nyelvvel, de helyesen bírált Révész Sándor a *Beszélő* 1995. ápr. 6.-i számában —, s így a tematikus szám általuk adott címe — *Zsidók Budapesten* — az említett kiadványénál kevésbé félreérthetően, de éppen annyira szemléletesen utal a múlt században egyre nagyobb számú, a századfordulón stabilizálódó, Horthy Budapestjén stagnáló, a Soá utáni évtizedekben pedig a pesti gettó felszabadulása ellenére feltételezhetően különböző okokból (konvertálás, fokozott asszimiláció, a vallásos értékek térvesztése, stb.) fogyatkozó zsidó közösség jelenlétére az (egykor) erősen multikulturális fővárosban.

A szerkesztés elve némiképp eklektikus: az egységekbe rendezett tanulmányok 1., 4., 5. és 6. blokkja kronológiai rendben halad és az “asszimiláció korá”-tól a két háború közötti időszakon és a vészorszakokon át a(z úgynevezett) “kommunizmus”-ig csoportosítja a cikkeket, míg a 2. blokk a zsidóságon belüli vallási szakadásra vonatkozóan, a 3. pedig a zsidó nagyvárosi kultúrelitről gyűjt egybe írásokat. A szám végén egy jobbra a Weiss, a Mauthner és a Kornfeld családok tagjait és vállalkozásait bemutató képmelléklet található, ami azonban címétől (*A zsidó elit a század első harmadában*) kissé eltérően az elitnek csak egy szűkebb szegmense, a gazdasági elit reprezentánsainak anyagából válogat.

A tanulmányok színvonalához kétség nem férhet: a folyóiratot az eddigiekben is alapos szakmai felkészültség, igényesség jellemezte, s ez most sincsen más-képpen. Akkor sem, ha a szerzők egy része nem szaktörténész, hiszen az újságírók tanulmányai sem kevésbé igényesek: Ember Mária például a tényfeltáró újságíró alaposságával járt utána a Wallenberg-történet rejtélyeinek, s valóban új adalékokkal (és eleddig ismeretlen, frissen közölt orosz nyelvű dokumentumokkal) gyarapítja az üggyel kapcsolatos ismereteinket. A történet már eddig is ismert, s a XX. század elmebeteg logikáját jól példázó tanulsága persze változatlan: az egyik totalitárius rezsím védtelen áldozatainak menekítésére elszegődött botcsinálta svéd diplomata idővel a rivális totalitárius rezsím fogságába esik, ahonnan már nem kerül elő többé.

Mihancsik Zsófia igen jól érzékkel teszi fel kérdéseit Lovász Ferencnek, a késő Kádár-kor “földalatti” zsidó élete egyik kulcsfigurájának: pontosan érez rá az interjúalany magyarságról, zsidóságról, politikáról, közéleti szerepvállalásról valott nézeteinek rendhagyó mivoltára, s közbevetett kérdéseivel mintegy megaka-

¹² *Frojimovics Kinga et alii* (szerk.): *A zsidó Budapest I-II.* Budapest, 1995. A kiadvány azonban sokkal inkább Komoróczy Géza nevével kapcsolódott össze, aki azt három tanítványával állította össze.

dályozza, hogy beszélgetőpartnere letérjen a beszélgetés – az olvasó számára egyre érdekesebb – nyomvonaláról. Nem kevésbé érdekes Molnár Gál Péter cikke sem, aki a nagyvárosi zsidóság kedvelt frivol mulatóinak és kabaréinak világából merít kultúrtörténeti érdekességeket.

Az 1868-69-es kongresszus, a neológ és az ortodox irányzatok közötti szakadás szinte egybeesik a – későbbiekben a további polgárosodást, fellendülést eredményező – osztrák-magyar kiegyezéssel. Ekkor a neológ hitközségek egyértelműen elkötelezték magukat a modernizáció mellett, s ennek – voltaképpen a fellendülésnek, gyarapodásnak – az érdekében részben engedtek az elzártsgot erősítő, az egyéni boldogulást a hitélet kötelmeinek alárendelő, a tudást a Tóra és rabbinikus értelmezései tanulmányozására korlátozó megkötésekből. Ennek fényében nem meglepő, hogy az eddigiekben történetírásunk a magyar történelem gazdaság-, és társadalomtörténeti folyamatainak leírása kapcsán jórészt a magyar zsidóság *mainstream*, vagyis a neológ irányzatát tanulmányozta. Az ortodoxokról viszonylag keveset olvashatunk (Prepuk Anikó, Tihanyi Lajos, Zeke Gyula munkái említhetők), s a már elkészült tanulmányok is jórészt helytörténeti jellegűek, amelyen belül a budapesti ortodox zsidóság feldolgozása ráadásul teljesen töredékes. Ezért is örvendetes, hogy Karády Viktor és Palásti Mónika írása kifejezetten a budapesti ortodoxiára koncentrál, s legalábbis a már feldolgozott levéltári forrásanyag tükrében hipotéziseket próbál megfogalmazni az egyes paramétereit (pl. számát) tekintve még csak hozzávetőlegesen ismert populációról. Mint a tanulmány egy lábjegyzetéből megtudhatjuk, a kutatás forrásanyagát a Kazinczy utcai zsinagóga házassági, születési anyakönyvei és temetői parcella-könyvei képezik, amelyek valószínűsíthetően az egész fővárosi ortodoxia központi anyakönyvezésére szolgáltak, hiszen nagy számban található bejegyzések a külsőbb kerületekben, sőt vidéken lakó népességre vonatkozóan is, továbbá a kutatók által eddig azonosított források semmilyen más hasonló anyakönyvre nem utalnak. Karádyék tanulmányának gerincét a források kvantitatív elemzése adja: vizsgálják a két irányzat hitközségeiben lebonyolított esketések éves átlagát évtizedes bontásban, az ortodoxia foglalkozási megoszlását, a házasságot kötött zsidók (s azon belül az ortodoxok) között a budapestiek arányát, a budapesti zsidóság (s azon belül az ortodoxok) lakóhelyi szegregációját, illetve a polgári férfi és női utónevek gyakoriságát a pesti ortodoxoknál nemzedéki bontásban. Konklúziójuk talán nemcsak a recenzens, hanem az olvasók egy részének eddigi, az ortodox magatartásmintákról alkotott elképzeléseit is árnyalja: "...elsősorban a családnevek és az utónevek összetételének eltérő eredményű elemzése alapján [azt állíthatjuk], hogy a pesti ortodoxia sem zárkózott el teljesen a külső modernizációs kihívásokra való válaszadástól. Ezt a vallási eredetű szokásrendnek részleges feladása formájában is megtette a nem-zsidó környezet igényeihez, ízlésvilágához való óvatos alkalmazkodás árán, de csak akkor, amikor ez a vallásgyakorlat lényegét, a szigorú rítusrend őrzésének esélyeit, s a csoportidentitás fenntartásához elengedhetetlennek ítélt bizonyos fokú elkülönülés lehetőségét nem fenyegette."¹³ A kulcskérdés itt az asszimiláció igénye és lehetősége. Karády egy korábbi írásában különbséget tett

13 *Budapesti Negyed*, III. évf. 2. szám (1995 nyár) 72. o.

asszimiláció és integráció között, s megállapította: az *asszimiláció* szintjéig ugyan eljutott a magyar zsidóság, de a teljes *integrációra* már nem adott lehetőséget a társadalom. (Terminológiájában ugyan eltérően, de tartalmát tekintve erre a megkülönböztetésre utal a Zimmermann-féle kiadványban található írásában Gyáni Gábor is, amikor Milton Gordon nyomán az elkülönülés és az asszimiláció közötti átmenetet árnyalja, amennyiben a nyelvi-kulturális asszimilációt [vagy akkulturációt] – amin a magyar zsidóság is keresztülment – csak a tulajdonképeni, strukturális asszimiláció [Karády szóhasználatában: integráció] kezdeti fázisának fogadja el, ugyanis csak ez utóbbi által – rendies intézményeken, kaszinókon, klubokon keresztül – épülhetett volna be „teljes jogú tagként” a kisebbségi csoport a többségi társadalomba.)

Legyen az akár dokumentum, akár feldolgozás, a zsidó tárgyú szöveg olvasója akaratlanul is felfigyel arra, hogy az írásmű szerzője a zsidóságot mint népcsoportot milyen jellemzőjében, minőségében írja le. Kovács M. Máriának a *numerus clausus*-ról szóló írásában szerepel az a (Nathaniel Katzburg könyvéből idézett) fajvédő szellemű, a Népszövetséghez a *numerus clausus* kapcsán intézett 1925-ös magyar kormányjegyzék, amelynek részlete – akaratlanul is – jól érzékelteti a kérdés történetileg kialakult összetettségét: „A zsidók esetében a faj, a vallás és a nemzetiség összekeveredik és minden országban más-más formát ölt... A szóban forgó törvény [ti. az 1920. évi XXV. tc. – Sz.L.] szándékosan kerül minden utalást a vallási kisebbségre, mert a vallás olyan dolog, amely az egyén befolyása alatt áll, hiszen hatalmában áll vallását bármikor megváltoztatni. A vallás éppen ezért nem alkalmas arra, hogy meghatározó szempont legyen egy kisebbség megnevezésére úgy, hogy kizárná a visszaélések lehetőségét.”¹⁴

Szokásos tehát a zsidóságot vallásként meghatározni, s így szerepel, a téma jellegéből adódóan, például a Karády-Palásti-féle tanulmányban is. Ez a megközelítés egyrészt jóhiszemű és liberális-demokratikus (nem azonosítja az egyént akarata ellenére egy csoporttal), másrészt történetileg adekvát annyiban, hogy például az izrealiták jogállásáról rendelkező 1867. évi XVII. tc. is ebben a szellemben fogant. Hátránya ugyanakkor egyrészt az, hogy nem magyarázza a vallástalan (vagy éppen kitért) zsidóság létező (kulturális) identitását, s mesterséges határvonalat húz vallás és kultúra közé, másrészt figyelmen kívül hagyja az úgynevezett (vagy azzá tett?) „zsidókérdés” számos aspektusát, így például a nagyvárosi zsidó kultúrát, a cionizmust, a szétszórás és Izrael állam viszonyát és még sok egyebet. A zsidóság kulturális csoportként való megközelítése tehát nagyobb értelmezési mozgásteret enged, és implicite is ezt az értelmezést fogadják el például a szám „kulturális blokkjának” szerzői: Molnár Gál Péter, Zeke Gyula és Lackó Miklós. A harmadik megközelítés a zsidóságnak fajként való meghatározása. Történetileg a náci-fajvédő ideológia szemlélete ez, de nem tekinthet tőle el a fasizmussal, a vézskorszakkal foglalkozó *történész* sem, még akkor sem, ha – egyébként és remélhetőleg – az általa elfoglalt politikai-világnézeti pozíció kizárná ennek lehetőségét. Paradox módon tehát – legalábbis egy történeti vizsgálat

14 Idézi Kovács M. M.: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. Uo. 143. o.

erejég – a kutató is adaptálni kénytelen a nürnbergi törvények logikáját, hiszen például a Holocaust történetének feldolgozása sem lenne teljes a konvertált zsidók tragédiájának fejezete nélkül. Ezért nemcsak a folyóirat eme számában szereplő dokumentumokban, az antiszemitizmusát kevéssé leplező Ritoók Emma barátaihoz írt 1924-es levelében, valamint Ravasz László dunamelléki református püspök (s mellesleg, Bibó István apósa) által, a magyarországi evangéliumi egyházaknak a kitért, illetve kitérni szándékozó zsidók mentésével kapcsolatos tevékenységéről adott egykorú (1944. jún. 21.) beszámolójában jelenik meg a zsidóság fajként, hanem az ilyen szellemben született dokumentumot feldolgozó történész (Kovács M. Mária, illetve Majsai Tamás) is *kénytelen* a forrás szemléletét a diskurzus kiindulópontjává tenni. A faji meghatározás persze alapvetően a fajelmélet gyakorlatba ültetése, a náci genocídium tanulsága óta lett olyannyira kényes kérdés. (Ehhez szolgál adalékokkal Klaus Hödl is, már ismertetett, a Zimmermann-féle kiadványban megjelent írásában.)

Karády Viktor a **REPLIKA** júniusi (17-18.) számában is publikál, mégpedig megszokott kutatási területéhez képest némileg eltérő témában: Hadas Miklóssal közösen jegyzett tanulmányukban a futball és történelem, szigorúbb értelemben pedig a futball és politika viszonyát elemzik. Megközelítésük eltér Michael John-étól: konkrét sportpolitikai döntéseket és irányelveket vizsgálnak, míg az angol szerző az osztrák futball történetének elsősorban társadalmi, s nem politikai mozgatórugóira kíváncsi. Karády és Hadas tézise szerint “Európa keleti felén a futball államügy; az alárendeltségi és marginalitási komplexusban szenvedő nyomorult kisállamok ügye. A két háború közötti időszakban az ellenséges szomszédos országokkal szembeni kulturális fölény és a modellértékű nyugati civilizációval való egyenértékűség szimbolikus kifejezője, míg a második világháborút követően a »szocializmusnak a kapitalizmussal szembeni felsőbbrendűségét« jellemezni hivatott politikai eszköz.”¹⁵ Vizsgálódásuk kiindulópontjául részben az első osztályú nemzeti labdarúgó bajnokságok 1901 és 1990 közötti eredménylistája, részben a szerzők köztörténeti és társadalomtudományos ismeretei, részben pedig – mint írásuk bevezetőjében erre utalnak is – a magyar férfiak közös, a futball világra vonatkozó tudáskincse szolgál. A szerzők röviden áttekin- títik a magyar futballklubok osztálykötődések és mentalitásbeli különbségek függvényében alakuló, s javarészt a századfordulóra tehető megalakulásának történe- tét; az egyes – a kezdetekkor alapvetően fővárosi – csapatok szurkolótáborának kohéziós erejét. A “drukkerség” szociálpszichológiai karakterét az egyéni és kollektív pályáiv különböző helyzeteiből és korszakaiból származó identitás-, tudás-, attitűd-, és érzelmi-indulati elemek többé-kevésbé reflektált halmazaként határozzák meg, amelynek kialakulásához adalékokkal szolgálhatnak a családi gyökerek, a *peer group* (kortárs csoport) kapcsolatok, az osztály-, a vallási és foglalkozási hovatartozás, illetve bizonyos ideológiai kötődések is.

Eképpen a különböző egyesületek szurkolótáborai viszonylag körülhatárolható

15 *Replika* 17-18. (1995 június) 87. o.

törésvonalak mentén alakulnak ki, amely törésvonalak esetenként a kialakulását megteremtő történeti kontextust is túléli, lásd például a Ferencváros nemzedékeken át folyamatosságot mutató jobboldali-sváb-lumpenproletár szurkolótáborát. Az elemzésnek ezt a dimenzióját hozza összefüggésbe a továbbiakban Karády és Hadas századunk köztörténeti eseményeivel, illetve a velük – a szerzőpáros feltételezése szerint – szoros összefüggésben lévő hazai sportpolitikai döntésekkel. Következtetések esetenként hihetőbbek, máskor kevésbé tarthatók. A recenzens például az előbbi kategóriába sorolja azt a kijelentést, miszerint a Bp. Honvéd “[n]evének negyvennyolcas reminiszcenciái jelentős mértékben hozzájárul[t]ak a népi demokratikus haderő által képviselt új típusú militarizmus elfogadhatóvá tételéhez”, ugyanakkor kénytelen a merészebb feltételezések kategóriájába helyezni azt a megállapítást, amely szerint a politikai vezetés – részben – azért nevezte volna ki 1949-ben a főváros akkori rendőrfőkapitányát, s a nómenklatúra kevés német származású embereinek egyikét, Münnich Ferencet a Ferencváros elnökévé, hogy az új rendszer által már amúgy is háttérbe szorított egyesület legalább ilyenformán tovább hordozhassa “sváb” kötődéseit. Léven azonban rutinos szerzők, Karády és Hadas már írásuk – ami tulajdonképpen másodközlés, hiszen egy rövidebb változatát már közölték az *Actes de la recherche en science sociale*-ban¹⁶ – elején világossá teszik, hogy gondolataik csak “hozzávetőleges érvényűek”, csupán “első megközelítésnek” tekinthetőek, s céljuk az, hogy mások kedvét is felkeltsék e rendkívül érdekes témának, a politika és a sport, a történelem és a futball kapcsolatának alaposabb vizsgálatára. A tanulmány egyébként egy három írásból álló blokk első része a *Replikában*, s a téma tanulmányozásához a hazai anyagon már kedvet kapott olvasó a másik két tanulmány segítségével nemzetközi kitekintésben is részesül. Igaz, sem a Celtic és a Rangers, a két Glasgow-i, sem pedig a Torino és a Juventus, a két torinói futballklub szurkolótáborainak dichotómiáját, “egymásnak feszülését” bemutató írás nem annyira a sportnak és a köztörténetnek – a sportpolitikán keresztül érvényesülő – összefüggését tárgyalja, mint inkább egy-egy nagyváros rivális szurkolótáborainak eltérő társadalmi, etnikai, vallási összetevőit, az ezekből fakadó politikai orientációk direkt leképeződését a szurkolásban, az antropomorfizált csapattal (“Öreg Hölgy”, “Olaszország menyasszonya”) való fanatikus azonosulást, illetve ezek folyományait: a szektarianizmus kialakulását, az ellenfél szurkolótáborának dehumanizálását és a futballerőszakot.

Forrai Gábor tudományfilozófus a folyóirat tavaly nyári számában még Feyerebendet búcsúztatta, a mostaniban pedig már Karl Raimund Popper munkásságáról kénytelen végső értékelést adni. A nemrégiben elhunyt Popper is annak a Monarchia-beli szellemi potenciálnak az egyik utolsó képviselője volt – Hauserral, Mannheimel, Hayekkel egyetemben, de némileg tágabb értelemben Freudot, a magyar matematikusokat és atomfizikusokat, más okból pedig Wittgensteint is közéjük vehetjük –, amely tudományos karrierjét ugyan az angolszász világban tetőzte be, de életművén mindvégig erős nyomot hagyott közép-európai indítta-

tása (származása, iskolázottsága, szellemi orientációja) is. Társadalomfilozófiáját – történészek, s különösen az *intellectual history* művelői számára elsősorban ez lehet érdekes – éles antihistoricizmus, a holisztikus-teleologikus-pozitivistikus történetfilozófiák alapos bírálata jellemzi, amit lényegében két munkájában, a *Poverty of Historicism*-ben¹⁷ és az *Open Society and Its Enemies I-II*-ben¹⁸ fejt ki. Konceptióját antiinduktivista és antipozitivistá tudományfilozófiájának alapjaira építi, s ezt terjeszti ki társadalomfilozófiájában – főleg, de nem kizárólag – a marxizmus és más "historicista" történetfilozófia bírolatává. A szerző gondolatmenete és következtetései – hatástörténetileg – egyértelmű magyarázatát adják annak, hogy a magyar tudományos élet évtizedeken át miért hallgatta agyon Poppert, s miért nem jelent meg műveinek magyar fordítása 1989 előtt. Igaz, ideológiai-tudománypolitikai megfontolásoktól függetlenül, a popperi tudományelmélet időközben kikérült a kurrens teóriák sorából: a tudományfilozófiában a kuhni modell, a politikai és történelemfilozófiában pedig az 1989-es közép-, és kelet-európai változások értelmét firtató elméletek árnyéka borult rá.

A Popper munkásságát ismertető blokkot a filozófus két, magyarul meg nem jelent könyvéből vett részlet, illetve Pléh Csaba Poppernek a pszichológia tudományára gyakorolt hatását elemző írása zárja. Történészek számára esetleg kevésbé "vág témába" a szám további két blokkja: a Kritikai kultúrakutatás és A longitudinális cigány. Ingyenceknek mindamellet olvasásra ajánlott Lata Mani írása az indiai özvegyégetésről, valamint Róbert Péteré a nemzetiségi és etnikai csoportok társadalmi észleléséről. A *Replika* nyári számához – híven a folyóirat hagyományaihoz – floppymelléklet is tartozik.

Zárjuk a sort az AETAS-szal (1994/4), melynek aktuális szerkesztője, Vajda Zoltán kizárólag az angol és a francia történelem köréből válogatott írásokat. (Ennek a szerkesztési elvnek még a könyvismertetések is megfelelnek.)

A francia történelemmel foglalkozó tanulmányok között két "csemege" is megbújik: az egyik egy interjú Jean Bérenger-vel, a Sorbonne történészprofesszorával, aki kutatásai, tanulmányai során a közép-kelet-európai népek történelmével és nyelveivel – köztük a magyar történelemmel és nyelvvel – is foglalkozott, jelenleg pedig újkori diplomácia-, és hadtörténetet ad elő. Bérenger elemében van, ahányszor csak közhelyszerű tévedéseket vagy tankönyvízű leegyszerűsítéseket kell megcáfolnia. A XVIII. századdal, mint állítólág a "felvilágosodás századá"-val kapcsolatban leszögezi: a meghatározás csak eszmetörténeti síkon érvényes, az erősen katolikus népesség (itt alapvetően a francia népességre gondol) jellemzően nem volt fogékony az ateista, egyházellenes eszmékre; a felvilágosodás gondolatai legfeljebb az elit körében válhattak népszerűvé. Leszámol azzal a – különösen a II. világháború idején föl-fölbukkanó – vélekedéssel is, miszerint igen súlyos hiba és veszteség volt Franciaország részéről Kanada elvesztése az 1763-as párizsi szerződés értelmében. Valójában a franciák akkoriban sokkal többre tartották az

17 Magyarul: *A historicizmus nyomorúsága*. Bp., 1989.

18 New York, 1945.

ún. “cukorszigeteket” (Martinique, Guadeloupe, Saint-Domingue) az észak-amerikai gyarmatoknál, amire Voltaire is utalt: “Mit ér az a néhány hektárnyi kanadai hó a visszanyert cukorszigetekhez képest?”¹⁹

A XVIII. századi lengyel mezőgazdasági termelés és a sziléziai textilipar statisztikai mutatóira hivatkozva Bérénger elveti a “centrum” és “periféria” Braudel és Wallerstein nyomán elterjedt megkülönböztetését is, csakúgy, mint a “felvilágosult abszolutizmus” fogalmát. Érvelése szerint a legfőbb kritérium e vonatkozásban az, hogy az uralkodó kormányzata, maga az államszervezet abszolutisztikus vagy felvilágosult-e. Ha felvilágosult – mint például (állítja Bérénger) II. József vagy Mária Terézia esetében –, akkor nincs okunk uralkodásukat abszolutizmusnak titulálni, ha viszont abszolutisztikus, akkor hiába felvilágosult az uralkodó – mint az ízig-vérig európeér, nagy műveltségű II. Katalin –, a rendszer maga nem nevezhető felvilágosultnak. (Az interjút Tóth Ferenc készítette.)

Az Aetas közöl Bérénger professzor és szerzőtársa, Jean Meyer közös munkájából (*La France dans le monde au XVIIIème siècle*) is egy rövidebb részletet, ami a francia külpolitikai stratégia főbb vonulatait vázolja a XVIII. században. Maga a szóban forgó század is egyfajta “rövid század” a szerző(k) felfogásában: kezdődik XIV. Lajos halálával, s végződik a francia forradalom előestéjén. Bérénger itt is kötelességének érzi egy közkeletű nézet – és inkább “optikai csalódás”, semmint félreértés – eloszlatását, mégpedig azért, hogy a XVIII. század a béke százada lett volna. Mint kimutatja: a meghatározott kezdő-, és végpont között eltelt 77 esztendőre mindössze 32 békés év jutott Európának; igaz, ez a számarány kedvezőbb a megelőző század, vagy éppen a forradalom és a császárság arányaihoz képest. A békés esztendők mennyiségénél viszont sokkal lényegesebbek az európai diplomáciában és hadviselésben a század folyamán bekövetkező minőségi jellegű változások. Az európai egyensúly problémája ekkoriban lett a nemzetközi kapcsolatok döntő fontosságú eleme, s fokozatosan – kezdeteit tekintve már a XVII. sz. folyamán – kiszorította a hegemonia igényét. Ettől fogva valamennyi európai kormány egyetértett abban, hogy a kontinensen egyetlen hatalom sem tehet szert hegemon pozícióra. A kialakult kényes egyensúlyt – melynek óre ekkoriban Nagy-Britannia, Franciaország és a Habsburg-birodalom volt, s csak később csatlakozott hozzájuk Porosz- és Oroszország – különösen veszélyeztették és adott esetben fel is borították az örökösödési konfliktusok, amelyek ugyanakkor a dinasztikus politika szükségszerű velejárói is voltak.

Bérénger egy másik, az egyensúlypolitika kialakulásával egyenrangú jelenséget is említ; ez pedig a hadviselés professzionalizálódása, s egyben a civil lakosság fokozottabb kímélete. A háborús erőszak visszaszorulásának kulcsa a hadijog szabályozása, a civilizált tisztikar kialakulása, valamint a logisztikai ismeretek és a haditechnika fejlődése volt. Éppen ez utóbbi miatt nem beszélhetünk mégsem ettől kezdve – oszlat el Jean Bérénger egy újabb tévtant – a “csipkék háborújára”, hiszen a hatékonyabb tűzfegyverek hatékonyabb hadviselést is eredményez-

19 Idézi Bérénger. Actas 1994/4. 161. o.

tek, és ezért kezdett a katonai vezetés egyre inkább a csaták elkerülésére törekedni, s a konfliktust a diplomatak tárgyalótermébe terelni.

A másik csemege az Aetasban forrásközlés: Turgot, XVI. Lajos első pénzügyi államminisztere és a korabeli champagne-i intendáns (tkp. tartományigazgató) hivatalos levelezése 1774-6-ból. A forrásokhoz (közétette őket Szász Béla, fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Szász Géza) bevezetőként szolgál Kövér Lajos tanulmánya Turgot politikai pályájáról. A fiziokrata teoretikus és politikus, akiről a filozófusok – következetes, igaz, utilitáriánus liberalizmusa okán – dicsőímtusokat zengtek, s akiről egy meg nem nevezett képviselő eképpen írt: “Őn azért született, hogy Franciaország megmentője, [...] egy második Sully, egy második Colbert legyen”,²⁰ voltaképpen igen rövid ideig lehetett XVI. Lajos pénzügyi államminisztere (ma azt mondanánk, minisztereinőke): a Marie Antoinette vezette reformellenes körök hamar kieszközölték a menesztését az uralkodónál. A fiziokrata-liberális nézeteiben is erediséget eláruló tehetséges politikus akkor jutott kormányzati szerephez, amikor egy majd két évtizedes gazdasági válság kezdett elmélyülni Franciaországban, s kormányzati szerepe ilyenformán a Nagy Forradalom előjátékának tekinthető. A válságos időkben a modernizáció, az ésszerű gazdaságszervezés (értsd többek között: a robot és a nemesi adómentesség felszámolása), valamint a takarékoság jegyében politizált, s az idők szavát megértve a krízis felszámolása, a köznép életszínvonalának emelése és a gazdaság élénkítése érdekében a *laissez faire* egy-egy kulcseleméről is hajlandó volt lemondani. Egyetlen problematika foglalkoztatta ekkoriban, az, amit Robespierre később “szociális kérdés”-nek nevezett. “Valójában semmi sem nélkülözhetetlenebb és sürgetőbb annál – írja egy levelében Champagne intendánsának – [...], hogy hozzájáruljunk az ínségben szenvedő és dolgozó osztályok terheinek könnyítéséhez azzal, hogy lehetővé tesszük számukra a nyomor mérséklését a munka és a biztonság révén.”²¹ Reformprogramja, intézkedései végül balul sikerültek, de bukása hibáin és egyes udvari körök intrikáin túl abból is fakadt, hogy az uralkodó képtelen volt megtörni a Turgot sugallta rendeletek becikkelyezését sorra megtagadó parlamentek ellenállását. “A pénzügyi államminiszter politikai pályafutása így aztán két visszavonhatatlan igazságot derített fel – summázza írását Kövér Lajos – [...], egy átfogó reform szükségességét, valamint a királyság abbéli tehetetlenségét, hogy azt keresztülvigye.”²² E “két visszavonhatatlan igazság” márpedig egyet jelentett: az *ancien régime* végső működésképtelenségét.

Szócs László

20 Idézi: Kövér Lajos. Uo. 126. o. 1. lj.

21 Uo. 136. o.

22 Uo. 120. o.

E számunk szerzői

Apor Péter

1995-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán, jelenleg a CEU ösztöndíjasa.

Szócs László

1993-ban végzett az ELTE BTK angol szakán, 1995-ben szociológia szakon. Jelenleg a CEU ösztöndíjasa.

Erdélyi Gabriella

1995-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán.

Tóth Tamás

1995-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán.

Hunfalusy Szabolcs

1992-ben végzett a Budapesti Közgazdaság-tudományi Egyetemen, közgazdaság–szociológia szakon. 1991-ben politológiát tanult: Maître de Sciences Politiques, (Strasbourg Université Robert Schuman). Jelenleg a Coca-Cola Amatil Magyarország Kft.-nél dolgozik.

Novák Attila

1992-ben végzett az ELTE BTK történelem–filozófia szakán.

Waktor Andrea

1995-ben végzett az ELTE BTK történelem szakán, jelenleg az ELTE BTK Művelődéstörténeti doktori iskola hallgatója.